

10.10.96
5/12/99

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI No:172

Son Devir Osmanlı Âlimlerinden
MEHMED ZİHNİ EFENDİ
Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri

Doç. Dr. Ahmet Turan ARSLAN
M.Ü.İlâhiyat Fakültesi
Öğretim Üyesi

İSTANBUL- 1999

ISBN 975-548-146-X

Dizgi : Ümmügülsüm Bolelli
Baskı : Emre Matbaası
Kapak Grafik : Ren Ajans
Kapak Baskı : Cansan Matbaacılık
Cilt : Yedigün

İsteme adresi : M.Ü.İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Bağlarbaşı-Üsküdar
Tel : 0 216 342 47 87 - 310 53 11
Fax : 0 216 333 68 18

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar.....	6
Önsöz.....	7
Giriş.....	11
Hacı Mehmed Zihnî Efendi'nin Yetiştği Dönemdeki Eğitim Faaliyetlerine Bir Bakış.....	13

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI ve ŞAHSİYETİ

Hayatı.....	27
a) Doğumu ve Soyu.....	27
b) Tahsili/Yetiştmesi.....	31
c) İş/Meslek Hayatı.....	35
d) Tasavvufa İntisâbı.....	48
e) Vefâtı ve Basındaki Akisleri.....	50
f) Çocukları ve Torunları.....	63
Hacı Mehmed Zihnî Efendi'nin Soykütüğü.....	75
g) Şahsiyeti.....	76
h) Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimine Getirdikleri.....	83

İKİNCİ BÖLÜM

ESERLERİ

A- ARAP DİLİ VE EDEBİYATI

1- Sarf-ı Arabî.....	99
2- Şerhu Teshîli't-tahsîl.....	99
3- Şerhu ebyâtü İsfehendi.....	100
4- Etvâku'z-zeheb Tercemesi.....	101
5- Feyz-i Yezdân.....	102
6- Kitâbü't-terâcim.....	103

7- el-Müntehab fî ta'lîmi lügati'l-'Arab	104
8-el-Muktedab mine'l-Müntehab fî ta'lîmi lügati'l-'Arab (Sarf Kısmı)	105
9-el-Muktedab fî nahvi lisâni'l-'Arab (Nahiv Kısmı)	106
10- el-Müşezzeb Yahud Mekteb-i Edeb (=el-Mürteeb) fî sarfî lisâni'l-'Arab (Sarf Kısmı)	107
11- el-Müşezzeb Yahud Mekteb-i Edeb (=el-Mürteeb) fî nahvi lisâni'l-'Arab (Nahiv Kısmı)	108
12- Ta'likât 'alâ Şerhi's-Şeyhi'r-Radiy 'ale's-Şâfiye li'bni'l-Hâcib	109
13- Şerhu's-Şâfiye fî't-tasrîf li's-Seyyid Abdullah'a Ta'likât	110
14- el-Kavlü'l-ceyyid	110
B- TÜRK DİLİ	
1- Türkçe'nin Gramerine Dâir Kavâ'id-i Türkiyye Risâlesi	118
C- FIKİH VE FIKİH USÛLÜ	
1- Menâr Şerhine Ta'likât	119
2- İktibâsu'l-envâr fî tercemeti'l-Menâr	120
3- Elğâz-ı Fıkhiyye	121
4- Kızlar Hocası Yahud Küçük Hanımlar İlmihâli	121
5- Hanımlar İlmihâli	122
6- Usûl-i Fıkıh	122
7- Nimet-i İslâm	123
8- el-Muhtasarât fî mesâili't-tahârâti ve'l-'ibâdât	126
9- Husûlü'n-nakhi (fî usûli'l-fıkhi)	128
10- Terceme-i Tuhfeti'l-Mülûk	129
D- AKÂİD VE KELÂM	
1- Düstûrü'l-muvahhidîn	130
E- KUR'ÂN İLİMLERİ	
1- el-Kavlu's-sedîd fî ilmi't-Tecvîd Yahud Tecvîd-i Cedîd... ..	135

F- HADİS

1- el-Hakâik mimmâ fî'l-Câmi'is-sağiri ve'l-Meşârik min hadîsi Hayri'l-halâik	135
2- Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh'i üzerine Ta'likât	138
3- Müslim'in el-Câmi'u's-sahîh'i üzerine Ta'likât	139
4- Meşâriku'l-envâr'a Ta'likât	140

G- DİNLER TARİHİ

1- Tuhfetü'l-erib fî'r-raddi 'alâ ehli's-salib Tercemesi	140
--	-----

H- TERÂCİM-İ AHVÂL (BİYOGRAFİ)

1- Meşâhîru'n-nisâ	141
2- Buğyetu't-tâlib fî tercemeti Tuhfeti'r-râğib fî siyrati cemâatin min a'yâni Ehli beyti'l-etâyib	143

J- TASAVVUF

1- el-Münkızı mine'd-dalâl Tercemesi	145
2- Sihâmu'l-isâbe fî kenzi'd-de'avâti'l-müstecâbe Tercemesi	146

K- MEKTUPLARI

Birinci Mektup	147
İkinci Mektup	151
Mehmed Zihnî Efendi'ye Nisbet Edilen Eserler	153
SONUÇ	157

EKLER

EK- I: ÖĞRENCİLERİNDEN HATIRALAR	163
--	-----

EK-II: MEHMET ZİHNÎ EFENDİ İLE İLGİLİ BELGELER	177
--	-----

BİBLİYOGRAFYA	202
---------------------	-----

KARMA İNDEKS	213
--------------------	-----

KISALTMALAR

- a. : aynı.
a.g.e., : adı geçen eser.
b. : ibn (oğul/oğlu)
bkz. : bakınız.
BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
c. : cild.
DİA. : Türkiye Diyanet Vakfı *İslam Ansiklopedisi*.
GAL. : *Geschichte der Arabischen Litteratur*.
GAL. Suppl.: *Geschichter der Arabischen Litteratur Supplementbande*.
İA. : Milli Eğitim Bakanlığı *İslam Ansiklopedisi*.
İst. : İstanbul.
Kşf. : *Keşfu'z-zunûn*.
Ktp. : Kütüphânesi.
M.Ü.İ.F. : Marmara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi.
M.Z. : Mehmed Zihnî.
Meşâhîr : *Meşâhîru'n-nisâ*.
mlf. : müellif.
ö. : ölümü.
OM. : *Osmanlı Müellifleri*.
s. : sayfa.
SAD. : *Sicill-i Ahvâl Defteri*.
TDEA. : *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. (Dergâh Yayınları)
TMT. : *Türk Maarif Tarihi*.
ts. : tarihsiz.
vr. : varak.

ÖNSÖZ

VEYA BU KİTABIN HİKÂYESİ

İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'ndeki asistanlığımız döneminde (1977-1981) bazı arkadaşlarla birlikte merhum Ali Yakup Cenkçiler'den (1913-1988) ¹Mâverdî'nin *Edebu'd-dünyâ ve'd-dîn*'i ile Ali el-Cârim ve Mustafa Emîn'in yazdıkları *el-Belâğatü'l-vâdiha'yı* okuyorduk. Tanıyanların hatırlayacağı üzere, hocamızın tatlı uslûbu ve hâtıralarıyla süslediği dersleri neşeli geçerdi. Münasebet düştükçe de hocamız, Hacı Zihni Efendi'ye olan hayranlığını dile getirir ve kendine has tatlı şive ve uslûbuyla "Yâhu azîzim, şu Hacı Zihni Efendi ne müdhiş adam! Arapçayı nerde okumuş bu zat?! Arap Edebiyatı'na böylesine vâkıf bir kimseyi Arap diyârında bile görmedim!... Bulun bana şu Zihni Efendi'nin terceme-i hâlini; o *el-Kavlü'l-ceyyid* yazılır şey değil, azîzim!" derdi.

Yine bir akşam, Ali Yakup Cenkçiler ve Emin Saraç hocalarımla İstanbul Müftüsü merhum Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı'nın (1904-1978) vefâtının² sene-i devriyesinde (tahminen 1979 yılı) hatim duâsı yapmak üzere, dâmadının Yeşilköy civârındaki evine gitmiştik. Orada Ali

1 -Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz:Ekmeleddin İhsanoğlu, "Cenkçiler, Ali Yakup," *DİA*, VII, 370-371; Mahmut Kaya, "Ali Yakup Hocayı Anarken", *İslâm* (aylık mecmua) Mayıs 1998, yıl:15, sy.177, s. 52-53.

2-Hayatı ve eserleri için bkz:- Abdülaziz Bayındır, "Güzelyazıcı, Abdurrahman Şeref", *DİA*- XIV, 331-2.

Yakup hocamız Zihni Efendi ile ilgili olarak, Mısır'da iken Şeyhulislâm Mustafa Sabri Efendi'den dinlediği şu hatırayı nakletmişti:

"Gazetelerden birinde bir makale çıkmış. Orada zamanın ileri gelen âlimlerinin isimleri sayılmış, medhedilmiş ama, Mustafa Sabri Efendi'nin ismi zikredilmemiş.. O yazıyı Zihni Efendi görmüş. Bir mecliste dostlarıyla sohbet ediyorken söz o yazıdan açılmış. Zihni Efendi:

"- Mustafa Sabri Efendi de burda zikredilmeliydi; güzel yazılar yazıyor" demiş. O günlerde de Mustafa Sabri Efendi, Zihni Efendi'nin *el-Kavlü'l-ceyyid*'ine *Beyânu'l-hak*'ta bir tenkid yazmış. Mecliste bulunanlardan ve Zihni Efendi'nin muhiblerinden İpek'li Hâfız İbrahim Efendi:

"Efendim, siz onu övüyorsunuz ama o sizin kitabınızı da tenkid ediyor!..." demiş. Bunun üzerine Zihni Efendi, vallahi azizim, demiş: "Beni de tenkid etse, onun ismi yazılmalıydı, o genç iyi yazıyor!..."

Doğrusu, Hacı Zihni Efendi gibi olgun bir ilim adamından, tenkid etmenin ve tenkid edilmenin ne demek olduğunu idrak edebilen bir kimseden de ancak böyle bir cevap beklenirdi.

Hocamızın anlattıklarını eve dönünce defterime kaydetmiştim. Ve o zamanlar Ali Yakup hocamızın bu isteği üzerine ulaşabildiğimiz bazı eserlere bakmış ve Zihni Efendi'nin yalnızca İstanbul'da öğrenim gördüğünü tesbit etmiş ve bulduklarımı -rahmetlik!- hocama söylemişim. Ondan sonra da Zihni Efendi ile ilgili bilgileri toplamaya devam ettim. Son zamanlarda, onları bir makale haline getireyim derken bu kitapçık meydana gelmiş oldu.

Bu kâğıtların yüzünü karartmaya başladığım zaman yukarıda anlatılanları M.Emin Saraç hocama ("Ali Yakup Ağabey" inin ifâdesiyle "Hâfız Emin"e) hatırlattım. O da konuşmaları hatırladı ve bu sözleri Mustafa Sabri Efendi'den kendisinin de dinlemiş olduğunu söyledi ve bahsi geçen

makalenin yazarının Ahmed Midhat Efendi olduğunu ilâve etti. Ancak o makaleyi henüz bulamadım...

Çalışmalarım sırasında gördüm ki, son asırdaki en değerli ilim adamlarımızdan olmasına rağmen Hacı Zihni Efendi hakkında ehemmiyetiyle mütenâsip olarak bir eser yazılmamış; yazılanlar müellifin bazı eserlerinde verilen kısa terceme-i haller ile ansiklopedi maddeleridir. Akademik çevrelerde ise umulandan daha az. Acem şâirinin:

قَدَرِ زَرِ زَرْگَرِ شَنَاسَدِ قَدَرِ قَنبَرِ رَا عَلِي ³

diye dile getirdiği ma'nâya uygun kıymet bilir ilim erbâbından -mekânı Cennet olsun! - Prof. Dr. Nihad M. Çetin'in tavsiye ve rehberliğiyle meydana getirilen ve Zihni Efendi'nin kitaplarına husûsî sûrette yönelmiş iki yazılı mezuniyet çalışması, eserlerini, dar çerçevede konu edinmişlerdi. Fakültemiz öğrencilerinden istikbal va'deden bir genç olarak gördüğüm Osman Güman'ın "*Mehmed Zihni Efendi Hayatı ve Eserleri*" isimli (26 sayfalık) makalesi de neşredilmeyen çalışmalardandır. Son olarak Prof. Dr. Sadi Çöğenli'nin yayımladığı "*Müderres Hacı Mehmed Zihni Efendi Bibliyografyası*" ise, müellifimize nisbet edilen eserleri topluca vermektedir. Zihni Efendi'nin Arapça öğretim metodu konusunda başlanılan bir doktora tezinin de yarı bırakıldığını Prof. Dr. Nazif Şahinoğlu'ndan duydum.

Biz bu çalışmamızda, uzun süre Mekteb-i Sultânî (Galatasaray Lisesi) ve o zamanın Siyasal Bilgiler Fakültesi demek olan Mekteb-i Mülkiye'de müderrislik yapmış bulunan, Müsteşrikler Kongresi'nce takdir edilmesi dolayısıyla İsveç-Norveç Krallığı'nca altın madalye ile taltif edilmiş olan, bugün bile ilim adamlarının, eserlerini hayranlıkla mütâlea ettikleri Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin hayatı ve eserlerine ait dağınık durumdaki bilgi

3 - "Kadr-i zer zerger şinâsed kadr-i Kanber ra 'Elî" (Altının kıymetini sarraf bilir; Kanber'in kıymetini de Ali).

ve belgeleri ana hatlarıyla derlemeye gayret ettik. Mehmed Zihni Efendi'nin nasıl yetiştiği ve eserlerinin hangi şartların mahsûlü oldukları hususunun tesbiti gerekliydi. Bunun için önce Zihni Efendi'nin yaşadığı devri ve dolayısıyla kendisini daha kolay tanımamıza yardımcı olur ümidiyle, eğitim penceresinden kuş bakışı bakılınca, görülenleri giriş kısmında özetlemeye çalıştık.

Birinci bölümde Zihni Efendi'nin hayatına dair ulaşabildiğimiz belgeleri değerlendirdik.

İkinci bölümde müellifimize ait eserleri tesbit ve onları imkânlar ölçüsünde tanıtmaya gayret gösterdik. Öğrencilerinin hatıralarıyla belge niteliği taşıyanları ekte verdik.

Bütün bunları yaparken müellifin bizzat kendi yazdıklarına, arşiv belgelerine, ilgili kaynaklara ve başta Hacı Zihni Efendi'nin yakınları olmak üzere ilgisi ve bilgisi bulunduğunu tahmin ettiğimiz şahıslara müracat ettik.

Bilgilerinden istifade ettiğimiz zatlara, yanlışlarımızı hatırlatma veya düzeltme lütfunda bulunacak herkese ve kitabın basımını üstlenen M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı yetkililerine teşekkürlerimizi buraya tescil ediyor ve Mehmed Zihni Efendi'nin beğendiği bir beyti biz de tekrarlıyoruz:

4 إِنْ تَجِدْ عَيْبًا فَسُدِّ الْحُلُقَا * جَلُّ مَنْ لَا عَيْبَ فِيهِ وَعَلَا

Ahmet Turan Arslan
13.09.1998
Hırka-i Şerif / İstanbul

4- Bu beyti âcizâne şöyle terceme ettik:

Kusur mu buldun bir erde
Düzelte onu hemen ol yerde
Ararsan hiç kusursuz sen eğer
Allah'dır O, hem göklerde, hem yerde.

GİRİŞ

MEHMED ZİHNÎ EFENDİNİN YETİŞTİĞİ DÖNEMDEKİ EĞİTİM FAALİYETLERİNE BİR BAKIŞ

**Mehmed Zihni Efendi'nin Yetiştığı Dönemdeki Eğitim
Faaliyetlerine Bir Bakış**

Mehmed Zihni Efendi, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ile yirminci yüzyılın ilk çeyreği arasında yaşamıştır (1262-1332/1846-1913). O'nun hayâtı ve eserleri hakkında elde edebildiğimiz bilgileri takdim etmeden önce, kendisini daha iyi tanıyabilmemiz için, yetiştığı zaman ve şartların anlaşılmasına yardımcı olabilir düşüncesiyle, öğretim müesseselerinin o zaman dilimindeki durumundan kısaca da olsa, bahsetmenin faydalı olacağını düşündük.

Bilindiği gibi, söz konusu zaman dilimi, Osmanlı Devletini, hemen her taraftan kuşatmış bulunan - ve en azından iyi niyet taşımayan-devletlerin düşmanlıklarının su yüzüne çıktığı, buna bağlı olarak da iç istikrarsızlıkların belirginleştiği bir dönemdir.

Osmanlı Devleti zamanında eğitim - öğretim müesseseleri denince,

a) Müslümanlara ait olanlar (sıbyan / mahalle mektepleri, ilkokul seviyesinden yüksek okul seviyesine kadar çeşitli derecelerdeki medreseler, Enderun, Şehzâdegân Mektebi v.s.),

b) Gayr-i müslimlere ait mektepler (Bulgar, Rum, Ermeni, Yahudi, Sırp gibi cemaat mektepleri) diye iki kısımda mütâlea edilebilir.

MEHMET ZİHNİ EFENDİ

Tabiatıyla bütün bu müesseseler birbirinden plan-program ve metod bakımından farklı idiler.

Bunların arasında müslümanlara ait olan müesseselerden en önemlisi şüphesiz ki medreselerdi. Osmanlı Devleti'nin başlangıcından yıkılışına kadar varlığını sürdüren medrese sistemini ve onun yeni şartlar karşısındaki durumunun tedkikini ilgili kaynaklara¹ havâle ederek, özellikle, Tanzimat'tan sonraki eğitimle ilgili gelişmeleri - sözü fazla uzatmamak için- özetledik.

Bilindiği gibi eğitim-öğretim alanındaki gelişmeler Tanzimat'tan önce başlamıştı. Nitekim 18. yüzyılın başlarında Osmanlı aydınları ve daha sonra da ileri gelen devlet yöneticileri hiç olmazsa askerî ve teknik alanlarda Avrupalılardan bir şeyler öğrenmenin gerekliliğini anlamışlardı. Sultan III. Ahmed (1703-1730) Yirmisekiz Çelebi Mehmed ve oğlunu, ilim ve teknikle ilgili bilgi ve tecrübeleri öğrenmeleri amacıyla Paris'e elçi olarak gönderdi. Osmanlı yenileşmesinde ilk kapsamlı girişimler 18. yüzyılın sonlarına doğru başladı. III. Selim Nizâm-ı Cedîd'i ilan etti. Bu Yeni Nizam, askerî alandaki islahatın yanında idârî ve ictimâî reformların da işâretlerini taşıyordu. Nitekim daha sonraki yıllarda, III. Selim'in gerçekleştiremediği bir işi II. Mahmud başarmış, Yeniçeri Ocağını kapatmıştır. III. Selim ve II. Mahmud'un bu islah hareketlerinin ileri gelen âlimler tarafından desteklenmiş olması da bu noktada dikkat çeken bir husus olarak görülmektedir. Tanzimat'tan önce eğitim-öğretim düzenindeki bu değişme ve gelişmeler ilk olarak askerî sâhada görülmektedir. Askeriyenin kapsamlı bir şekilde modernize edilmesi fikrinden hareketle 1773'de donanma için yeni bir matematik okulu

1 - İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976; Mustafa Bilge, *İlk Devir Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984; Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, İstanbul 1997.

MEHMET ZİHNİ EFENDİ

açıldı. 1769-1773 Osmanlı Rus harbinden sonra, modern bir şekilde eğitim görmüş askerî mühendis ihtiyacı ortaya çıkınca denizci askerî mühendislik okulu olan "**Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn**" 1773'de öğretime başladı.}

1796 yılında ise karada görev yapan askerlerin ihtiyacı olan askerî subay ve mühendislerin yetiştirilmesi için de "**Mühendishâne-i Berri-i Hümâyûn**" adındaki okul faaliyete geçti. Burada ağırlıklı olarak Aritmetik, Geometri ve askerî bilgiler öğretiliyor, Fransızca ve Arapça ise yabancı dil olarak okutuluyordu.

II. Mahmud (1808-1839) da III. Selim'in başlattığı reformları devam ettirdi. 1826'da, askeriye'nin doktor ihtiyacını karşılamak ve doktor yetiştirmek için o gün için bir Tıp Fakültesi demek olan "**Tıbhâne-i Âmire**"yi açtı. Buna ilaveten 1832'de de "**Cerrahhâne**" kuruldu. Daha sonra bu iki okul 1838'de "**Dârü'l-'ulûm-i Hikemiye-i Osmâniye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne**" adıyla birleştirildi. Bu okulda tıp bilimlerinin yanında Türkçe, Arapça ve Fransızca ile Din dersi okutulmaktaydı.

Ordunun eğitilmiş subay ihtiyacının devam etmesi üzerine II. Mahmud 1834'de İstanbul'da "**Mekteb-i Ulûm-i Harbiye**"yi öğretime açtı. Bu okulda Türk ve Fransız hocalar ders veriyordu.

Böylece II. Mahmud devrinin sonlarına kadar, askeriye'nin subay ve mühendis ihtiyacını karşılamak üzere, Avrupâî tarzda bir dizi modern okul açılmış oldu.

Temelleri 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren atılmaya başlanan ve yukarıda isimleri zikredilen askerî okullar 19. asır boyunca sayı ve seviye bakımından büyük gelişmeler göstermiştir. Bu okullar sadece ordunun modernleştirilmesinde değil, sivil idârenin de sekülerleştirilmesi ve batılılaştırılmasında büyük roller oynamıştı. Zira

bu okullarda liberalizm ve milliyetçilik fikirlerini telkin eden Fransızlar öğretmenlik yapıyordu. Böylece yabancıların elinde eğitilen Türk subaylar, 19. yüzyılın sonuna doğru açıkça olmasa da, siyasetle ilgilenmeye başladılar. Yüksek seviyeli sivil görevlilerle gizli ilişkiler kurdular ve İttihat ve Terakki Komitesi ile partileşen Jön Türk hareketinin öncüleri oldular.²

Esas itibarıyla ordunun modernizasyonunu sağlamak maksadıyla kurulan bu okulların açılmasından kısa süre sonra sivil eğitim sisteminin de yeniden teşkilatlandırılması gündeme gelmeye başladı. Nitekim 1824'te önce İstanbul'da olmak üzere, dört yıllık zorunlu eğitimin uygulamaya konması emredildi. 1838'de 12-16 yaşları arasındaki müslüman gençler için yine İstanbul'da iki Rüşdiye açıldı.

Eğitim konusunda önemli bir adım da, eğitim sistemini islâh etme görevi de bulunan "Meclis-i Umûr-i Nâfi'a" adında bir komisyonun kurulmasıdır (1838).

Öte yandan devlet görevlilerinin yetişmesi için de "Mekteb-i Ma'ârif-i 'Adliye" ve "Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye" adında iki okul açıldı. Bu okullarda Arapça, Fransızca, Tarih, Coğrafya, Matematik ve Sosyal Bilimler okutuluyordu.

İlk önce askerî alanlarda görülen bu Osmanlı modernleşmesi ve batılılaşması Tanzimat döneminde de artarak devam etti. Nitekim Sultan Abdülmecid zamanında (1839-1861) sosyal hayatta baş döndürücü bir değişim ve dönüşümün yaşandığı gözlemlendi. Sultan Abdülmecid 3 Kasım 1839'da kapsamlı bir reform paketi mahiyetindeki Tanzimat Fermân'ını, Hâriciye Vekili Mustafa Reşid Paşa (ö.1858) aracılığı ile iç ve dış kamuoyuna ilan etti. Devletin eğitim politikasından söz etmeyen bu Gülhane Hatt-ı Hümayun'u eşitlik, din hürriyeti, mal, can ve namus emniyeti gibi

temel insan haklarını ihtivâ ediyordu. Esasen Osmanlı hukuk düzeninde kâmil manâda varlığı bilinen bu hakların bu fermanla zikredilmesi, gayr-i müslim tebaanın hâmilîğine soyunan Batılı devletleri memnûn etmek için ve sırf gayr-i müslim tebaayı devlet yönetiminde etkili kılma düşüncesinden kaynaklanmış olduğu söylenebilir. Nitekim daha sonraki gelişmeler bu düşüncüyü doğrular mahiyette görünmektedir.

1845 yılına kadar eğitimle ilgili yeni bir düzenleme görülmemektedir. Padişah 1845 yılında bir konuşmasında, ilmin hem dînî hem de dünyevî alanlarda çok gerekli olduğunu ifade ederek eğitim için âlim, idâreci ve yüksek seviyeli askerî temsilcilerden oluşan geçici bir komisyonun (Meclis-i Ma'a-rif-i Muvakkat) kurulduğunu ilân etti. Bu komisyon sıbyân mekteplerinin yeniden teşkilatlandırılmasını, rüşdiyelerin yaygınlaştırılmasını ve yüksek bir okul kurulmasını içeren bir reform taslağı hazırladı.

Aynı komisyon 1846 yılında "Meclis-i Ma'arif-i Umumî" adını alarak yeni bir kimlik kazandı. Bu komisyonun amacı, geçici komisyonun hazırladığı taslağı hayata geçirmek ve devletin genel eğitim politikasını belirlemektir. Bu meclisi, yeni bir bakanlığın (Mekâtib-i Umumiye Nezâreti) kuruluşu izledi (1857).

Yukarıda zikredilen komisyonların gayesi, geleneksel kurumlar olan medrese dışında modern bir eğitim sisteminin kurulması olarak ifade ediliyordu.

Bu işin öncüleri arasında âlimlerin bulunması, ilmiye sınıfının, Avrupa karşısında başı eğik ve geri kalmış bir Osmanlı Devleti'nden rahatsızlık duyduğunun, bu sebeple devleti yeniden güçlendirecek ıslâhatın yapılmasını desteklediğinin işaretlerindendir.

2- Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul 1997, s. 54.

Zikrettiğimiz faaliyetlerin neticesinde rüşdiyelerin sayısı arttı. Öğretmen yetiştirecek bir "Dârü'l-muallimîn" kuruldu. Ayrıca bir de "Ziraat Mektebi" açıldı.

Medreseler dışında bütün okullar, o günkü adı "Maarif-i Umûmiye Nezâreti" olan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlandı. Bu bakanlık tarafından, 1859 yılında bir kız rüşdiyesi, devlet memurlarının yetiştirilmesi için "Mekteb-i Mülkî, Orman Mektebi, Maden Mektebi, Ticaret Mektebi" gibi bir dizi meslek okulu açıldı.

Tanzimat öncesi reform çalışmalarında olduğu gibi, Tanzimat dönemindeki reformlarda da Fransız politikasının etkin bir rol oynadığı görülmektedir. Fransız kültür ve medeniyeti hayranı olan Tanzimatçıların 19. asrın ikinci yarısından itibaren Osmanlı devlet yönetimini ele geçirmelerinden sonra Avrupa devletlerinin ve bilhassa Fransa'nın eğitim de dahil Osmanlı iç siyasetindeki etkinliği daha da arttı. 1867 yılında İstanbul'a gelen Fransız Eğitim Bakanı Jean Victor Duruy, Osmanlılara bir emr-i vâki' şeklinde, çok mezhepli orta öğretim, teknik okullar, genel bir kütüphane ve laik bir üniversite kurulmasını ihtiva eden bir rapor verdi. Bir yıl sonra Âli Paşa tarafından Rusya elçisinin karşı çıkmasına rağmen Fransız lisesi modeli örnek alınarak ünü ve etkisi halâ devam eden Galatasaray Sultânîsi kuruldu. Zihnî Efendi'nin de muallimlik yaptığı bu okulda ağırlıklı olarak Fransız memurlar ve öğretmenler görev yapıyorlardı. Öğretim dili Fransızca olan bu okulda Osmanlıca bazı derslerin yanında Yunanca ve Latince de öğretiliyordu. Hâsılı bu okul Fransız Lisesi (Lycée) örneğine uygun bir tarzda, öğretim yapıyordu.

1869'da Modern Osmanlı eğitim sisteminin kuruluşuna temel olan Ma'ârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi yayımlandı. Muhtemelen Fransız Eğitim Bakanı'nın tesiriyle çıkarılan bu nizâmnâme Osmanlı eğitim

müesseselerine yeni bir yapılanma getiriyor ve bu müesseseleri Sıbyan, Rüşdiye, İdâdî, Sultânî ve Mekâtib-i Âliye şeklinde sınıflandırıyordu. Ayrıca bu nizâmnâmeyle Mearif Nezâreti'nin merkez ve köylere varıncaya kadar taşra teşkilatının, yapılanması, işleyiş tarzı ve çeşitli kademelerdeki okullarda okutulacak derslere varıncaya kadar tesbit ediliyordu.

Nizâmnâmeye göre sıbyan mekteblerinde Din, Ahlâk, Matematik, Osmanlı Tarihi ve Coğrafya gibi dersler okutulacaktı.

Bu yeni nizâmnâmeye göre, nüfusu 500 kişiden fazla olan yerlerde rüşdiye mektebi açılacak; yerleşim merkezinde nüfusun tamamı müslümansa okul müslümanlar için, Hristiyansa Hristiyanlar için olacaktı. Müslüman ve Hristiyanların birlikte yaşadıkları yerlerde ise, herbiri için ayrı ayrı rüşdiye açılacak, bu okullarda Osmanlıca, Arapça, Farsça, Matematik, Coğrafya, Spor, Osmanlı Tarihi ve Dünya Tarihi okutulacaktı. Nüfusu 1000 kişiden fazla olan yerlerde rüşdiyelerin bir üst derecesi olan üç yıllık idâdîler açılacaktı.

Ayrıca her il merkezinde orta öğretimin üst basamağını teşkil eden altı yıllık sultânî mekteplerinin açılması da yine bu nizâmnâmenin getirdiği yeniliklerdi. Sultanilerin Kısım-ı Âdî adını taşıyan ilk üç yıllık kısmında, idâdî programı uygulanacak, Kısım-ı Âlî denen son üç yıllık kısmı ise Fen ve Edebiyat kolları olarak iki şubeye ayrılacaktı.

Müslümanlar tarafından kurulan ve kurucuları arasında saltanat ailesinden kişilerin de bulunduğu "Cemiyet-i Tedrîsiye-i İslâmiyye" tarafında İstanbul'da 1873'de açılan "Darüşşafaka Mektebi" ise ismi sultânî olmasa da o seviyede bir lise idi ve anasız-babasız ve fakir çocukların okutulmasına tahsis edilmişti.

Ma'ârif Nizâmnâmesi yüksek öğretimle ilgili bir düzenleme de getiriyordu. Bu kategoriye dahil olarak ve öğretmen yetiştirecek okullar,

Rüşdiye, İdâdi ve Sultânî şubeleri şeklinde ve her biri kendi arasında Fen (ulûm) ve Edebiyat sınıfı olarak ikiye ayrılacaktı.

İstanbul'da açılacak Üniversite'nin (Darülfünûn) Hikmet ve Edebiyat, Hukûk ve Ulûm-ı Tabîiyye ve Riyâziye olmak üzere, öğretim sureleri üçer yıllık üç fakültesi olacaktı.

Aslında, bir üniversite kurma teşebbüsü daha 1846'da ortaya çıkmıştı. Ancak bu başarılamamış; Encümen-i Dâniş ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmanîye gibi bir takım ilmî akademiler kurulmuştu. Nihâyet, ilk Osmanlı Üniversitesi (Darülfünûn) 20 Şubat 1870'de üç fakültesi ile birlikte açılmıştır.

Büyük bir merasimle yapılan açılışa Sadrâzâm Âlî Paşa, Maârif Nâzırı Saffet Paşa gibi yetkililer ile ulemâdan Hoca Tahsin ve Cemâleddin-i Afgânî gibi tanınmış kişiler katılmışlardı.

Öğretime başlanan ilk yılda, çoğu medrese mezunu olmak üzere 450 öğrenci alan Darülfünûn ikinci yıl öğretime devam edememiştir. Darülfünûn'un kapatılmasına gerekçe olarak Cemâleddin-i Afgânî'nin konuşmasında Peygamberliğin kazanılabilen (kesbî) bir meslek olduğunu iddia etmesi ve buna ulemânın gösterdiği sert tepkiler³ve protestolar gösterilmektedir. Bu tepkiler sonucu Darülfünûn müdürü görevden alınmış, Afgânî de yurt dışına çıkarılmıştır. Üniversite de **Darülfünûn-ı Osmânî** adı altında yüksek dereceli bir yüksek okul haline getirilmiştir.

Bu yeni nizamnamenin uygulanmasında bir çok eksiklik ve sıkıntıyla karşılaşılsa da yeni eğitim sistemi yavaş yavaş oturmaya başlamıştı. Çeşitli derecelerdeki okullar mütemâdiyen açılmaya devam etmiş, bu okullarda okuyan öğrenci sayısı da günden güne artmıştır.

3 -Afgânî'ye verilen cevaplardan biri için bkz: Filibe'li Ahmed Halil Fevzi, *es-Süyûfu'l-kavâti* (Afgânî'ye Reddiye adıyla Sadık Albayrak tarafından neşredilmiştir.) İstanbul 1976.

Mesela 1877 yılında rüşdiye sayısı 423'e, bu okullardaki öğrenci sayısı ise 20.000'e ulaşmıştır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876-1908) devletin bünyesinde birbirinden farklı sistemlerde üç türlü okul vardı: Maarif Nezâretine bağlı olarak modern eğitim sistemine göre kurulmuş okullar, azınlık ve misyonerlerin kurdukları okullar ve eski tip medreseler. Farklı programların uygulandığı bu okullar 1876'da ilân edilen Kanûn-ı Esâsi (Anayasa) ile de tanınmış ve bütün okulların devletin kontrolü altına alınması kanûnî hükme bağlanmıştı.

II. Abdulhamid, kendisinden önce kurulan sivil, askerî ve mesleki okulları ülkenin her tarafına yaymak ve geliştirmek için büyük çaba harcadı. 1879 yılındaki bir konuşmasında, ülkenin eğitim alanında yaşadığı bütün problemleri gidermek için kendisini sorumlu hissettiğini açıkça dile getirdi. Devrinde, daha önce açılan Galatasaray ve Daruüşşafaka liseleri seviyesinde idâdîler açıldı. Diğer taraftan azınlıklar ve misyonerlerin açtıkları okullarda da hızlı bir artış gözlemlendi. Hâsılı, Abdulhamid dönemindeki okulların sayısı Tanzimat dönemine nisbetle kıyaslanamayacak derece arttı.

Sultan II. Abdulhamid döneminde çoktan beri faaliyete geçmesi istenen üniversite de yeni düzenlemeyle ve dört fakülteyle açılmış oldu (12 Ağustos 1900).

Böylece , ilerde devlet idaresinde söz sahibi olacak genç vatandaşlar, yeni kurulan ve dini muhtevâlî dersler bulunsa da seküler bir yapıya sahip olan okullarda eğitilmişlerdir.

Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin Arap dili ve edebiyatına olan vukûfunun kaynaklarını araştırdığımız tedkikimizin bu noktasında Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Suriye ve havalisi hakkındaki şu tesbitleri nakletmemiz de bize ışık tutacak mahiyettedir:

«(Bahis konusu ettiğimiz bu devirde) Arap ulusçuluğu doğuş ve yükselme dönemindeydi. Henüz bağımsızlık isteyen sesler zayıftı. (...) Hristiyan veya müslüman olsun, Arap ulusçuları bu dönemde eşitlikçi bir özerklikten yanaydılar.(...) Yabancı misyon okullarında okuyan Araplar edebî, tarihî metinleri değerlendirmeyi, yabancı dildeki edebiyatı izlemeyi öğrenmişti. Suriye "Protestant College" ve Cizvit Koleji (Fransız) tanınmış iki eğitim kurumuydu. Modern Arap tarihçiliği ve edebiyat araştırmalarının daha çok bu lâik veya yabancı eğitim görmüş Hristiyan Araplar tarafından gerçekleştirilmesi bir raslantı değildi. Suriye- Lübnan kozmopolit bir kültür ortamıydı ve bu renklilik içinde modern Arap ulusçuluğu gelişti. (...)

Hamîdiye döneminin Suriye-Lübnan'ın bütünlüğünü sağlamak için en önemli girişimi eğitim alanında olmuştur.

Mevcut sıbyan mekteplerinin ıslâhı, kız ve erkek rüşdiyeleri açmak, idâdiye ve sultaniyeler kurmak bu politikaların sonucudur. (...) (Bu bölgede) Osmanlı eğitim kurumlarının yayılması zamanla Osmanlı (daha doğrusu Türk) kültürünü tanıyan ve Osmanlılığa sempati duyan bir neslin yetişmesine yardımcı oldu. Arap dünyasında resmi Osmanlılığın aleyhtarı düşünce ve duyguların en çok yaşadığı bu bölgede, Türk dilini bilen ve Osmanlılığa sempati duyanlar arttı.(...)

Osmanlı yönetiminin süratle kendine bağlı bir seçkinler grubu yetiştirmek için, başvurduğu diğer yöntem aşiret reislerinin, yerel eşrâfın çocuklarını İstanbul'daki eğitim kurumlarına çekmek olmuştur. Temmuz 1885'de kurulan ünlü 'Aşîret Mektebi dışında, Mekteb-i Mülkiyye'de de bu gibiler için bir "sınıf-ı mahsus" kurulmuştu. (...) 1901-1907 yılları arasında bu sınıfta Arap ülkelerinden 167 öğrenci okumuş ve diploma almıştı, bunların 21'i Suriye ve Lübnan'dan geliyordu. Bu öğrenciler uzun yıllar Arap bürokrasisinde Türkçe bilen ve

bazen yüksek mevkîe çıkan kimseler oldular.⁴ Bir kısmı ülkesine dönmedi ve Türkleşti. Arap vilâyetleri dışında görev aldılar."⁵

Bu naklettiklerimize ilâveten yine kaydetmeliyiz ki, Arapça konuşan bölgelerin çocuklarının tahsil için İstanbul'a getirilmesi ve Arapça konuşma husûsunda onlardan istifade edilmesi kararı ve daha 1852'de Dârulmuallimin'de (Öğretmen Okulu) uygulandığını görüyoruz.

İşte Hacı Mehmed Zihni Efendi, esas itibarıyla ulûm-ı âliye (yüksek seviyeli dînî ilimler) ve ulûm-ı âliyye'nin (yardımcı ilimler) okutulduğu câmi derslerinden (medrese) icâzet almış olsa da yukarıda özetlediğimiz üzere, ondokuzuncu yüzyılda -özellikle- eğitim-öğretim alanında görülen hızlı değişme ve gelişmeler içinde yetişmiş ve yaşamıştır.⁶

4 - Nitekim Hacı Zihni Efendi'nin Mekteb-i Mülkiye'deki talebelerinden ve Suriye'de Maarif ve Adliye Bakanlığı yapmış olan Prof. Muhammed Şakir el-Hanbelî (ö. 1958) İstanbul'da tahsil görenlerden biridir.

5 - İlber Ortaylı, «19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar», *Osmanlı Araştırmaları IV*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, s. 108-111.

6 - Özellikle eğitim sahasındaki bu gelişmeler hakkında daha geniş bilgi için bkz: M. Şerafettin Yalıtıkaya, «Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler», *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s.463-467; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980; aynı mlf., *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdulhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 1985; Abdulkadir Özcan, «Öğretmen Yetiştirme Meselesi», *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992; Ekmeleddin İhsanoğlu, «Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı⁶», *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992; Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul 1997.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI ve ŞAHSİYETİ

HAYATI ve ŞAHSİYETİ

a— Doğumu ve Soyu:

Hacı Zihnî Efendi'nin asıl adı Mehmed olup "Zihnî" mahlası ise, medresede öğrenci iken hocası tarafından verilmiştir.¹ Bizzat kendisinin bildirdiğine göre, 16 Recep 1262 Hicrî / 27 Haziran 1262 Rûmî (1846 Milâdî) Cuma günü, günün erken saatlerinde doğmuştur.² Zihni Efendi'nin, İstanbul'da, ismini civarlarında bulunmaktan iftihar ettiği³ Şeyh Muslihüddîn Mustafa Vefâ'dan⁴ alan meşhur Vefâ semti yakınında Hızır Bey mahallesindeki evlerinde doğduğu yine kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁵ Zihni Efendi, 1294/1877'de neşredilen *Meşâhîru'n-nisâ*'da (I,153,159) âilesinin, ikiyüz yıldır bu mahallede ikamet etmekte olduğunu da kaydetmiştir. Buna göre Mehmed Zihni Efendi'nin mensubu olduğu âilenin yaklaşık olarak 1094/1682 yılından

1 - Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye ve Mülkiyeliler Târîhi*, II, 1041; Mehmed Rebi'î Hâtemî Baraz, *Beylerbeyi*, II, 554-5; Bağdatlı İsmail Paşa, *Esmâü'l-müellifîn*, s.400; Hayreddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 123.

2- M. Z. *Meşâhir*, I, 159, 3 numaralı dipnot.

3- M. Z. *Meşâhir*, II, 284.

4- Şeyh Vefâ (ö. 896/1491). Konyalı Şeyh Muslihüddîn Mustafa, Bursa'da medfun Abdullatîf Kudsî'nin halifesi olup zâhir ve bâtın ilimlerini hazmetmişti. Üç dilde ârifâne şiirler yazmış, birkaç eser telif etmiş ve İstanbul'da kendi adıyla anılan Vefâ semtinde defnedilmiştir. Şeyh Vefâ bazı kaynaklarda daha çok İbn Vefâ diye zikredilir. (Bkz: Nazif Şahinoğlu, *Vefâ*, İA, XIII, 254).

5 - *el-Kavlu'l-ceyyid*, (birinci baskı), İst. 1305, s. 672.

beri, ismini, fetihten sonra İstanbul'un ilk kadısı olan Hızır Bey'den⁶ almış bulunan Hızır Bey Mahallesi'nde (diğer adıyla Hacı Kadın Mahallesi) oturduğunu kendi ifadelerinden öğrenmiş bulunuyoruz. Öte yandan yine kendi ifadelerinden ve diğer kaynaklardan Zihni Efendi'nin kira ile Kızıltoprak Mescidi karşısında ve Kanlıca'da denize nâzır yazlıklarda ikamet ettiği ve nihayet 1314/1896' de Beylerbeyi'nde Şemsi Bey Sokağı'ndaki köşkü alıp oraya yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁷

Babası kaza (mülkiye) kaymakamlarından Mehmed Reşid Efendi, annesi ise Güzide Gülsüm Hanım'dır. Zihni Efendi'nin kızıdan torunu Güzide Hanım'ın torunu bulunan Prof. Dr. Kenan Gürsoy'dan dinlediğime göre (05.03.1998) Zihni Efendi'nin Şakir bey isminde bir

6- Hızır Bey 1 Rebiulevvel 810/6 Ağustos 1407'de Şereflikoçhisar'da doğdu. Soyu Nasreddin Hoca'ya ulaşan meşhur bir aileden gelir. Çeşitli yerlerde müderrislik yaptı. 863/1459'da aralıksız altı yıldır kadılık yapmakta olduğu İstanbul'da vefat etti. Kendisinin yaptırdığı Hızır Bey Mescidi'nin yakınında bulunan Voynuk Şüca Mescidin'den eser kalmamış, ancak bugün Hızır Bey ve meşhur Katip Çelebi'nin kabir taşları yenilenmiş olarak mevcuttur. Hızır Bey Mescidi ise bir çok tamir görmüş olup halen ibâdete açıktır. Mescidin Hacı Kadın Mescidi diye anılmasının sebebi şudur: Koca Mustafa Paşa semtinde meşhur bir camii olan Hacı Kadın adlı bir hanım Hızır Bey Mescidi civarındaki çarşıda bir çiftte hamam yaptırmış, o yüzden bu mescide Hacı Kadın Mescidi denmiştir. Mescid Hızır Beyefendi'nindir. Hacı Kadın'la bir alâkası yoktur. Mescidin bulunduğu bu mahalle de, 1934 yılına kadar Hızır Bey Mahallesi adı ile anılırken bu tarihte adı Hacı Kadın Mahallesi olmuştur. İstanbul'un Anadolu yakasındaki Kadıköy semtine de, Hızır Beyefendi'nin geniş arazisi bulunduğu Kadıköy ismi verildiği söylenir. İlmindeki seviyesini anlatmak için Hızır Bey'e "cîrâbu'l-ilm" (= ilim Küpü) lakabı verilmiş, çoğu manzum olan eserlerinden akâide dâir *en-Nûniyye Kasidesi*, talebesi Hayâli Çelebi (ö.875/1470) tarafından şerhedilmiş ve bunların herikisi de ders kitabı olarak okutulmuştur. (Daha geniş bilgi için bkz.: Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-nu'maniyye*, neşreden Ahmed Subhi Furat, İst. 1985, s.91-94; Ayvansarayî, Hafız Hüseyin, *Camîilerimiz Ansiklopedisi (Hadikatu'l-Cevâmi)* neşre hazırlayan İhsan Erzi, Tercüman Yayınları, İst.1987, I, 126-7; Franz Babinger, Hızır Bey, İA. V/1, s.471).

7 - M.Z. *Ni'met-i İslam*, İst.1311(ikinci baskı) s.30; Mehmed Rebii Hâtemi Baraz, *a.g.e.*, II, 554.

kardeşi vardı. Osmanlı Sarayında görevli idi ve onun karısının ismi ise Emsal Sezâ Hanım idi. Yine Kenan Bey'in ifâdesine göre, Zihni Efendi'nin babası Çerâkise (=Çerkezler)'den idi. Hacı Zihni Efendi'nin ebeveyni hakkında bütün araştırmalarımıza rağmen -şimdilik-daha fazla bilgi elde etmek mümkün olmamıştır.

Şu var ki, müellifimizin 1305/1887 yılı Rebî'ussânî'sinin 27'si Çarşamba günü tamamladığı meşhur eseri "*el-Kavlu'l-ceyyid*" in ilk baskısının (1305/1887) sonunda bulunan (s. 671) "Allah'ım! (...) Beni Na'im Cenneti'nin vârislerinden kıl; babamı mağfiret eyle ve ömrünü uzatarak Annem'le, kulağımla ve gözümle uzun zaman mutlu olmayı bana nasib et! "meâlindeki duâsını nazar-ı itibâra alırsak o tarihte babasının vefat etmiş, annesinin ise sağ olduğunu söyleyebiliriz. Aynı eserinin 1328/1910 yılında yapılan üçüncü baskısında ise bu duanın yer almadığına bakılırsa annesinin de en geç o tarihte irtihal etmiş olduğu düşünülebilir.

Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin soyu hakkında bir tesbitimizi burada kaydetmek istiyoruz ki, o da kendisinin çok büyük bir ihtimalle "*siyâdeti*" (=seyyidliği)'dir. Şöyle ki, araştırmalarım esnasında Zihni Efendi'nin *Elğâz-i Fıkhiyye*'sinin kütüphanedeki nüshasının iç kapağında "mühürsüz nüshalar sahtedir." ibâresinden sonra basılan mührün "es-Seyyid Mehmed Zihni" ⁸ şeklinde olduğunu gördüm. Daha

8- Bilindiği gibi, genel olarak Peygamberimiz'in (s.a.v.) torunlarından Hazret-i Hasan soyundan gelenlere "şerif" Hazret-i Hüseyin neslinden olanlara da "seyyid" denilmektedir. Malezya, Singapur ve Endonezya'da ise "Habib" denilmesi yaygındır. (Bu konu da daha geniş bilgi için bkz; İA, "Haseni", V/1, 339-341; "Seyyid", X, 543, "Şerif" XI, 435-442; *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, İhlas Gazetecilik Holding A.Ş. İst.,1994, XVII, 367-8; Ahmet Turan Arslan, *Malezya'da Din Eğitimi ve Arapça Öğretimi*, MÜİF Dergisi, 1995-97, sayı 13-15, s.27-52).

sonra aynı mührün başka eserlerinin üzerinde de basılı olduğunu müşahade ettim.⁹

Bu durum bizi Mehmed Zihni Efendinin "seyyid" olduğu kanaatine sevketti. Zira, günümüzde Arapların "Bey/Bay" manâsında kullandıkları "es-seyyid" kelimesini Zihni Efendi'nin o manâda kullanması bize çok uzak bir ihtimal görünmektedir. Zira tanıyanların ve talebelerinin şehâdetiyle tevâzu ve mahviyatkarlığı müsellemler olan ve kitaplarından hiç birinde kendisi hakkında bu kelimeyi kullanmamış olan bir zâtın mührüne bu kelimeyi bu günkü manâsıyla hakkettirmesi düşünülemez. Kitaplarının üzerine yazdığı isminin başına "es-seyyid" yazmamasını mahviyetkarlığı ve tevâzu ile izah edebileceğimiz gibi "seyyid" olduğu bilinen daha başka kimselerin de "seyyid" liklerini kitaplarında isimlerinin başına yazmamış olduklarını kaydedebiliriz.¹⁰ Diğer taraftan Mehmed Zihni Efendi'nin mühründe bu kelimenin yer alması bu konudaki şüpheleri dağıtır bir delil durumundadır. Zira çok eski târihlerden beri kullanılagelen mühür, yetki ve mülkiyet belgesidir. Özellikle şarkta "...Mühür, imzâdan da önemliydi ve imzâyı tevsik etmede de kullanılırdı." ¹¹ Bu sebeple doğruluğu olmayan bir vasfın, Zihni Efendi gibi bir kimsenin mühründe yer almasını çok uzak bir ihtimal olarak görmekte ve "siyâdetin" sahipliğini düşünmekteyiz.

9- Mesela , M.Z. el-Müşezzeb, MÜİF Ktp, nr, 8774, Beyazıt Devlet Kitaplığı, nr,104690.

10-Mesela Diyanet İşleri Başkanlarından merhum Ömer Nasuhi Bilmen'in (1884-1971) de "seyyid" olduğunu sayın Prof. Dr. Hulusi Yavuz yazdığı gibi, (Bkz: "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Te'siri", Osmanlı Devleti ve İslamiyet, İst.1991 s. 208) ben de merhum hocam Cemaleddin (Parlakışık) Efendi'den (ö.1976) Ömer Nasuhi Efendi'nin kendisinin de, "seyyid" olduğunu söylediğini duymuştum.

11-Günay Kut-Nimet Bayraktar, Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri, Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984, s.11.

b-Tahsili/Yetiştirilmesi

Bu satırların yazarının asıl öğrenip ortaya koymak isediği, Zihni Efendi'nin nerede, kimden ve nasıl tahsil gördüğü hususunda kaynaklar, ketümlüklerini hâlâ sürdürmektedirler. Bu konuda me'hazlerin naklettiği özet bilgi şöyledir:

Zihni Efendi, önce medrese dersleri demek olan câmi derslerine devâma başladı. Burada ciddi ve sıkı bir öğrenimden sonra "'Ulûm-ı 'Âliye Şehâdetnâmesi" (=İcâzet-nâme-i Esâtize =Medrese Öğretim Üyeliği Diploması)" aldı.¹² Bu konuda şimdiye kadar yazılanlara ilâve edebileceğimiz şey, Zihni Efendi'nin bir münâsebetle dipnotta kaydettiği " üstâzım Şeyh Yûsuf..." ¹³ ifâdesidir. Ancak bu "Şeyh Yûsuf"un kimliği henüz açıklık kazanmadı.

Eğer bu "Şeyh Yûsuf" ile kastedilen kişi Zihni Efendi'nin "... Hâlen, Medine-i münevvere- Nevverahâ'llâhu ilâ kıyâmi's-sâ'â! -mücâvirlerinden Şeyh Muhammed Şinkîti ki,¹⁴ evlâd-ı Arab'dan mülâkî olduğum esâtize-i cehâbize (ilim sâhibi üstazlar) içinde fûnûn-ı edebîyye ve ma'rifet-i ensâb-ı Arabîyye'ce Mevlânâ Şeyh Yusuf el-Esîr es-Seydâvî'den başka nazîrini (benzerini) görmemişimdir. Doksan iki

12- İbrâhim Alâettin (Gövsâ), Meşhur Adamlar, İstanbul 1933-36, IV, 1595-1596; Ali Ra'nâ Tarhan, (Hacı Zihni Efendi'nin oğlu), "Hacı Mehmed Zihni," el-Muhtasarât, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara 1957, s.3; Ali Çankaya, Yeni Mülkiye ve Mülkiyeliler Tarihi, II, 1041; Bayram Ali Öztürk, "Fukahâ-i Kırâmdan Hacı Mehmed Zihni Efendi (Rahmetullahi Aleyh) ", Nimet-i İslam , İslam Mecmuası Yayınları, İstanbul 1986, s. XIX-XXXII

13-M.Z. Meşâhir, II, 131,1 numaralı dipnot.

14 - Yusuf İlyan Serkis, Mu'cemül-matbû'âtî'l-arabîyye ve'l-mu'arreb, s. 1149-50; Hayreddîn ez-Ziriklî, el-A'lâm, nşr. Dârü'l-'ilmi li'l-melâyîn, 1984 (altıncı baskı), VII, 89-90.

Not: Bu Muhammed Şinkîti'nin Dârü't-ta'lîm muallimi ve kurucusu Hacı İbrahim Efendi'nin Hicaz'dan davet ettiği hocası Muhammed Mahmut eş-Şinkîti olması pek muhtemeldir. Muhtemel kaydını, şimdilik ulaşılabildiğimiz kaynakların ifâdelerine binâen koyuyoruz.

Cümâde'l-âhiresinde Âşir Efendi Kütüphanesin'de *Emâlî-i Kâlî*'nin istinsâhıyla meşgul olduğu sırada kendisine bu ismi (vedd kelimesini) arz ettiğimde, Megâribe'den ve Kırâet-i Verşiyeye etba'ından bulunduklarına mebni, zamm-ı vâv (vâvı zamme okumak) ile teleffuz buyurmuşlardır." (M.Z *Meşâhir*, I, 94) şeklindeki ifâdelerinde yer alan Yusuf el-Esîr (1232-1307/1817-1890) ise bu zâtın tercüme-i hâli ma'lumdur ¹⁵ ve bir süre, Zihni Efendi'nin de musahhihlik yaptığı Maba'a-i 'Âmire'de baş musahhihlik ve Yüksek Öğretmen Okulu'nda (Darulmu'allimin) Arapça hocalığı yapmıştır. Bu şahsın bulunduğu görevden dolayı Zihni Efendi ile hocalık- talebelik münâsebeti ihtimal dahilinde görünmektedir. Ancak bu, -şimdilik- bir tahminden öteye gitmemektedir.

Öte yandan Zihni Efendi'nin yetişmesinde, Arap Dili ve Edebiyatın'da derinleşmesinde medresede okuduğu derslerin ve istifade ettiği hocalarının yanında daha başka unsurların da etkili olduğunu düşünüyoruz. Şöyle ki:

Zihni Efendi o dönemde İstanbul'a gelip çeşitli görevlerde özellikle kendisinin de görev yaptığı Matba'a-ı 'Âmire'de musahhihlik yapmış olan Arap edip, şâir ve ilim adamlarından Kütüphaneler Müfettişi Abdurrahman Nâcim(ö.1313/1895)¹⁶, Muhammed Mahmud eş-Şinkîfî(ö.1322/1904)¹⁷, Yûsuf el-Esîr ve el-Cevâib matbaa ve

15 - Hayatı ve eserleri için bkz. Ö.Rıza Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*, XIII, 310-11; Zirikili, *el-A'lâm*, VIII, 238-9; Yusuf Es'ad Dağır, *Mesâdiru'd-dirâsâtü'l-edebiyye*, Beyrut 1983 II, 126-7.

16 - Hayatı ve eserleri için bkz: BOA, SAD, No 18, s. 125-6; OM, II, 469. (Bu eserde Nâcim Abdurrahman şeklinde yazılmıştır); M.Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, I, 569, II, 1059-1061, 1090; Osman Ergin, *Muallim Cevdet...*, s. 421-3, 449-452, 457, 467.

Ali Birinci, Abdurrahman Nâcim, *Müteferrika (Dergisi)*, (İst.) yaz 1996, sayı 8-9, s. 109-117.

17 Hayatı ve eserleri için bkz: Yusuf İlyan Serkis, *Mu'cemü'l-matbu'âtü'l-arabiyye...*, s.1149-50; Ö. Rıza Kehhale, *Mu'cemü'l-müellifin*, XI, 313-314.

gazetesi sahibi ve yazarı Ahmed Fâris eş-Şidyâk¹⁸ gibi zatlarla görüşmüş ve muhakkak ki bunlardan istifade etmiştir. Nitekim bunlardan birincisinin yazdığı Nahiv ilmine dair *Teshîlu't-tahsil'e* Zihni Efendi Arapça olarak 1283/1866'da bir şerh yazmış, sonuncu zât da bu şerhe Arapça manzum bir takriz kaleme almıştır ki, bunlar Zihni Efendi'nin Arap diyarından İstanbul'a gelen bu kişilerle nasıl sıkı bir ilmî ilişki içinde bulunduğunu göstermektedir. Nitekim başka ilim adamlarımız da İstanbul'a gelen âlimlerden istifadeye çalışmışlardır. Meselâ, Cevdet ve Münif paşaların Muhammed Mahmud eş-Şinkîfî ile musâhabe ve ilmî münakaşalarda bulundukları ve Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin de ondan Âmidî'nin *Kitâbü'l-müvâzene*'sini okuduğu bilinmektedir.¹⁹ Öte yandan Sultan Abdülmecid döneminden itibaren İstanbul'da bulunan Ahmed Fâris eş-Şidyâk'ın da Abdurrahman Sâmî Paşa, Fuat Paşa, Mithat Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa gibi kimselerle yakın dostluklar kurduğu ve evi de, o dönemin bir çok Türk edip ve yazarında görüldüğü üzere, bir nevi kültür kulübünü andırmaktaydı.²⁰

Ayrıca Zihni Efendi'nin üç ay İskenderiyye şehrinde kalması Arap ilim muhitleriyle ilgisini gösteren bir başka husustur. Bu İskenderiyye seyâhati ile ilgili bilgiyi de yine Zihni Efendi'nin bizzat kendisinden öğrenmekteyiz. Onları buraya nakletmek münasip düşer zannediyorum. Şöyle ki:

Zihni Efendi meşhur eseri *Meşâhîru'n-nisâ*'da ünlü İslam kadınlarıyla ilgili bilgi verirken münasebet düştükçe daha başka konular hakkında da bildiklerini ve hâtıralarını kaydettiği olmaktadır. Bu cümleden olarak, Afra Hanım'ın tercüme-i hâlini yazarken hâşiyede

18 - Hayatı ve eserleri için bkz: Yakup Civelek, *Ahmed Fâris eş-Şidyâk Edebî Şahsiyeti ve el-Cevâib Gazetesi* (basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.

19 - Bkz. Osman Ergin, *Maarîf Tarihi*, III -IV, 984.

20 - Yakup Civelek, a.g.e., s. 95.

İskenderiyye'ye gidişini kaydetmeyi de ihmal etmemiş ve şöyle demiştir: "(Kitabın) bu (kısmından/sayfasından) itibaren Allah'ın dilediği yere kadar olan kısmının tebyîzi (müsveddelerin temize çekilmesi), 1294 yılı Recep ayının ortasında İskenderiyye'ye gitmek üzere yola çıktığım zaman, Mısır adlı Mısır gemisinde gerçekleşmiştir."²¹ Zihni Efendi bu konuya sonraki sayfalarda yine temas etmiş ve daha tafsilatlı bilgi vermiştir: "Amra Arab'da zükûrdan (erkeklerden) dahi bir kimsenin ismidir ki, be-gâyet şûm-ı kadem (son derece kademsiz, uğursuz) olmağla kangı kavim ve kabileye hulûl ve nüzûl etse (gelip müsâfir olsa) orada elbette ceng u kûl (savaş) gibi bir musibet peydâ olur idi. Binâen 'alâ zâlik (bu yüzden) (Ebû 'Amra) ta'biri 'Arabî'de iflâsın künyesi olmuştur. Çünkü o da şahs-ı mersûm (anlatılan kişi) gibi halk nazarında mebgûz ve meş'ûm (sevimsiz ve uğursuz) dur. (...) ittifâkât-ı garibe (garip tesâdüfler) den olarak bu 'âciz-i bî-vâyenin (nasıbsız, mahrum) bu mahalli (kitabın bu kısmını) tahriri (yazması) dahî "Ebû 'Amra"nın elinden maskat-ı re'sim (doğum yerim) olan İstanbul'dan firârım ve Medine-i İskenderiyye'ye bir kerîm-i 'âlicenâbın (haysiyetli bir cömerdin) fûshatgâh-ı lutf u ikramında (geniş lütuf ve ikrâm mahallinde) kararım (bulunmam) zamanına tesâdüf etmiştir. Bu sebeble ben de şâirin urcûze ²² şeklinde dediği gibi şöyle dedim:

"Ebu 'Amra, gerçekten çok kötü bir komşudur.

Çünkü karanlıkta beni çöllerde sürüm sürüm süründürüyor.

Sanki kurtlar çekip sürüyor eşek leşini".

26 Recep 1294 ve 25 Temmuz 1293."

21 - M.Z. *Meşâhir*, II, 64

22 - Arap arûzunda bir bahrin adı. (Bkz. Nihad M. Çetin, "Recez", *İA*, IX- 657-663; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İst. 1974, I, 128, 155, 195, 535; Mecdi Vehbe-Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemu'l-mustalahati'l-arabiyye fi'l-lügati ve'l-edebi*, Beyrut 1979, s.17, 99.

Hacı Zihni Efendi, bu ma'lûmâtı verirken "bir kerim-i âlicenabın" kim olduğunu da dipnotta şöyle açıklamaktadır:

"Seâdetlü Hasan Râsim Paşa Hazretleri²³ muraddır. Fakir, o tarihte müşârunileyhin (işaret edilen Hasan Rasim Paşa'nın) mahdumları (oğulları) muallimliğiyle üç ay kadar İskenderiyye'de bulunmuş idim. Cildi evvel (*Meşâhîr*'in birinci cildi) o esnâda derdest-i tab (basılmakta) idi. Büyücek hatâları o sebeble vukû'a gelmiştir."²⁴

c-İş/Meslek Hayâtı:

Tahsilini bitirdikten sonra hayatının bir kısmını devlet dairelerinde geçiren Mehmed Zihni Efendi, ilk olarak Rebîulâhîr 1280 / Eylül 1864'de Bâbiâli'de Meclis-i Vâlâ²⁵ Mazbata Odası'na (bürosuna) mülâzim (bir tür memur adayı veya çırağı) olarak devama başladı. 1284/1868'de Matbaa-i Âmire (Devlet Matbaası) Takvîm-i Vekâyi (o devirdeki Resmi Gazete) kitâbet (kâtiplik) ve musahhihliğine getirildi. Bundan on sene sonra 1295/1878 'de öğretim mesleğine geçerek Galatasaray Mekteb-i Sultânisi (Bugünkü Galatasaray Lisesi) Ulûm-i Arabiyye ve Dîniyye (Arapça Ve Din Dersi) Muallimliğine tayin olunarak Matbaa-i Âmire'deki vazifesinden istifa etti. 15 Teşrîn-i evvel 1299/28 Ekim 1883'de Mekteb-i Sultânî'deki mu'allimlik vazifesi

23 - Hasan Rasim Paşa, Mısır'da bi't-tefeyyuz (ilerleme, terakki ile) ümerâdan (paşa ünvanını hâiz olmayan fermanlı büyük zabıtlardan) oldu. Sonra Devlet-i 'Aliyye (Osmanlı Devleti) 'nin hıdemâtını emel ile gelmekle Rumeli Beylerbeyi pâyesi verildi. 1299 Zilkadesi gürresinde (Arabî ayın birinci gecesi ve günü) vefat etti. Beylerbeyi'nde medfundur. (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İst.1308-1312,II, 173). Hasan Rasim Paşa'nın kabrini 14.06.1998 Pazar günü Zihni Efendi'nin kabrinin de bulunduğu Küplüce Mezarlığı'nda ziyaret ettim. Oğlu ile yanyana olan kabirlerinde bulunan sütun şeklindeki taşlar muhtemelen vefatlarından çok sonra dikilmiştir.

24 - M.Z. *Meşâhîr*, II, 91.

25 - Günümüzde Danıştay, Yargıtay gibi mercilerin görevlerini yapan devlet kuruluşu. Bkz: Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, s. 213, 326.

uhdesinde kalmak üzere Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne (Bugünkü Siyasal Bilgiler Fakültesi) Usûl-i Fıkıh ve 1310/1892'de de Arabi muallimliğine tayin edildi.²⁶ Zihni Efendi Mekteb-i Mülkiye'deki Usul-i Fıkıh müderrisliğinden 31/5/1322, Arabi Müderrisliğinden ise 1/9/1322 Rumî / 14 Haziran 1906'da istifa etmiştir. ²⁷ Böylece Hacı Zihni Efendi Mekteb-i Mülkiye'de aralıksız yirmi üç yıl müderrislik yapmıştır. Müderrisliği sürerken 1309/1891'de Maârif Nezâreti'nde beş a'zâdar teşekkül eden "Tedkik-ı Müellefât (Yazılı Eserleri İnceleme) Komisyonu üyeliğine, yine üzerindeki vazifelere hâlel gelmemek üzere 1312/1894-5 yılında "Meclis-i Kebir-i Maârif" üyeliğine, 1903'de Maârif Nezâreti Encümen-i Teftiş ve Muâyene Reisliğine terfi etti. Meşrutiyet'ten sonra tekrar Meclis-i Kebir-i Maârif Azalığına tayin edildi. Bu sırada yaşının kanuni haddi geçmiş olmasına rağmen fazilet ve olgunluğu dolayısıyla Hey'et-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) "tahdîd-i sin" den (yaş sınırlamasından) istisnâsına karar verdi.

Müellifimizin meslekî hayatını bu şekilde özetledikten sonra, değişik yönleriyle ilgili resmî bilgileri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden -şimdiye kadar hiç neşredilmemiş resmi bir belge olması itibarıyla ve metnin anlaşılmasına yardımcı olmak için bazı açıklayıcı notlarla -aynen nakletmeyi uygun bulduk

"Mehmed Zihni Efendi Mülkiye²⁸ kaymakamlarından²⁹ müteveffâ Mehmed Reşid Efendi'nin mahdûmudur.

26- 1315 senesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, Alem Matbaası, İstanbul, s.51; Salnâme-i Nezâret-i Meârif-i Umûmiyye, (Maârif Salnamesi), 1318 Sene-i Hicriyyesine Mahsus, Matbaa-i Âmire, 1318, s. 702; BOA, SAD, nr. 66, s.185.

27- Ali Çankaya, Yeni Mülkiye ve Mülkiyeliler Tarihi, Ankara 1954, I, 290, 310.

28 - Devletin, idare-i memleket vazaîf-i muhtelifesiyle muvazzaf sınıf ve heyeti, askerî ve ilmi sınıflarının gayri olan sunûf-ı me'mûrîn; mülkiye memurini, mülkiye üniforması, mülkiye teka'ud sandığı. (bkz. Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, Dersa'âdet, İkdâm Matbaası. 1317, s.1403).

29- 1-Birinin yerine geçen, yerini tutan vekil, nâib..... 2-Bir kazâ idâre eden mülkiye memuru: Kazâ kaymakamı, kaymakam nasbolundu. 3-Ümerâi

Bin ikiyüz altmış iki sene-i hicriyesinde "sene-i mâliyye 1261"³⁰ Derseâdet'de tevellüd eylediği (doğduğu) nüfus tezkere-i Osmaniyyesi'nde muharrerdir (yazılıdır). Ulûm-ı âliyye (yüksek ilimlerin öğrenilmesine yardımcı ve alet olan ilimler) ve 'ulûm-ı âliyye (Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi yüksek seviyedeki ilimleri) tahsil ile icazetnâme ahzeylemiştir (almıştır). Hazarât-ı âliye-i sahâbiyyât ve sâir nisâ ve meşhûrâtın terâcim-i ahvâline dâir iki cild üzerine müretteb "Meşâhiru'n-nisâ" ve İlm-i Me'âni ve Beyân ve Bedi' şevâhidini şârih "el-Kavlü'l-ceyyid" ve mesâil-i fıkhiyyenin lügaz tarzında olanlarını câmi "Elğâz-ı fıkhiyye" ve Akaid'den "Ni'met-i İslâm" ve ilm-i Hadis'den "el-Hakâik" ³¹ ve ilm-i Sarf ve Nahv'e dâir ikişer kısım olmak üzere "el-Muktedab" ve "el-Müşezzeb" ve başlıca "el-Muntehab fi ta'limi luğati'l-'Arab" ve "Kitabu't -terâcim" ve "Feyz-ı Yezdân" nâm te'lifâtı ve "el-Münkız mine'd-dalâl" ve "Tuhfetu'l erîb" ve " Etvâku'z-zeheb" nâm arabîden terceme olunmuş asârı matbû, ve İlm-i Kelâm'dan "Düstûru'l-muvahhidîn" ve Usûl-i Fıkıh'dan "Husûlu'n -nekh" ve Fıkıh'dan "Tuhfetü'l-mülûk" nâm âsârı henüz tab edilmemiştir. y

Bin ikiyüz seksen senesi Rebî'ul-âhir'inde "Eylül sene 279" mülâze-metle³² Meclis-i Vâlâ Mazbata³³ Odası'na çerağ

askeriyyeden binbaşı ile miralay arasında bir rütbe-i mahsusayı hâiz askerî Alayın kaymakamı (Bkz.Ş.Sami, a.g.e., s.10).

30- Daha sonra bu tarih 1262 olarak tebdil ve tashih edilmiştir.(Bkz.BOA, SAD, No:66, s.186)

31- Sicill-i Ahval Defteri'nde "el-Hâik" şeklinde kaydedilmişse de, bir zuhul eseri olduğunu düşünüyoruz; doğrusu bizim yazdığımız şekildedir.

32- Divan-ı Hümayûn kaleminde başa geçen memurlara Hâce yahut Hoca denilirdi. Hâcegân-ı Divân-ı Hümayûn denilen bu memurlar maiyetlerindeki şâkird veya mülazim denilen gençlere âdeta hocalık ederlerdi. **Mülâzım** ve **şâkird**: Her ikisi de hiç birşey bilmiyerek bir kaleme yazılan (resmî dairelerin sekreterlik bürolarına isimleri kaydedilen) ve orada okuma, yazma ve kalem muâmelesi öğrenerek sonra aylığa geçen genç memurlara denilir. Mektep talebesine de evvelce şâkird denilmesine bakılırsa o zamanlarda resmi daireleri tamamen birer memur mektebi sayabiliriz.

buyurulup³⁴ seksenbir senesi Şevvalin'de "Şubat sene 280" tahsis olunan kırk guruş ma'âşı üç sene zarfında tedricen yüz on guruşa balığ olmuş ve seksen üç senesi Zilhiccesi'nin sekizinde uhdesine rütbe-i râbi'a³⁵ tevcih ve seksenbeş senesi şehr-i Muharremi'l-harâm'ının yirmi birinde "1 Mayıs sene 284" bin guruş ma'aşla Matba'a-i 'Âmire'de³⁶ Takvîm-i vekâyi³⁷ kitâbet ve musahhihliğine nakil, ve doksana senesi şehr-i Recebül-ferdi'nin yirmi üçünde "3 Eylül sene 289" umûm tenkîhât sırasında maaşı sekizyüzelli guruşa tenzil, ve doksanalı senesi şehr-i Saferul-hayr'ının yirmi birinde "1 Şubat sene 294" bin guruş ma'aşla

Tanzimat'tan sonra bu iki tâbirin kullanış şekilleri biraz değişerek şâkird okumak için mektebe ve de aylık almaksızın iş öğrenmek üzere kaleme mülâzım (devam eden) çocuklara âlem (özel isim, alâmet) oldu (Bkz: Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İst. 1977, I, 65).

33- Bir meclis veya hey'etin netice-i müzâkerâtını mutaazammın olarak bir makama takdim olunmak üzere kaleme alınan ve bütün hey'et tarafından imza ve tahtım olunan kararname: *Meclis-i Vukela Mazbatası, Şûrây-ı Devlet Mazbatası*. (Bkz. Ş. Sami, *Kamûs-ı Türkî*, İst. 1317, s.1360).

34 - Çırak/mülâzım olarak tayin / kabul edilmek.

35 - Kelime manası "dördüncü rütbe " demektir. Bilindiği gibi rütbe, devlet memurlarına verilen şeref ve itibar derecesi demektir. Tanzimat'tan sonra Mülkiye rütbeleri (sivil devlet memurları/ bürokratları arasındaki hiyerarşik makam dereceleri) şöyle idi. 1-Vezir, 2-Bâlâ, 3-Ülâ evveli, 4-Ülâ sânisî, 5-Sâniye sınıfı mütemâyizi, 6-Sâniye 7-Sâlise, 8-Râbia, 9-Hâcegânlık, 10-Hâmise (Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İst. 1972, III, 69).

36- MATBAAİ 'ÂMİRE (İda.) Devletçe kurulan matbaanın adıdır. 1280(1863) senesinde Topkapı Sarayı'nın Bab-ı Hümayun denilen kısmının içinde tesis olunan ve Cumhuriyetin ilanından sonra Devlet Matbaası ve daha sonra Maarif ve en nihayet şimdiki adı olan Milli Eğitim Basımevi adını alan bu binadan evvel de devletçe kurulmuş matbaa vardı (...) (Bkz. M. Zeki Pakalın *a.g.e.* II. 415-6; Turgut Kut, "Dârutubâa, " *DİA*, IX, 10-11)

37 - TAKVİM-İ VEKÂYİ (İda.) Osmanlı Devletinin ilk resmi gazetesinin adıdır. (...) Takvim-i Vekâyi Hicri 1247 (1831) senesinde Üniversite'nin arkasındaki Kaptan İbrahim Paşa Camii'nin köşesinde Kapıcıbaşı Musa Ağa'dan beş yüz keseye alınan konakta "Takvimhane" adıyla te'sis olunan matbaada basılmağa başlanmıştır. Takvîm-i Vekâyi haftada bir defa basılır, bütün vukela, ulemâ, umerâ' ile yüksek memurlara, taşra a'yanıyla mu'teberânına ve ecnebi devletler sefirlerine gönderilirdi. Senelik abonesi 120 kuruştı. Bkz: (M. Zeki Pakalın *a.g.e.* III. 389)

Mekteb-i Sultânî³⁸ Edebiyât-ı Arabiyye mualimliğine tayin edilmiş, ve Zi'l-ka'de'sinin on ikisinde "15 Teşrîn-i evvel sene 95" Takvîm-i Vekâyi' kitâbet ve musahhihliğinden isti'fa etmiştir.

Doksanyedi senesi Reb'ul-âhir'i gurreesindeki³⁹ tensîkatta (devlet memurları kadro düzenlemesinde) "1 Mart sene 296" maaşı sekizyüz guruşa tenzil, ve doksana sekiz senesi şehr-i Ramazan-ı şerîfinin yedisinde uhdesine Rütbe-i salise⁴⁰ tevcih, ve doksana dokuz senesi şehr-i Receb-i şerîfinin dokuzunda "15 Mayıs sene 298" ma'âşı yine bin guruşa iblağ, ve şehr-i Ramazan-ı şerîfinin yirmi dokuzunda Rütbe-i Sâniye Sınıf-ı sanisî'ne⁴¹ terfî, ve binüçyüz senesi Zilhiccesinin yirmi beşinde "15 Teşrîn-i evvel sene 99" başkaca sekizyüz guruş ma'aşla Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne⁴² Usûl-i Fıkh-i Şerif muallimliğine ta'yin, ve üçyüz iki şehri Ramazân-ı Şerifi'nin onaltısında uhdesine rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemâyizi⁴³ tevcih, ve üçyüz dört senesi şehr-i Şevvâli'l-mükerremi'nin yirmi altısında üçüncü Rütbe'den Mecîdî nişân-ı zî-

38 - Günümüzde Galatasaray Lisesi adıyla bilinen ünlü lise. Bu lisenin tarihçesi, ülkemiz kültürü için oynadığı önemli rol ve geniş bir bibliyografya için şu eserlere bakılabilir: Mahmud Cevad, *Mâarif-i Umumiyye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*. İst. Matbaa-i 'Âmire, 1338. s. 95. 167-8, 182-3; Ziyad Ebuzziya-Sahir Kozikoğlu, 1921-1933 *Galatasaray Tarihçesi ve 1933 Mezunları ve 50. yılları*, Galatasaray Eğitim Vakfı Yayını :8; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İst. 1977. I. 481-488; Fethi İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi* I. Cild, İstanbul 1954; Muhtittin Sandıkçioğlu, *Galatasaray Lisesi 100. Yıl Kitabı*, İstanbul 1975; Kadir Aslan, *Galatasaray Lisesi'nin Türk Millî Eğitimine Katkıları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), İzmir 1987; Vefa Semenderoğlu, *Dünden Bugüne Galatasaray*, İst. 1997; Vefa Semenderoğlu ve Osman H. Tanburacı, *Galatasaray ve Galatasaraylılar Derneği Tarihçesi*, İst. 1994.

39 - Arabi ayların birinci günü; "Selh" mukâbili (Bkz. Ş. Sami. *a.g.e.* s. 965)

40 - Kelime manası: Üçüncü rütbe/derece demektir.

41 - Kelime ma'nâsı ikinci rütbenin ikinci sınıfı demektir.

42 - Günümüzdeki karşılığı Siyasal Bilgiler Fakültesidir. Mekteb-i Mülkiye'nin tarihçesi ve mezunları için bkz. Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 68, 100, 178; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İst. 1977, I, 594; Ali Çankaya *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, II. cild, Ankara 1954; aynı müellif, *Yeni Mülkiye ve Mülkiyeliler Tarihi*, Ankara, 1968-9, I-VIII cild.

43 - Kelime mânâsı, İkinci rütbenin mütemâyiz sınıfı demektir.

şâni⁴⁴ ihsân, ve üçyüzbeş senesi Rebiu'l-evvelinin ondokuzunda "27 Teşrin-i sâni sene 303" Mekteb-i Sultânî'deki vazife-i asliyyesine Fıkh-ı

44- Kelime mânâsı, şanlı Mescidî nişanı demektir.

"NİŞAN: Devlet tarafından hizmet mükâfatı olarak muhtelif derecelerde verilen ve göğse takılan alâmetin adıdır." *Lehçe-İ Osmani* de (nişan) kelimesi için şu izahat vardır; "Eser, alâmet, hedef, parayeri, alâmet-i farika, nişan-ı zişan; ferman-ı hümayun, tuğra, alâmet-i iftihar, çelenk, güveği nişanı, namzetlik alâmeti, bir vak'aya alâmet için dikilen taş, nişangâh, nişancı, tevkii, tuğrakeş, atıcı.

Avrupalılar tarafından pek eskiden icadolunan nişanın Osmanlılarca ihdas ve istimâli çok sonradır. Osmanlılar bu makamda "sorguç," "tuğ" ve "çelenk" kullanırdı. Nişan ilk defa olarak, memuriyete mahsus olmak üzere İkinci Mahmut zamanında ve 1248 senesi ağustosunda (miladi 1832) senesinde ihdas olunmuştur. İlk nişanlar ûlâ, sâniye, sâlise, râbi'a rütbelerine mahsus olmak üzere dört nevi ve mücevhherli idi. Yine o mahiyette olan "madalya"nın ihdası ise nişandan evveldir..." (Bkz: M.Z.Pakalın, a.g.e.II, 694).

"MECİDÎ NİŞANI :Osmanlı nişanlarından birinin adıdır. Halk arasında Mecidiye nişanı suretinde de kullanılırdı. 3 Zilhicce 1268 (1852) de ihdas olunmuştur.Sultan Mecid'e nisbetle bu adı almıştı. Birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci rütbeleri olduğu gibi murassa'ı da vardı.Kayd-ı hayat şartıyla verilirdi.

Birinci rütbesi elli, ikinci rütbesi yüz elli, üçüncü rütbesi sekiz yüz, dördüncü rütbesi üç bin, beşinci rütbesi de altı bin tane olmak üzere sayıları mahduttu.Yalnız ecnebilere verileceklerin her rütbesinin sayısı bundan hariçti.

Nişan; herbirinin arasında Devletin hususi alâmeti olan birer ay yıldız olmak üzere üçer şubeli yedi şua'dan ibaret gümüş bir güneş resminde idi.Dördüncü rütbesine kadar altın, beşinci rütbesinde gümüş levha üzerinde olmak üzere ortaları tuğra ile müzeyyen ve bunun etrafında güvez mina üzerine altın yazı ile "hamiyyet, gayret, sadakat" kelimeleri ve tesis tarihi olan 1268 rakamı yazılı idi. Talik olunacağı yerde de güvez minalı bir ay yıldız alâmeti mevcuttu. Birinci rütbesi etrafı yeşil zırlı güvez kordon ile sağdan sola takılırdı. Bunun aynı zamanda göğsün sol tarafına talik olunan büyük bir şemsesi vardı. İkinci rütbesi şerit ile gerdana takılırdı. Bunun da birinci rütbe şemsesinden küçük bir şemsesi mevcuttu. O da göğsün sol tarafına talik olunurdu. Üçüncü rütbesi birinci rütbeden küçük, ikinci rütbeden büyüktü. O da ikinci rütbedeki şeritle gerdana takılırdı. Bunun birinci ve ikinci rütbedekiler gibi şemsesi yoktu. Dördüncü rütbesi üçüncü rütbeden biraz küçüktü. Aynı renkteki şeritle göğsün sol tarafına takılırdı. Beşinci rütbesi dördüncüden daha ufaktı. O da dördüncü rütbesi gibi göğsün sol tarafına talik olunurdu.(...).

Nişan beratla verilirdi. Beratı olmıyan nişanı takamazdı.

Mecidiye nişanı iyi hizmet edenlere verilirdi. Ancak buna nail olmak için askerler sulh zamanında , ilmiye ve mülkiyyeden bulunanlar da en az

Şerif dersi ilâve olunmasından dolayı ma'âş bin yüz guruşa iblağ, ve Cumâde'l-âhire'sinin yirmi dokuzunda uhdesine rutbe-i ûlâ sınıf-ı sânişi tevcih⁴⁵, ve şehr-i Recebi'l-ferdi'nin gurrende "2 Mart sene 304" bâ-i râde-i seniyye (Pâdişah'ın iradesi ile) Mektebi-i Sultânî'deki maâş bin üç yüz guruşa ve Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne'deki ma'âş bin guruşa iblağ, ve üçyüz yedi senesi Cumâde'l-ûlâ'sı selhında⁴⁶ üçüncü rütbeden Nişan-ı Âlî-i Osmânî (Yüksek Osmanlı Nişanı) ihsan, ve uhdesine üçyüzdokuz senesi şehr-i Şabân-ı Şerifi'nin yirmisinden itaberen "7 Mart sene 308" bâ- irade-i seniyye-i Hazret-i Şehriyârî (Padişahın kıymetli emri ile) beş a'zâdan mürekkeb teşekkül eden Tedkik-ı Müellefât Komisyonu (Yazılan Eserleri İnceleme Komisyonu) a'zâlığı her ictimâda (toplantıda) dört Mecidiye verilmek üzere ilâve, ve üçyüzon senesi şehr-i Saferü'l-hayr'inin yirmisinde "1 Eylül sene 308" Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne ikinci ve üçüncü sınıf Arabî muallimlikleri ilâvesinden dolayı mekteb-i mezkûredeki (adı geçen mektepteki) maaşı binbeşyüz guruşa iblağ (yükseltilmiş) bu ve vazâif-i me'mûriyyetini hüsn-i ifâda ikdâm ve mesâ'isinden (görevlerini hakkıyla yaptığından) dolayı şehr-i Ramazân-ı şerifi'nin onbirinde rütbe-i ûlâ sınıf-ı ûlâ (Birinci rütbenin birinci sınıfı /derecesi) tevcih, ve üçyüzonbir senesi Rebîu'l-âhiri'nin yirmi dördünde "23 Teşrin-i evvel sene 309" Lisân-ı Arabî muallimliği ilâvesinden dolayı Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne

yirmi sene devlet hizmetinde bulunmaları şarttı. Bu rütbesinden ötekisine geçmek için de yine iyi hizmetle beraber beşinci rütbesinde en az iki, dördüncü rütbesinde üç, üçüncü rütbesinde üç, ikinci rütbesinde dört sene bulunması lazımdı. Askerlerin harb zamanındaki hizmetleri iki kat sayılırdı.Bununla beraber büyük hizmet görenler bu müddet kaydından müstesna tutulmuşlardı.Birinci ve ikinci rütbelerine nail olanların nişanları Padişahın huzurunda göğüslerine takılırdı.(...)

Bir derecede yüksek rütbeli nişan alanlar ondan evvelinkini geri verirlerdi. (Bkz:M.Z.Pakalın, a.g.e.II, 428).

45- Birinci rütbenin ikinci sınıfı.

46 - Arabî ayın son günü. Gurre mukabili; Selh-i Muharrem, Selh-i Zi'l-Ka'de (Ş. Samî, Kâmûs-ı Türkî, s. 732).

ma'âş bindokuzyüz guruşa, ve şehir-i Receb-i şerifi'nin altısında "1 Kânûn-ı sâni sene 309" Mekteb-i Sultânî'deki ma'âş bin beş yüz guruşa iblağ (yükseltilmiş) ve Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne'deki ma'âş üçyüzoniki senesi Rebî'u'l-âhiri'nin on birinde "29 Eylül sene 310" iki saat Fıkıh-ı şerif dersi ilâvesinden dolayı ikibinyüz guruşa iblağ, ve üçyüzoniki senesi Cümâde'l-âhire'sinin onbeşinde "1 Kânûn-ı evvel sene 310" Lisân-ı Arabi mualimliğini terk etmesinden nâşî (dolay) bin yedi yüz guruşa tenzil (indirilmiş) ve Cumâde'l-âhire'sinin yedisinde "24 Teşrin-i sâni sene 310" âsâr-ı müstehire ve mütedâvilesiyle (meşhur ve ellerde dolaşan eserleriyle) ilm u kemâli ve fazlı ve husn-ı hısalî (ilmi olgunluğu ve iyi davranışları) ma'lûm olmasına mebnî mezkur (adı geçen) mekteplerdeki mu'allimliklerine ve Tedkik-ı Müellefât Komisyonu a'zâlığına hâlel (zarar) gelmemek üzere bâ irâde-i seniyye (Padişahın kıymetli emriyle) ikibin gurus ma'âşla uhdesine Meclis-i Kebîr-i Maârif 47 a'zâlığı tevcih buyurulmuş, ve bin sekiz yüz seksen sekiz sene-i mîlâdiyyesi Eylül'ünün altısında İstokholm'da munakıd (toplanan) Müsteşrikîn Cem'iiyet-i İlmiyyesi'ne (Müsteşrikler / Oryantalistler İlim Cemiyeti) ihdâ eylediği âsâr-ı matbu'asından (hediye ettiği basılı eserlerinden) dolayı İsveç ve Norveç Hükûmeti tarafından bir kıt'a altın madalya itâ kılınmıştır (verilmiştir).48

Nüfus Tezkere-i Osmâniyyesi ve 29 Ramazân sene 1299 târihli rütbe-i sâniye sınıf-ı sâni ve 16 Ramazan sene 1302 târihli rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemâyizi ve 29 Cümâde'l-âhire sene 1305 târihli rütbe-i

47- Tarihçesi ve işleyişi için bkz.:Mahmud Cevad, a.g.e., s. 109-111.

48 - Bu madalya hâlen (18.02.1998) tarihi Galatasaray Lisesi binasının giriş kısmındaki Galatasaray Lisesi Müzesi'nde duvarda bir câmekân içinde asılı bulunmaktadır. Câmekânın içinde Zihni Efendi'nin oğlu Ali Rânâ Bey'in Galatasaray Lisesi Müdürü'ne hitaben yazdığı bir mektupla babasının kendisine gönderdiği mektubun orijinali de muhafâza edilmektedir. Müze müdürü sayın Vefa Semenderoğlu'nun lütufkâr müsâdesiyle madalyanın resmini çektim ve mektupların fotokopisini aldım. İleriki sayfalarda mektuplardan bahsedilecek.

ülâ sınıf-ı sâni'si ruûs-ı Hümâyunlarıyla 49 "26 Şevval sene 1304" târihli üçüncü rütbeden Mecîdî ve 30 Cümâde'l-ülâ sene 1307 târihli üçüncü rütbe Osmânî nişanların berât-ı âli-şânı ve Müsteşrikin Cemiiyet-i İlmiyyesi altın madalyasının " 6 Eylül sene 1884" tarihli vesikası aynen görülüp i'ade edilmiş ve rütbe-i râbi'a ve sâlise târihleri Teşrifât-ı Divân-ı Hümâyûn'un50 18 Muharrem sene 1303" târihli müzekkire-i cevâbiyesinde gösterilmiş ve Şûrây-ı Devlet'e müdevver (devredilen) kuyûdun (kayıtların) Bab-ı âli harfesinde (yangınında) zâyî olduğu cihetle mefsuh (lağvedilen) Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası'nda bulunduğu müdetle aldığı maaş mikdarına dair ma'lûmât-ı kaydiyye buldurulmayıp ancak sıdk-ı ifâdesine delâleti mutezzammın (doğru sözlülüğü ihtiva eden) Şûrây-ı Devlet Kalemî Serhalîfesi seâdetlu Mustafa Beyefendi Hazretleriyle Evrak Müdür ve Mümeyyizi ve Hulefâsından ba'zı zevât tarafından mahtûm (mühürlenmiş) ve Şûrây-ı mezkur riyâseti vekâlet-i celilesi'nin "19 Temmuz sene 1311" tarihli tezkere-i cevâbiyesiyle vürûd eden (gelen) şehadetnâme, terceme-i hâl varakasıyla (resmi belge) beraber mahfuz bulunmuş ve Mekteb-i Sultânî'deki me'muriyetleri târihleriyle mikdâr-ı ma'âş ve zamâ'imi (zamları) istid'ânâmesi zahrına (arkasına) mekteb-i mezkûr muhasebeciliğinden çıkarılan 15 Nisan sene 311 tarihli kayıddan ve Mekteb-i Mülkiyye'de sebkaî eden (geçen) hıdemâtı (hizmetleri) tarihleriyle ma'âşatı mikdar ve zamâyimi (maaşlarının mikdar ve zamları) mekteb-i mezkur muhasebeciliğinin "11 Nisan sene 311" târihli kaydında ve Takvîm-i Vekâyi' kitâbet ve musahihliğinde müddet-i

49 - Ruûs: Vezir, Beğlerbeği, Sancakbeği, Mevâli ve Timar, Zeâmet sahipleri müstesna olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut bütün devlet hizmetleriyle evkaf ve hazine maaş alan her türlü devlet memurlarının inha muamelesinin anlatan kağıda verilen isim (...) (Bkz.Midhat Sertoğlu, a.g.e...s.286)

50- Protokol Müdürlüğü, (Bkz.Ş.Sami, a.g.e., s.407; M.Zeki Pakalın, a.g.e., III, 477-6; Midhat Sertoğlu,S. 336).

istihdâm (çalışma süresi) ve kemmiyet-i ma'âş (maaşının mikdarı) Matba'a-i Âmire Rûznâmeççiliği'nin "11 Kânûn-ı sâni sene 308" târihli kaydı suret-i musaddakasında (tasdikli şekliyle) ve Tedkik-i Müellefât Komisyonu a'zâlığına târih-i ta'yiniyle ücretinin mikdârı Meârif Nezâreti Muhâsebesi'nin Nezâret-i müşârun ileyhâ (adı geçen nezâret) Sicill-i Ahvâl Şubesi müdüriyetinin müzekkiresinin zîrine (altına) mahrec (çıkışı) "21 Teşrîni-evvel sene 311" tarihli ve 3073 adedli derkenârında gösterilmiş ve rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli târihiyle Meclis-i Kebir-i Meârif azâlığına târih-i ta'yin ve mikdâr-ı ma'âş Sicill-i Ahval Dâire-i Umumiyyesi'ne tevdi buyurulan irâdât-ı seniyye kuyûdâtına (padişah iradeleri kayıtlarına) tatbik olunmuştur (karşılaş-tırılmıştır). Fî 17 Receb sene 1313 ve fî 21 Kânûn-ı evvel sene 1311.

Binüçyüz ondört senesi Şevvali'nin dokuzunda (1 Mart sene 311) umum (tensikat)⁵¹ sırasında öşür te'ciliyle müşârun ileyhin (adı geçen Zihni Efendi'nin) Mekteb-i Sultânî mualimliği maâş bin üçyüz elli guraşa ve Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhane muallimliği ma'âş binbeşyüz otuz guraşa ve Tedkik-ı Müellefât Komisyonu'ndan her ictimada almakta olduğu ücret altmış beş guraşa ve Meclis-i Ma'ârif a'zâlığı maaş bin sekiz yüz guraşa tenezzül etmiş (inmiş) dir.

Müşârun ileyhin Meclis-i Ma'ârif a'zâlığı maâş binüçyüz onaltı senesi Muharremi'nin on yedisinde (26 Mayıs sene 314) ikibin yüz guraşa iblağ buyurulmuştur. Müşârun ileyhin vazâif-i me'mûriyetlerini hüsn-i ifâda mesâ'isi (görevlerini iyi yapmaya çalışması) görölmesine ve şâyân-ı taltif-i âlî (yüksek ikrama layık) olmasına mebni (olduğu için) sene-i mezkûre Cümâde'l-ûlâsının dokuzunda tebdilen (değiştirilerek) ikinci rütbeden Mecîdî nişân-ı zîşânî ihsan buyurulmuştur.

51- Defterde bir zuhul eseri olarak yazılmamış olan bu kelimeyi, ibârenin siyâk ve sibâkının delâletiyle kaydetmeyi ve orjinal metinde olmadığından dolayı da parantez içine almayı uygun gördük.

Müşârun ileyhin ma'âş bin üçyüz on yedi senesi Rebi'ul-evveli'nin onaltısında "12 Temmuz sene 315" ikibin üçyüz otuz guraşa iblağ edildiği Ma'ârif Nezâreti'nin "16 Eylül sene 318" târihli tezkîre-i cevâbiyesinde gösterilmiştir.

Müşârun ileyhin hüsn-i hidmetine (hizmetine) mebni bin üçyüz on sekiz senesi Şa'bân-ı'nın dördünde ikinci rütbe'den Nişân-ı Âli-i Osmânî ihsan buyurulmuştur.

Müşârun ileyhe Ma'ârif Nezâret-i Celilesi'nden vâkı olan iş'ar (bildirilme) üzerine ve bi'l-isti'zân şeref-sâdır olan (izin alınarak çıkan) irâde-i seniyye-i Hazret-i Hilâfetpenâhî mûcibince (padişah irâdesi gereğince) bin üçyüz yirmi senesi Rebi'ul-evveli'nin on altısında "9 Haziran sene 318" ma'âş-ı hâlîsiyle (o ândaki maaşıyla) Encümen-i Teftiş ve Mu'âyene Riyâsetine (başkanlığına) ta'yin buyurulmuştur.⁵²

52-ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE (İda) 1324 (1908) Temmuz inkilabına kadar Maarif Nezareti teşkilatı meyanında mevcut bulunmuş olan bir büronun ismiydi. Telif, tercüme her ne olursa olsun bastırılmak istenilen şeyler bu encümende tetkik edilir, bastırılmasında mahzur görülmiyenlere verilen izin üzerine basılırdı. Mahzurlu görülenlere izin verilmez, onlar da basılamazdı.

Hicrî 1318 senesine mahsus olarak üçüncü defa basılan "*Maarif-i Umumiye Salnamesi*" nde (sf. 526-527) encümenin vazifesi şu suretle gösterilmektedir:

"Matbaalar nizamnamesi mucibince tab'ı ruhsat-ı resmiyye istihsalından müstağni bulunan ilânat ve emsâli bazı evraktan maadâ memalik-i mahruse-i şahanede tab olunacak (Osmanlı Devleti sınırları içinde basılacak) bilcümle kütüb-i diniyye ve resâil (risaleler) ve evrâk-ı mütenevvia-i fenniye ve edebiyye ile siyasiyâta müteallik olmıyan resail-i mevkûte ve resim ve levha ve madalya ve armalar ve memalik-i mahruse-i şâhâneye ithal olunacak matbuât-ı ecnebiyeden münderecatının mahzurdan selâmeti gümrük ve postanelerdeki memurin-i mahsusası tarafından kestirilemiyen kütüp ve resâil vesaire encümence tetkik ve muayene ve matbuat müfettişleriyle gümrük ve postanelerde bulunan muayene memurlarına icrayi nezaret olunur, ve bil'umum kütüphaneler teftiş altında bulundurulur kütüb-i mevkufenin ziya'dan vikayesine ihtimam kılınır. Kütüp ve matbuat ve ana müteferri muamelât ve hususât-ı nizamiyye ve saire hakkında devair-i merkeziye ile taşralardan makam-ı celil-i nezarete vukubulan istifsar ve istihzaflar üzerine beyan mukteza edilir."

Müşârun ileyhin unvân-ı me'muriyeti binüçyüzyirmi senesi Ramazan-ı şerifinin on birinde "28 Teşrin-i sâni sene 318" bâ-irâde-i seniyye-i Hazret-i Pâdişahî Teftiş ve Mua'yene Heyeti Riyâsetine tahvil buyurulmuştur.

Müşârun ileyhin riyâset-i mezkureye mahsûs ma'âşî mâh-ı mezbûrun (adigeçen ayın) on dördünde "1 Kânûn-ı evvel sene 318" üç

Basılmak istenilen şey iki nüsha olarak bir arzıhale bağlı olduğu halde Maarif Nezaretine verilir ve arzıhal ile müsveddeler Nezaret makamı tarafından encümen-i teftiş ve muayeneye havale edilirdi. Encümen reisi bunu tetkik olunmak üzere azadan birine tevdi ederdi. Okuyanın insafına yahut anlayışına göre birtakım yerleri çizelerek, yahut değiştirilerek gülünç bir hale sokulan eser encümenin heyet-i umumiyesine gelirdi. Orada da bazı yerleri çizilip çıkarılır, kuyruğu kulağı kesilmiş kedi yavrusuna döndürüldükten sonra bir nüshası "berveç-i tay ve tashih tab'ında beis yoktur" suretinde tasdikı ve mührü havi olarak sahibine verilir. Eser basıldıktan sonra, dağıtılmazdan evvel, yine encümene gider, orada kalan nüshasıyla tatbik edilerek tamam ise mühürlenerek verilir, bundan sonra neşrolunabilirdi.

Encümen âzaları ilk zamanlarda mahdud olduğu gibi bu işleri başarabilecek olanlar âzalığa seçilirdi. Sonraları ise önüne gelen âzalığa tayin edilir, jurnalcılıkla tanınmış olanlar bile buraya konulurdu. Bu suretle âza adedi yirmiyi, otuzu hatta son zamanlarda kırkı, elliye bulmuştu.

İptidallarda eserler yalnız bu encümende tetkik olunurken sonraları Nâzırın riyâseti altında teşekkül eden tetkik-ı müellefat komisyonunca ikinci defa tetkik olunur, ondan sonra basılmasına müsaade edilirdi.

Son zamanlarda dinî ve şer'î eserlerin tetkiki için ayrı bir heyet teşkil edilmiş, bu suretle iki heyet meydana gelmişti. Bu iki heyetin birincisine "Kütüb-i diniyye ve şer'iyye tetkik heyeti" ikincisini de "Teftiş ve muayene heyeti" ismi verilmişti. Hicrî 1326 senesine mahsus umûmî sâlnameye nazaran birinci heyet bir reis ile beş âzadan, ikinci heyet de bir reis ile kırk dört âzadan mürekkepti. Birinci heyette bir mümeyyiz, ikinci heyette de biri birinci, diğeri ikinci olmak üzere iki mümeyyizle yirmidokuz muayene memuru vardı.

Heyeti terkip edenler içinde ne gibi adamların bulunduğunu anlamak için o zaman söylenmiş olan şu kıta'yı okumak kâfidir:

Olur olmaz çizerler her kitaptan bir takım yerler
Edîbim sanma kim yalnız senin divanı çizmişler
Geçende encümende yok iken Hayret bütün heyet
Arapça bir kitaptır zannı ile Kur'anı çizmişler.

Eşref

(Bkz. M. Zeki Pakalın a.g.e., I, 531-2)

bin guruşa iblağ edildiği Ma'ârif Muhasebesi'nin "21 Mart sene 319" târihli müzekkire-i cevâbiyesinde gösterilmiştir.

Müşârun ileyhin binüçyüzyirmidört senesi Rebi'ul-âhîr'inin ondokuzunda "20 Mayıs sene 322" Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne'nin Usûl-i Fıkıh mualimliğini terk ederek işbu mualimlik ma'âşından bindörtüyüzonüç gurusun zammıyla riyaset ma'âşî dört bin dört yüz on üç guruşa iblağ edildiği Ma'ârif Sicil Şu'besi'nin 13 Temmuz sene 322 târihli vukûât pusulasında beyan kılınmıştır.

Müşârun ileyhe vazâif-i me'muresini (emredilen vazifelerini) hüsn-i ifâda şâhid olan mesâî-i hasenesine mebni binüçyüzyirmibeş senesi Muharrem'inin on ikisinde tebdîlen birinci rütbeden Mecîdî nişân-ı zîşânı ihsan buyurulmuştur.

Müşârun ileyh icrâ kılınan tensikâta (düzenlemelere) dâir Ma'ârif Nezâreti'nin tezkiresi ve Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'nın mazbatası üzerine bi'l-isti'zân şeref-sâdir olan irâde-i seniyye mucibince bin üçyüz yirmi altı senesi Receb-i şerifinin yirmi dördünde "8 Ağustos sene 324" dört bin gurusu ma'âşla Meclis-i Ma'ârif Dâire-i İlmiyye a'zâlığına nasb(ta'yin) buyurulmuştur.

Müşârun ileyhin binikiyüzaltmışiki sene-i hicriyesinde, sene-i mâliye 1261 tevellüd eylediği terceme-i hâli hulâsasında muharrer (yazılmış) ise de, bu kerre Üsküdar Meclis-i İdâresi'nin 21 Kânun-ı evvel sene 325 târihli mazbatası mucibince tashihan (doğrusu yazılarak) ve tebdîlen (değiştirilerek) verilip ibrâz olunan 9 Kânûn-ı sâni sene 325 târihli yeni nüfus tezkire-i Osmâniyesinde binikiyüzaltmışiki sene-i hicriyyesine müsâdif 1262 sene-i mâliyesinde tevellüd ettiği muharrer (yazılmış) olmağla tashihan tezyil kılındı (ilâve edildi) .

Müşârun ileyhin binüçyüzyirmialtı senesi Zilhicce'sinin yirmibirinde (1 Kânûn-ı sâni sene 324) Meclis-i Ma'ârif Dâire-i İdâre ve İlmiyye'nin tavsiyesi hasebiyle me'muriyeti Meclis-i Kebir-i Ma'ârif

a'zâlığında ibka olunub 19 Ağustos sene 325 icrâ kılınan tensikatta dahi me'muriyet-i mezkûre ma'âş-ı mahsûsiyle müşâr'un ileyh uhdesinde kaldığı ve sinni (yaşı) kânunen mu'ayyen olan haddi tecâvüz etmiş ise de erbâb-ı fazl u kemâlden bulunmasına mebnî meclis-i mezkûrca husûsiyyat-ı ilmiyyede re'y ü ma'lûmatlarından (ilmi konularda görüş ve bilgisinden) istifâde edilmekte olmasından dolayı Ma'ârif Nezâreti'nin ol babdaki iş'arı üzerine tahdîd-i sinden (yaş haddinden) istisnâsına Meclis-i Vükelâ'ca tezekkür kılındığı (Bakanlar Kurulunca kararlaştırıldığı) 19 Temmuz sene 327 târîhli tezkire-i sâmiyyede (Başbakanlık yazısında) emr u iş'âr kılındığı Ma'ârif Sicil Şubesi'nin 8 Ağustos sene 327 vukûât pusulasında gösterilmiştir."⁵³

d-Tasavvufa İntisâbı:

Tasavvufla alâkası konusunda Zihni Efendi'nin kendi ifâdelerine rastlayamadık. Ancak oğlu merhum Ali Ra'nâ Tarhan Bey babasının (Şâ'bânî) tarikatine mensub olduğunu bildirmiştir.⁵⁴ Bu hususta kısmen tafsilatı, Hüseyin Vassâf Bey (Çerkeşkiye-i Şa'bâniyye) şeyhlerinden Mudurnu'lu Şeyh Halil Rahmi Efendi'nin halifesi olan Şeyh Muhammed Necib Efendi'yi(ö. 1307) anlatırken vermektedir. O, Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin, Şeyh Muhammed Necib Efendi'nin "ehass-ı müridânından" olduğunu zikrettikten sonra tarikata girişiyle ilgili olarak şöyle bir olay nakletmiştir:

"Suret-i intisablarına meteallik (ilgili) vak'a ber vech-i âtî (aşağıdaki gibi) dir:

53- Bkz.BOA, SAD, No: 66,s.185-186.

54- Ali Rana Tarhan, "Hacı Zihni Efendi'nin Hal Tercümesi" *Nimet-i İslâm*, Salah Bilici Kitabevi, İst.1990.

Zihni Efendi, ahibbâsından (dostlarından) bir zâta müsâfir gelmiş. Hâne sâhibi de o akşam Necib Efendi Dergâhı'na gitmek mecbûriyetinde bulunduğundan Zihni Efendi'yi de götürmek istemiştir. Fakat Zihni Efendi meşâyih (şeyhleri) ale'lekser (çoğunlukla) cühelâdan addeder, zevk-ı ilmîden mahrum (yoksun) bilir idi. Bu sebeble hâne sâhibini iknâ'a, ferâğata (Dergah'a gitmekten vazgeçirmeğe) sevk ederse de; ısrar üzerine gitmeye karar verir.

Fakat kendisi mütebahhirînden (derin âlimlerden) olmağla (olduğu için) henüz yüzünü görmediği Necib Efendi'ye ehemmiyet vermeyerek gider. Kalbinden hazırladığı bir meseleyi mühimmeyi (önemli meseleyi) eğer Necib Efendi keşf tarîkıyle (bir sırrın ve gizli bir hâlin bir kimseye Allah tarafından ilham ile bildirmesi yoluyla) bilir ve hallederse, O'nun (Şeyh Necib Efendi'nin) kemâline (olgunluğuna) meyleder.

Dergâh'a muvasâlatda (varıldığında) Şeyh Efendi odasında birkaç ihvânıyla hem-sohbet idi. Bunlar da dâhil olurlar; iltifat eder; otururlar. Necib Efendi sevk-i kelâm ile (sözü oraya getirerek) Zihni Efendi'nin kalbindeki mes'eleyi söyler ve halleder ve Zihni Efendi'ye nazar buyurur. Bu esnâda Zihni Efendi'ye hal gelir;"Hâzâ nebiyyün! (=Bu bir peygamberdir!") diye sayha eder; yere kapanır; ağlamağa başlar. Herkes bu hâle hayret eder. O'nun " Hâzâ nebiyyün!" demesi vâris-i esrâr-ı Muhammedî olduğuna imandan ibarettir. Yoksa Necib Efendi Peygamberdir, demek değildir.

Rütbey-i ilmiyyeyi tevcihde âsâr-ı buhul (cimrilik eserleri) gösteren Zihni Efendi'nin "Hâzâ nebiyyün!" diye bağırması pek mühim meseledir.

Bilâhare kendisine gelince derhal intisâb eder ve ehass-ı müridânı sırasına geçer.

Vükelây-ı Devlet'ten merhum Zihni Paşa dahi müşârun ileyhin (adıgeçen Necib Efendi'nin) müridlerinden idi. Dergâhı kârgir ve müzeyyen olarak yaptırmak istediği halde Hazret-i Şeyh'in şiddetli muhalefetine ma'ruz kalmış olduklarını bizzat söylediler.

Ulemây-ı kirâmdan daha pek çok efâdıl (fazîlet sâhipleri) Hazret-i Şeyh'e müntesib idiler.

Ecille-i müridânından (ileri gelen müridlerinden) Hoca Abdullatif Harpûtf Hazretleriyle mütekâ'idîn-i rûsûmiyeden (Gümrük idaresi emeklilerinden) Ali Efendi fıkra-i âtiyeyi nakleydiler.»⁵⁵

Ayrıca bu konuda Zihni Efendi merhumun kendi kızına, Kenan Rifâi'ye⁵⁶ intisab etmesini tavsiye etmiş olduğunu Kenan Gürsoy şifâhen ifâde etmiştir.

e-Vefâtı ve Basındaki Akisleri:

Hacı Zihni Efendi, ilim ve irfan bereketiyle dolu yetmiş yıllık bir ömrün sonunda, Meclis-i Maârif a'zâsından iken⁵⁷ 17 Muharrem 1332 Hicrî Çarşamba günü (4 Kânûn-ı evvel 1329 Rûmî / 17 Kânûn-ı evvel (=Aralık) 1913 Efrenci (=Mîlâdî) İstanbul'da Beylerbeyi semtinde, Şemsi Bey Sokağındaki köşklerinde Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Vefat ettiğinde, son eseri olan *el-Muhtasarât*'ın ilk tab'ına başlanmasının on yedinci günü idi.⁵⁸

55- Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliyâ*, Süleymaniye Ktb. Yazma Bağışlar, No 2308, IV, 62-64.

56- Hakkında geniş bir bilgi için bkz: Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliyâ*, Sehâ Neşriyat, İst, 1990, I, 227-9; Abdülhalim Kenan (er-Rifâi), Ahmed er-Rifâi, Matbaa-i Âmire, 1340, s. 220-222; "Kenan Rifâi (Büyükkaksoy)", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh yayınları, İstanbul 1982, I, 278-9.

57 -Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilâtı ve icrâatı*, s.132-133; *Meydan Larousse*, İstanbul, 1973, XII, 938.

58 -*İkdâm (Gazetesi)* numara 6041, 18 Muharrem 1332/5 Kânûn-ı evvel 1329/ 18 Kanun-ı evvel Efrenci 1913, Perşembe, s. 4; M. Z. el-Muhtasarât, üçüncü baskı, 1339 H., s. 242.

Vefat haberi basında, "Ziyâ-i Müessif" gibi hüznü dolu ifâdelerle yer almış olan merhûmun cenâze namazı Beylerbeyi Camii'nde kılınarak⁵⁹ günümüzde Boğaziçi Köprüsü'ne bakmakta olan Küplüce Camii yanında, Küplüce Mezarlığındaki âile haziresine defnedilmiştir.

14 Haziran 1998 Pazar günü ziyaret ettiğim kabristanda Zihni Efendi'ye ait olan küçük bir levha vardı. Üzerinde "Muallim Zihni Efendi Tevellüdü 1262 H. vefatı 1332 H." ibâresi yer alıyordu. Aile kabri yaptırılmış ve "TARHAN AİLESİ" yazılmıştı. Kabir taşında medfun olan diğer yakınlarından şunların isimleri yazılıdır:

1-Mevhibe (Zihnî Efendi'nin hanımı) 2-Ali Ra'na Tarhan (oğlu) 3-Hadiye (kızı) 4-Şevkiye (gelini) 5-Tayfur Tarhan (torunu).

Vefat ettiği tarihte yayınlanan gazete ve mecmuaların hemen hemen hepsi Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin vefatını okuyucularına duyurmuşlar, kendisinden övgüyle söz etmişler ve şairler mersiye yazmışlardır.

Gazetelerde yer alan ilgili haber, taziye ve başsağlığı ilanlarından tesbit edebildiklerimizi buraya aktarıyoruz:

Tanin Gazetesinde Zihni Efendi'nin vefat haberi şöyle idi:

"HACI ZİHNÎ EFENDİ'NİN VEFATI

Müddet-i medide (uzun süre) mekteplerde ulûm-ı arabiye ve fıkhiyye ve diniyye tedris ederek memleketimize en meşkûr (makbul) hizmetler ifâ etmiş olan Meclis-i Ma'ârif â'zasından Hacı Zihni Efendi'nin dûçar olduğu hastalıktan kurtulamıyarak dün Beylerbeyi'ndeki hânesinde irtihal eylediği vâsıl-ı sem-i teesüfümüz olmuştur. Ma'ârif mensub olup merhumun fazl u kemâline feyz-yâb olmayanlar nâdir olduğundan bu zıya-ı elimin (acı kaybın) haberi

59 - Hâfız İbrâhim (ipek'li), *Büyük Üstâd Hacı Zihni Efendi Merhum, Sebülreşad (Mecmuası)* 26 Muharrem 1332, sayı 276, s. 247.

bütün âlem-i ilm u irfânımızda bir huzn-i azîmi (büyük bir üzüntüyü) mücib olacağı tabîdir. Cenazesi bugün Beylerbeyi'nde makbere-i mahsûsasına defin olunacaktır.

Cenab-ı Hak garîk-ı rahmet eylesün!"⁶⁰

Aynı gazetede verilen defin haberi şöyle idi:

"DEFİN

Dünkü nüshamızda haber-i vefâtını derc-i sütun-ı teesüf eylediğimiz (vefat haberini üzüntü içinde sütunlarımıza aldığımız) Meclis-i Maârif a'zâsından Hacı Zihni Efendi merhumun na's-ı mağfiret-nakşları pek çok akraba ve eviddâsı (dostları, sevenleri) hâzır bulunduğu halde dün Beylerbeyi'ndeki hânelerinden kaldırılarak mahall-i mezkûrda makbere-i mahsûsasına defnedilmiştir.

Cenazede taraf-ı Hazret-i Padişâhîden Mabeyn-i Hümayûn kâtiblerinden Şevki Bey me'muren hazır bulunmuşlardır. Mevlâ garik-ı rahmet eyleye!"⁶¹

Diğer bir gazetede ki defin haberi ise şöyledir:

"DEFİN:

Vukû-ı irtihâlini derc-i sahîfe-i teesür ettiğimiz Muallim Zihni Efendi'nin cenâzeleri dün Beylerbeyi'ndeki hânelerinden pek çok zevât ve taraf-ı Şâhâne'den i'zâm buyurulan (Padişah tarafından gönderilen) Mabeyn-i Hümayûn katiplerinden⁶² Şevki Bey hâzır olduğu halde,

60 - Tanin, 18 Muharrem 1332, Perşembe (Not: Gazetede 1331 yazılı ise de baskı hatası olmalıdır, doğrusu bizim yazdığımız gibidir.)

61 - Tanin, 19 Muharrem 1332/ 6 Kanun-ı evvel, 1329/ 19 Kanun-ı evvel, Efrenci, 1913 Cuma.

62 - Mabeyn Başkâtibi : Sarayın yazı işlemini idare eden teşekkülün (kurum) başındaki memurun unvanı idi. Yahut diğer bir tarifle Osmanlı hükümdarı

ihlifâlât-ı fâika ile (büyük törenlerle) kaldırılarak cenâze namazı ba'de'l-edâ (kılındıktan sonra) Beylerbeyi Mezaristanı'nda âilesi haziyesine defin olunmuştur. Cenab-ı Hak garîk-ı rahmet eylesün!"⁶³

Yine bir gazetede yer alan bir başsağlığı ilânı ise şöyle idi:

"DÂRULMUALLİMİN-İ ÂLİYE (YÜKSEK ÖĞRETMEN OKULU) MÜDİRİYETİNDEN:

Kırk seneden beri Osmanlı hayat-ı tadrîsiyesinde binlerce şâkird (öğrenci) yetiştiren Muallim Hacı Zihni Efendi'nin vefatından dolayı Dârlmuallimînin muallim ve müdâvimleri (mensupları) âile-i muhteremesinin teessürâtına beyân-ı ta'ziyet eyler." ⁶⁴

Hacı Zihni Efendi'nin muhiblerinden (ipekli) ⁶⁵ Hafız İbrahim⁶⁶ vefat haberini görünce duyduğu tahassürlerini şöyle ifade ediyor.

"Büyük Üstad Hacı Zihni Efendi Merhum

5 Kânûn-ı evvel 1329

Dün, öğleden sonra, muhterem bir refikimle (arkadaşımla) Çengelköyü İskeleye'ne doğru -nef-i vatan ve millete dâir- (vatan ve milletin faydası ile ilgili olan konular hakkında) söyleşerek ilerliyorduk.

ile hükümet teşkilatının başında bulunan Sadrazam arasındaki muhabereyi idare eden yazı işlerinin başındaki memurun adı idi... (Bkz. Mehmed Zeki Pakalın. a.g.e. II, 375)

63 - İdam, 19 Muharrem 1332/ 6 Kanun-ı evvel 1329 /19 Kanûn-ı evvel Efrenci 1913, s.4 .

64 - Tanin (Gazetesi), 19 Muharrem 1332 Cuma (6 Kânûn-ı evvel 1329 Rûmî/ 19 Kânûn-ı evvel (Aralık) Efrenci/ Milâdi 1913 Cuma.

65 - Hafız İbrahim'in Kosova şehirlerinden olan İpek'den olduğunu merhum hocam Ali Yakup Efendi'den duymuştum.

66 - Piyâde zâbitanından ve Beşiktaş Rüşdiye-i Askeriyyesi muallimlerinden.

Refikim bir aralık inler bir sesle: "Hacı Zihni Efendi pek hasta!" dedi. Ooof, bu haber benim kullaklarımda bir tarrâka husûle getirmişti.

Ben bu kara habere bir türlü inanmak istememişdim. Nasıl inanabilirdim ya? ... Hasta döşegine girmeden bir gün evvel vapurda ziyareti ve samimî ve mebzûl iltifâtıyla müşerref olduğum bu zâtı memleketimizin, Âlem-i İslâm'ın ilimce, amelce en yüksek bir sîmâsı, simây-ı fazl u kemâli olarak tanımışdım. Böyle muhterem, mu'azzez bir vücûdun ufûle meyline ihtimal verememekde haklı değil mi idim?...

Evime geldiğim zaman hâlâ o meş'um haberin elîm te'siriyle muhtarib bulunuyor idim, kendi kendime: Şu mübârek zât ölmeseydi... Beş on yıl daha yaşasaydı!... demiş ve Allah'dan bu metin ve âzimkar âlim-i İslâm için sıhhat ve ömür dilemişdim!..

Müvezzin bu sabah -ber mu'tâd- kapı aralığından bıraktığı "Tasfir-i Efkâr"ı okurken dün hastalığını duyduğum zatın gaybûbet-i ebediyyesini mübellîğ sütûn-ı siyahın gözlerime birdenbire ilişivermesi beni ne kadar dilhûn eyledi! (gönülden yaraladı).

Bu acı hakikat bana saatlerce elem yaşları dökdürdü. Mâdâme'l-ömür (ömürüm oldukça) hep aynı teessür ile kalbim sızlayacak ve ağlayacaktır.

Vâh, vâh. Nev-ı şahsına münhasır⁶⁷ başlı başına bir cihân-ı fazl u ma'rîfet olan el-Hâc Mehmed Zihni Efendi de ufûl etti ha?..

Hayıf, sad-hezâr (yüzbinlerce) hayıf!... Şu son yıl biz müslümanlar için ne felâketli, acıklı bir yıl oldu! Rabbim tekrarını göstermesin!

Bahtı kara vatanın o melek kadar sevimli, gelin kadar süslü, Hâtem-i Tâî kadar vergili uzuvları, vahşî, hunhâr, gaddar düşmanlarımızın mülevves ayakları altında çiğnendi ve gasbolundu. Yarım milyondan fazla kadın, erkek, genç, ihtiyar, ma'sum din

67 -Dün, Vahyi böyle diyordu.

kardeşlerimiz Salib (Haç) nâmına kuduran Balkan canavarları tarafından pek şenî (çirkin), pek fecî bir surette boğazlandılar, diri diri ateşlere atıldılar, gömüldüler!...Bu kadar zâyî'ât kâfi gelmemiş gibi dest-i ecel bu bîçâre ümmete hâme-i kudret (kudret kalemi) ve irfanlarıyla hidmeti (hizmeti) ecell-i vazâif (vazifelerin en büyüğü) bilen ulemâ ve fudalâmızdan bir kaçını çeküp almıştı. Onlar hep o gayr-i kâbil-i telâfi ziya'lardan değil mi idiler?

Felâket felâketi ta'kib edermiş!...

Evet, kırk yıldan beri dâimâ artan bir gayret, bir aşk-ı îmân ile bütün âlem-i İslâm'a hep selâmet ve hakikat nur ve tohumları saçmış ve en büyük zevk-i rûhiyî bu uğurda uğraşmaktan almış bir necm-i feyizbâr (feyiz yağdıran yıldız) daha söndü, gitti!..

Bugün Beylerbeyi Camii-Şerif'inde namazı kılınan Hacı Zihni Efendi merhûmun na's-ı mağfîret-nakşı, şu dakikalarda mâtemler içinde çınlayan hânesi civarındaki kabristanda ihzar edilen hâtrasının sîne-i pür sükûnuna tevdi' olundu; ruhu pek sevdiği Peygamber'ine, Allah'ına kavuştu!...

Hak O'na gani gani rahmet, kederdîde efrâd-ı âilesine (üzüntü içindeki âile fertlerine), gaybûbetinden cidden müteessir olan telâmize-i irfânına (öğrencilerine) sabırlar ihsan eylesin...

Ben İstanbul'da büyüdüğüm halde Hacı Zihni Efendi nâmını hiç duymamışdım, maatteessüf duyuran da olmamıştı.

320 senesi Trabzon'da Arapça öğrenmek hevesine düşerek bir Sarf ve Nahiv edinmeğe kalkışmışdım. Dâimâ alış veriş ettiğim bir kitabçının kirli câmekânı içinde tozlara batmış bir kitap gözüme ilişmiş idi! *el-Müntehab*..

Kitabçının istediği parayı memnûniyetle vererek kitabı almakla rûhumun ne büyük bir atş-ı irfânını (bilgiye susamışlığını) tatmin etmiş olduydum!..

Çok geçmeden *el-Muktedab*'lar, *el-Hakâik*'ler, *Ni'met-i İslâm*'ın külliyyât-ı nefisesi, *el-Kavlu'l-ceyyid*, *Meşâhîru'n-nisâ*'lar... Benim için tükenmez bir hazîne-i tettebbu' ve istifâza (araştırma ve istifâde hazinesi) olmuşlardı.

İşte ben Mağfûr-ı müşârun ileyhi, rehber-i tâlî'imle edindiğim şu muazzam, lâ yemut (ölmez) eseriyle tanımış idim.

Merhûm benim en ziyâde sevdiğim bir üstâd, bir muallim-i irfân idi.

"*Kenzü'l-hikem*"⁶⁸ nâmıyla tab ve neşir ettirdiğim Müntehabât'taki ehâdis-i şerifenin bir çoğunu müşârun ileyh terceme etmişlerdi. Hacı Zihni Efendi, ne kadar mütevâzi ve mahviyetkâr idiler! (...) »⁶⁹

O günlerde, ilim, irfan ve fazilet abidesi olan Zihni Efendi'nin âhirete irtihâliyle ilim âlemi yasa bürünmüş, ulemâ mâteme boğulmuştur. İşte onlardan *Mesnevî* şârihi Tâhirülmevlevî (1877-1951)⁷⁰ Zihni Efendi'nin vefatına olan ıstırabını şöyle dile getiriyor ve ölümüne tarih düşürüyor:⁷¹

"Yine hayfâ ki sine-i vatânı,
Bir ziyâ-ı müessir incitti.
Yine bir fâzıl-ı yegânesini,
İlm ü irfan cihânı kaybetti.
Son zamanlarda âlem-i İslâm,

68 - Hafız İbrahim, *Kenzü'l-hikem*, Kostantiniyye, Mekteb-i Harbiye Matbaası, Saferu'l-hayr, 1338 / Şubat 1335.

69 - *Sebîlu'r-reşad*, 26 Muharrem 1332/ 12 Kanun-ı evvel 1329 Perşembe, cild 11, sayı: 276, s. 246-7.

70 - Hayatı ve Eserleri için bkz. İbnü'l-Emin, Mahmud Kemal İnâl, *Son Asır Türk Şairleri*, III., 1857-60.

71 - Bu şiir burdan başka *el-Muhtasarât*'ın 3. baskısında (1339 h. s. 242) da yayımlanmıştır.

Ne mühim zayıyat ile bitti.

Düşdü bir nev hasar ma'rifete,

Hacı Zihni Efendi de gitti.(1332)

Adne pervâz eden o rûh-ı güzîn,

Bulsun a'le'l- merâtibi, âmîn!."

Şimdi de Zihni Efendi'nin başka bir meftûnu olan Ali Rıza Bey'in Cerîde-i Sûfiyye'de, kemâlâtını ihtiva eden ve ölümüne tarih düşürdüğü mersiyesini buraya nakledelim.⁷²

"Nâ-bedîd oldu cihandan üstâd,

Dest-i cellâd-ı ecelden feryâd.

Ah bî misl ü bedel üstâd,

Âkıbet kıydı ecel cellâd.

Hazret-i Zihni Efendi nâgâh,

Gitti dünyâ-yı denîden eyvâh,

Durmayın, mâtem edin ey ulemâ!

Gitti mahbûb-ı kulûb-ı üdebâ.

Kaniim görmedi çeşm-i âlem,

Böyle bir zât-ı pesendîde-şiyem.

Bulamazsın, arama ba'd-ez îñ;

Böyle bir âlim-i dindâr-ı metîn.

O idi hâce-i irfân-penâh,

Sînesinde yok idi hubb-ı sivâh.

Zıkr ü fikri idi Allâh u Resûl,

Eylemezdi dili ağyârı kabûl.

Zühd ü takvâya harîs ü mukdim,

Din ü îmânı kâvi bir müslim.

72 - Bu Ali Rıza Bey'in kimliğini tesbit edemedik. Babanzade Ahmed Naim Bey'e de bir mersiye yazmış olan Kuşadalı Ali Rıza Bey olması ihtimal dahilindedir. (Bkz. Muallim Cevdet İnânc Alp, *Muderris Ahmed Naim*, İst.)1935, 33-4.

Nûr-ı irfân ile kalbi rûşen,
 Görmedim Zihni Efendi gibi ben.
 Yüreğinde var idi aşk-ı Hudâ,
 Dembedem eyler idi âh ü nidâ.
 Cephesinde görölürdü her ân,
 Nûr-ı nevvâr-ı hayâ vü îmân.
 Mütevâzî idi mânende-i nûr,
 Yanına uğramadan kibr ü gurûr.
 Onda ahlâk-ı hâmile çoktu,
 Nâ pesendîde tabîat yoktu.
 Feleğin necm-i dirâhşânı idi.
 Asrın allâme-i zi-şânı idi,
 Kaleminden bizi ettin ihyâ,
 Dökülen âb-ı hayât-ı ma'nâ.
 İlm ü nûr ile münevverdi yüzü,
 Bî-bahâ gevhere benzerdi sözü.
 O idi sâhib-i fikr-i âlî,
 Yoktu dünyâda onun emsâli.
 İlme sarf eyledi mâh u sâlin,
 Geçti fersahlar ile emsâlin.
 Okudu, yazdı, çalıştı her bâr;
 Koydu meydâna mükemmel âsâr.
 Girdi âsârı onun her şehre,
 Nâm-ı sâmîsi yayıldı dehre.
 Rahmet olsun o ferîşte- sîret,
 Etti bu dîn-i mübîne hizmet.
 Zâhir u bâtının etti ma'mûr,
 Eylesin sa'yini Mevlâ meşkûr.
 Etsin Allâh mezârını gülzâr,

Din-i İslâm'a onun hizmeti var.
 Hazretin fevti yürekler yaktı,
 Dîdelerden ne kadar yaş aktı.
 Toplanıp sevdiği ahbâbı bütün,
 Âzim-i dâr-ı cinân olduğu gün.
 Ettiler ağlayarak hayli telâş,
 Dîdelerden cereyan eden yaş.
 Gittin ey muhterem üstâd-ı zaman,
 Diyerek ben dahi oldum nâlân.
 Gözümün yaşı ile yazdı kalem,
 Ona târih-i vefât-ı mu'cem.
 "İrci'i " emri gelince üstâd,
 Oldu fermân-ı Hudâ'ya münkâd.
 Da'vet-i Hakk'a icâbet etti,
 Durmayın, Zihni Efendi gitti."(1332) 73

Hacı Zihni Efendi'nin vefâtıyla dilhûn olanlardan Ali Selâhaddin ise üzüntülerini şu mersiye ile şiirleştirmiştir.⁷⁴

73 - *Cerîde-i Sâfiyye*, 1332/1329, no78, s.317'den naklen Bayram Ali Öztürk, a.g.e., XXV-XXVI.

74 - *Sebilürreşâd*, Aded 277, 4 Safer 1332 h /19 Kanun-ı evvel 1329 Rumî, Cild 1, s.265. Bu şâir Ali Selahaddin Yeğitoğlu ise, Babanzâde Ahmed Nâim Bey için de bir şiiri vardır. Bkz: Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1639-41; Muallim, Cevdet İnanc Alp, *Müderis Ahmed Naim*, İst. 935, s. 38-9.

" ÜSTÂD-I MAĞFÜR HACI ZİHNİ EFENDİ HAKKINDA

75

« وَأَنَا الْمَرْءُ حَدِيثٌ بَعْدَهُ - فَكُنْ حَدِيثًا حَسَنًا لِمَنْ رَوَى »

Bu ne boşluk, bu ne fıkdan, bu ne esrâr-ı ilâh,
 Hâce-i ilm u edeb göçdü cihândan eyvâh!
 Düşdü bir sâye gibi nûr-ı fazîlet hâke,
 Kenz-i mahfî sığamaz hâke değil eflâke!
 Yalınız kabri midir âşık-ı pâk cismi,
 Yoksa efvâc-ı melâik sufûf-ı haşemi?
 Yâd-ı hürmetle taşır nâmını cândan hattâ
 Lübb-i esrâr gibi kalb-i selîm-i ulemâ,
 Edebiyat-ı Arab Fıkıh u Hadis u Tefsîr
 Rûh-ı feyyâzını rahmetle ederler tebşîr.
 En büyük şâhid-ı irfânı olan âsârı
 Ömr-i sânisini ihyâ edecek envârı.
 Hilm u âsâr-ı tevâzu'la te'âli etmek
 De'b-i âdâbı idi.. Şânını tebcîl gerek.
 Sırr-ı serbeste gibi samt-ı amîkında O'nun
 Mündemicdi ne kadar feyz-i sühan, rûh-ı şuûn!
 Fevk-ı kabrinde Güneş'dir ezeli fânûsu,
 Geceler hâcib-i mahcûbu olan nâmûsu.
 Süpürür kabrini ıbcâl ile dâmân-ı leyâl,
 Mevkib-i encüm ederler ona îsâr-ı leâl.

75 - Bu beyit Zihni Efendi'nin *el-Muntehabı*'nın (1303 baskısı) ilk sayfasında da -son kelimesi (revâ) yerine (ve'â) olmak üzere- yer almaktadır.

İnsan ancak kendisinden sonraki bir söz/ haberden ibârettir. Öyleyse rivâyet eden (yahut anlayan) kimse için güzel bir söz ol! "meâlindeki bu beyti şu şekilde tercemeye yeltendik:

Yiğit olan nam bırakır ardından
 Güzel bir hayat sür de ibret alsınlar senden!

Mahv u icâd ile perverde olan toprakdan
 Fıskıran ma'den-i irfân ile kâim bu vatan
 Yoksa ahcâr-ı makâbir gibi nâdândan
 Çıkamaz fikr-i bekâ, hiss-i şeref cevher-i şân,
 Mün'adim olmak için mi bu kadar hizmetler,
 Muntafî olmak için mi bu kadar gayretler?
 Milletin hâce-i irfânına lâ-kayd olmak
 Koca bir kavmin olur mahvine bâdi-i mutlak.
 Arkasında bütün el bağladı erbâb-ı nühâ
 O musallâda duran çünkü imâmu'l-füdalâ.
 Minber-i hukm-i kaza varsa musallâdır hep,
 Vaz'-ı mebhûtu bütün rûh-ı müeddâdır hep
 Zihn-i vakkâd gibi hâmil-i mânâdır hep
 Âhiret yurdu, evet menzil-i ukbâdır hep.
 Bir sekînetle omuzlarda gezen tâbûtu
 Şüphesiz cevher-i şeh dânesinin mebhûtu !
 Bir sade-pâre o tâbût ki dürr-dânesini,
 Yine toprak olarak kendini kıldı muğni.
 Öyle bir şâhika-i fazl u kemâlî çekecek
 Bir haşeb-pâre-i nâciz değil, belki felek.
 Yarılan kalb gibi kabri açıldı ne mehîb
 Sığdı bir koskaca âlem oraya emr-i acîb!
 Gömülen fâzıl-ı muncîle o dâr-ı vahşet
 Kesb-i ünsiyyet edüb buldu makâm-ı rif'at.
 Nefehât-ı seherin verdiği enfâs-ı hayât
 Ser-i kabrinden o zâtın alacak rûh-ı necât.
 Muntavî zerre-i hâkinde cihânın ademi,
 Münceli kurb u civârında vücûdun kıdemi
 Çeşm-i dikkat gibi binlerce şikâf-hayret

Adem-âbâda bakarlar da alırlar ibret!
 Nerde bizde o dikkat, o basîret heyhât!
 Ne te'âmî bilemem yoksa mu'ammây-ı hayât!
 Fikr-i muzmer gibi kabrinde yatan zâta bütün
 Ağlasın mahfil-i aklâm u mehâbir hergün!
 Var mı bilmem aceb zâtına akran şimdi,
 Bir tutar eldi edebde fakat elden gitti.

.....
 Göz yaşlarımla yazdım târihini mücevher
 Zihni Efendi buldu vahdet-sarây-ı vash 1332."

f-Çocukları ve Torunları:

Tesbitlerimize göre Hacı Zihni Efendi'nin eşi Mevhibe Hanım'dan⁷⁶ üç çocuğu olmuştur. Biz burada bu çocuklarının ve torunlarının terceme-i hallerine dâir ulaşabildiğimiz bilgileri kaydetmeye çalışacağız.⁷⁷

1-Hâdiye Hanım:

Zihni Efendi'nin bu kızının doğum ve ölüm tarihini tesbit edemedik. Ancak, müellifimizin, bundan sonra zikredeceğimiz kızı Selma Hanım'dan bahsederken Zihni Efendi'nin "Selma'nın kızkardeşi" ifâdesine ve şifâhi bilgilere istinâden Hâdiye Hanım'ın, Zihni Efendi'nin en büyük çocuğu olduğuna kanaat getirdik.

Hâdiye Hanım Doktor Binbaşı Rifat Efendi ile evlenmiş ve Güzîde ve Hüseyin Şâdi isminde iki çocuğu olmuştur. Mehmed Zihni Efendi vefatından altı ay kadar önce İpek'li Hâfız İbrâhim'e yazdığı ve Balkan Savaşı'nda milletimizin gördüğü zararlardan da söz ettiği mektubunda dâmâdından şöyle bahsetmekte ve ona dua etmektedir: "...Dâmâdım Doktor Binbaşısı Rifat Efendi bidâyet-i harbdeki (savaşın başlangıcındaki) sefâletle, ve O'nun dâmâdı Yüzbaşı Halil Efendi düşman kurşunuyla şehiddirler. İkisi dâhi metîn (metânetsiz) ve ehl-i din (dindâr) kimseler idi. Mevlâ, garîk-ı rahmet etsün..."⁷⁸

76 - Kenan Gürsoy'un ifâdesine göre Mevhibe hanım'ın kardeşi mülkiye Kaymakamlarından Neşet Bey idi. Neşet Bey'in oğulları: Adnan Sözmene ve Şair Dr. Asım Sözmene Beyler, kızları ise : Melahat ve Sabahat hanımlardır.

77 - Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin âile efrâdı hakkında bilgi lutfeden sayın Prof. Dr. Bedîî Feyzioğlu ile Prof.Dr.Kenan Gürsoy'a burada teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

78 - Hafız İbrahim, *Büyük Üstad Hacı Zihni Efendi Merhum, Sebilurreşad*, (mecmuası) 26 Muharrem 1332, cild 11, aded 276, s. 247.

Zihni Efendi'nin kız torunu Güzîde Hanım'ın eşi Balkan Savaşı şehidlerinden Yüzbaşı Halil Efendi'den Afvan isminde bir oğlu olmuştur.

Güzîde hanım, birinci eşi şehid olduktan sonra, Hırka-i şerîf civârında bulunan Ümm-i Ken'an Dergâhı Postnişini şeyh Kenan Rifâî Bey'le evlenmiş, bu ikinci evliliğinden Hikmet Kâinât isminde bir kızı olmuştur. Hikmet Kâinat hanım ise Avukat Kemal Gürsoy'la evlenmiş ve ondan iki çocuğu olmuştur: Prof. Dr. Kenan Gürsoy ve Alican Gürsoy.

Mehmed Zihni Efendi'nin kızı Hâdiye Hanım'dan torunu olan, bir zamanların meşhur aktörü Hüseyin Şadi Karagözoğlu hakkında şu malumatı tesbit ettik, aynen aktarıyorum:

Karagözoğlu, Hüseyin Şadi "Fikret"

(Aktör ve İşletmeci)

(H.1307-M.1889) yılında İstanbul'un Beylerbeyi semtinde doğdu.

Babası Dr. Rıfat Bey olup, ünlü din bilginlerinden Hacı Zihni Efendi'nin torunu ve Gümrük ve Tekel Bakanı Ali Rana Tarhan'ın yeğenidir. Galatasaray Lisesin'den çıkmıştır.

1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in başında sahneye çıkmış olan Muhsin-Reşit Rıza-Şadi üçgeninin bir yanındır.

İlk tiyatro kültürünü Manakyan piyeslerini seyirle almış ve takma adı olan "Fikret" adıyla 1908'de Şehzadebaşı'nda oynayan Kâzım Nami Duru'nun "Nasıl oldu?" piyesine eklenen (Zor Nikâhı) piyesinde Hakim Semâî rolü ile sahneye çıkmıştır.

Paris'ten İstanbul'a yeni dönmüş ve bir kumpanya kurmuş olan Burhanettin Tepki trupuna girdikten sonra Şadi Fikret piyeslerde oynadığı gibi o zamanın tiyatrosunda bir gelenek olan birer perdelik komedilerde de rol aldı. Fehim Efendi ile Mürebbiye'yi oynadı,

Burhanettin Tepki ile Selânik Manastır turnesine çıktı. İstanbul'a dönen Şadi Fikret ve arkadaşları işsiz kaldıkları için Şadi İstanbul Polis Müdüriyeti Evrak Kalemine memur oldu. Bu iş ancak dört ay kadar sürdü. Bir ara Madam Binemeciyan kum-panyasında (Müçtehit ve Masum Katil) piyeslerinde oynadı. Osmanlı Tiyatrosu'na geçti. (Divaneler Hekimi -Kadın Peçesi -Cezâ Kanunu- Gülnihal...) piyeslerinde rol aldı. Donanma Cemiyeti bütün değerleri toplayıp bir tiyatro açınca onun kadrosuna geçti. I.Dünya savaşında askerliğini yaptı ve dönüşünde Darülbîdâ'ye girdi. Bir Çiçek İki Böcek piyesinde Neşe Bey, Hisse-i Şayia piyesinde Bican Efendi ve Sekizinci piyesinde de Habib Naccar rolleri ile büyük bir başarı kazandı. 1923 yılı Temmuz'unda Darülbîdâ'yi oyuncular ile İzmir'e gitti. Oradan Ankara'ya geçti ve Türkocağın'da "Darülbîdâ'yi Sanatkârları Anadolu Temsil Heyeti" adıyla temsiller verdi. Daha sonra Trup'unun adını "Milli Sahne" koydu ve Türk Tiyatrosu'nu korumak için de bir dernek meydana getirdi. Milli Sahne kuvvetli yardımlar görmekle beraber topluluk süremedi ve dağıldı. Şadi sahneden çekildi. Şadi Bey sahneden çekildikten sonra ömrünün son senelerini "Ferah Sinema Ve Tiyatrosu" müdürü işletmecisi olarak geçirdi.

Bu arada varyete kumpanyalarını Avrupa'dan İstanbul'a getirtmek için zaman zaman bütün Avrupa'yı dolaştı. Bilhassa Paris, Berlin, Viyana ve Peşte'de tetkikat ile temsil anlaşmaları yaptı. Şadi Bey (R.1325-M.1909) yılında Fatma Şehber Hanım'la evlendi. (R.1327-M.1911) 'de Hüseyin Gazanfer adlı bir oğlu oldu. 30 Aralık 1941 yılında geçirdiği bir rahatsızlık sonucu vefat etti ve diğer dedesi Miralay Hacı Osman Bey'in Merkezefendi'deki kabrine defnedildi."⁷⁹

79 - Mehmed Rebii Hatemi Baraz, a.g.e. II, 338-339; İsmail Hikmet Ertaylan, 70 Yılın Masalı, İst. 1964, s.7,136-7; Osman Ergin, a.g.e., IV, 1541.V, 1949-50.

2- Selma Hanım:

Bu kızının varlığını Zihni Efendi'nin kendisinden öğreniyoruz. Şöyle ki; Zihni Efendi *el-Hakaik* adlı eserinde Ensâr'ın hanımlarından Ümmü 'Atıyye'nin terceme-i hâlini yazarken:«... *Meşârik*'ta Ekber-i benât-ı Hazret-i Fahr-i Kâinât (Fahr-ı Kâinât Efendimizin en büyük kızı) olan Zeyneb'in gasli (cenazesinin yıkanması) bahsinde Ümmü 'Atıyye rivâyetiyle mezkûr olan "

اغسلنها ثلاثاً

hadis-i şerifinde» ifâdesinden sonra, Türkçe yazdığı eserde Arapça bir dipnot ilâve ederek şöyle demektedir:

"(Hâdis-i şerifi rivâyet eden Ümmü 'Atıyye)" şöyle dedi: Biz, kızı (Zeynebi) yıkarken Peygamber (s.a.v.) yanımıza geldi ve "Onu üç kere yahut beş kere veya uygun görürseniz bundan daha çok kere yıkayın. Son defasında ise kâfûr (kokusu) koyun. Bitirince de bana bildirin." buyurdu.

Hayret verici garip bir rastlantıdır ki, ben bu hadîsi burada yazıyor ve Peygamber-aleyhisselâmın kalbinin, ciğer pâresi kızının öldüğü zamandaki kuvvetini düşünüyorken, birden bire, Selmâ'nın annesinin ve kız kardeşinin (eşimin ve kızımın) kızım Selmâ için çığlıklarını duydum. Halbuki Selmâ iyileşmek üzereydi. Hemen onun yanına koştum. Bir de baktım ki o, can çekişiyor, O vaziyeti görünce "Allah!" dedim. O da çok geçmeden rûhunu Allah'ına teslim etti. Bu hâdis, 1309 (1891) yılı Şaban ayının yirmidördü Çarşamba gecesi (alaturka saatle) saat dört buçuk sıralarında idi. Rumî aylardan da Haziran'ın 11'i di. Onun doğumu ise 1295 (1878) yılı sonlarında idi. Üst dudağında bir yarık bulunmakla birlikte o en güzel ve en zarif kızlardan biriydi. Allahu Teâlâ O'na ebediyyen rahmet eylesin ve

sonsuz seâdet nasib eylesin! Bana ve annesine de "sabr-ı cemîl" ihsân eylesin! O (Allah) indirdiği kitabında "Allah'ın Resûlü'nde sizin için bir örnek vardır..." buyuran ve kendisinden yardım dilenendir.

Daha sonra ben onun kabir taşı için Umkuk (?) el-Buhârî'nin Sultan Sencer'in kızı Mah Melek Hâtun için ağıt olarak söylediğini seçtim ki o da benim *Meşâhîru'n-nisâ*'da zikrettiğim üzere şu rubâidir:

هنگام آنکه گل دمد از صحن بوستان * رفت آن گل شکفته و در خاک شد نهان
80 هنگام آنکه شاخ شجر نم کشد ز أبر * بی آب مانده نرکس آن تازه بوستان

Ve Yüce Allah beni bağışlasın! - Artık Hafız-ı Şîrâzî'nin şu sözü ağzımdan düşmez oldu:

81 بساکه گفته ام از شوق باد و دیده خود * آیا منازل سلمی فاین سلماک

Doğru sözlü ve sözü doğrulanmış olan (Resul-i Ekrem) şöyle buyurmuş: "Kabir ne iyi hısım-akrabâdır."; "Kızları defnedip (Hakkın takdirine razı olmak) değerli işlerdendir."⁸²

Zihni Efendi'nin bu kızı hakkında başka bir malumata rastlayamadık.

80 - Bu rubâinin Türkçesini de Zihni Efendi'nin kendi tercemesiyle verelim:

"Vakit ol vakit ki, gülzârde gül yetmiş ve o gül-i nâzik toprağa gitmiştir. Ağaçların dalları buluttan nem almakta yani bahar olmak mülâbesesiyle (münâsebtîyle) ağaçlar yaşarmakda iken bahçenin o taze nergisi susuz kalmıştır, demektir. Nergisden Mah Melek'in didesi (gözü) maksuddur (kasededilmiştir). (Bkz: M.Z. *Meşâhir*, II, 204.

81 - Rüzgârın şevkinden ve kendi güzelliğinden pek çok bahsetmişimdir.

Ey Selmâ'nın konağı hani senin Selmâ'n nerde?"

82 - (M.Z. *el-Hakaik*, I, 166.)

3-Ali Ra'nâ Tarhan:

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Gümrük ve Tekel Bakanı olan Ali Ra'na Bey hakkında değişik ansiklopedilerde farklı ölçüde bilgiler varsa da O'nun ve oğlu olan Prof. Abdülhak Tayfur Zihni Tarhan hakkındaki bilgileri son dönem kültür tarihimiz, özellikle İstanbul kültürü konusunda önemli bir boşluğu doldurmuş olan sayın Mehmed Rebiî Hâtemî Baraz'ın eserinden aynen iktibas etmeyi uygun gördük:

" Tarhan, Ali Rânâ

(Gümrük ve İnhisarlar Vekili)

Mekteb-i Sultânî (Galata Saray Lisesi) ve Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne muallimi, Meclis-i Maârif Âzâsı'ndan merhum Mehmed Zihni Efendi'nin ve Mevhibe Hanımefendi'nin oğludur.

(H.1299-M.1882) yılında İstanbul'da doğmuştur.

1900 yılında Mekteb-i Sultânî'den mezun olmuş, Fransızca, Almanca ve İngilizce öğrenmiştir.

Mekteb-i Sultânî'de Türkçe öğretmenliği ve Maârif Vekâleti Mektûbî kaleminde kâtiplik yaptıktan sonra, 1902 yılında Posta ve Telgraf Nezareti Posta Masâlihi Kalemî memurluğuna intisap etmiştir.

1905'te Ömer Cemâl Bey kızı Hatice Şevkiye hanım'la evlenmiş, 1911 yılında Abdülhak Tayfur adında bir oğlu, 1926 yılında da Ferhan Nezâhet adında bir kızı olmuştur.

1906'da Berlin'de telsiz telgraf fenni tahsil ettikten sonra, Posta ve Telgraf Nezareti'nde, 1907 yılında Fen Müşavirliği maiyetinde, 1908 yılında da Telsiz Telgraf Merkezin'de çalışmıştır.

1909'da, Posta Paket ve Kıymat-i Mukaddereli Mektup Kalemî Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir.

1910 yılında, Markoni usûlünde vukua gelen telsiz telgraf terakkiyatı hakkında bilgi edinmek üzere Almanya ve İngiltere'ye gönderilmiştir. Memlekete avdetinden sonra, Posta Telgraf Umum Müdürlüğü'ne getirilen Belçikalı mütehassısın refakatinde iki sene müddetle çalışmış ve mütehassısın memleketine dönmelerini müteâkip gönderildiği Belçika'da, bir yandan Posta İdaresinde staj görürken, bir yandan da Institut Solvay derslerini takip etmiştir.

1912'de İstanbul Posta Müfettişliği, 1913'de Aydın Başmüdürlüğü, 1914'de İstanbul Başmüdürlüğü, 1918'de Posta Umûru Müdürlüğü ve İaşe Nezâreti Muâmelât-ı Nakliyye Umum Müdürlüğü vazifelerini ifâ etmiştir.

1919 yılında, bazı şirketlerde İdare Meclisi Âzâsı olmuş ve Anadoluhisarı Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye Âzâlığına seçilmiştir.

1927 yılında, İstanbul Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye Âzâlığı'na getirildikten sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin üçüncü döneminde Canik (Samsun) Mebusu seçilmiştir. Kısa zaman sonra, Mâliye Encümeni Reisi olmuştur.

1928'de, Paris'te toplanan Beynelmilel Parlamentolar Ticaret Konferansına Meclisi-Âlî namına iştirak etmiştir. 1929 yılında da, Londra'da toplanan Beynelmilel Posta Kongresinde hükümetimizi temsil etmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 4, 5, 6, ve 7'inci dönemlerinde İstanbul Milletvekili seçilmiştir.

4'üncü dönemde, İsmet İNÖNÜ'nün Başvekilliği zamanında teşkil edilen "Gümrük ve İnhisarlar" Vekâletine ilk vekil olarak tayin edilmiş, 5 ve 6'ıncı dönemlerde, İsmet İNÖNÜ, Celal BAYAR ve Dr. Refik SAYDAM kabinelerinde de bu görevde kalmış olmakla, Gümrük ve İnhisarlar Vekilliği 31.12.1931'den 26.5.1939'a kadar fâsılasız devam etmiştir.

11.4.1939 tarihli ve 2/10743 sayılı İcrâ Vekilleri Heyeti kararı mucibince, İran Veliahdının evlenme merâsimine iştirak eden Heyete başkanlık etmiştir.

6. dönemde, 6.6.1939 tarihinde kurulan C.H.P. Mustakil Grubunun başkan vekilliğini, Grubun lağvedildiği 11.5.1946 tahine kadar ifâ etmiş ve bu görevi esnasında memleketimizde parlamenter rejimin yerleştirilmesine çalışmıştır.

1939 senesinde deruhte ettiği Kızılay Derneği Genel Başkanlığı 1950 senesine kadar devam etmiştir. 1950 ile 1952 yılları arasında Milletlerarası Kızılhaç Teşkilâtının ikinci başkanlığı görevinde bulunmuştur.

İstanbul eski Milletvekili olarak, 27.2.1947 tarihli ve 3/5438 sayılı Bakanlar Kurulu kararı uyarınca, Birleşmiş Milletler İktisâdi ve İçtimâi Konseyi'nin New York'ta yapılan 4. toplantısında Hükümetimizi temsil etmiştir.

Son vazifesini T. C. Merkez Bankası ve Türkiye İş Bankası İdâre Meclisi Reislikleri teşkil etmiştir.

Beden terbiyesini ve sporu sevmiş ve teşvik etmiştir. Güreş müsabakalarına bilhassa ilgi göstermiştir.

Müstesnâ karakteri, üstün vasıfları, nümune-i imtisâl olan ahlâk ve fazileti, vazife aşkı ve intizamperverliği, etrafında geniş bir sevgi ve saygı halesi oluşturmuştur.

ATATÜRK de onu sever ve sayardı. Bir gün ondan bahsederken, önündeki su bardağını göstererek:

"İşte Rânâ böyle billur gibi bir adamdır." demekle, onun nezâhetini ifâde etmek istemiştir.

Yazar ve Sefir Ruşen Eşref Üneydın da sporculuğu hakkında şu hatırasını naklederken:

"... Ali Rânâ Tarhan, kolu güç bükülür, yüz kiloluk gülleyi kapınca başının üstünde havaya kaldırıp dik tutar arslan adamdı..." demektedir.

25 Mart 1956 tarihinde vefat etmiştir. İstanbul Beylerbeyi, Küplüce Camii mezarlığındaki aile kabrinde medfundur.

Dr. Âsım Sözmén,⁸³ onun anısına şu ağıtı yazmıştır:

Titretir arşı, bu bir şems-i muallâdı göçen
Sâfi ahlâk ve edep bir şahs-ı muallâdı göçen
Kalacak sîne-i millette ebed yâdı göçen
İhtiram sâfi durun, Hazreti Rânâ'dı göçen
Din ü dünyasını yapmış, o bir örnek kişiydi.
Evde, meslekte, siyâsette, o bir tek kişiydi
Menfaatsiz Vatana hizmet onun her an işiydi
İhtiram sâfi durun, hazreti Rânâ'dı göçen." ⁸⁴

Burada, şifahî bilgilerimize dayanarak Ali Rana Bey'in Kızı Ferhan Nezâhet Hanım'ın Prof. Dr. Bedii Feyzioğlu ile, Abdülhak Tayfur Bey'in kızı Ayşe Aysım Hanımın da Haluk Feyzioğlu ile evlenmiş olduklarını bu konuda bir tesbit olarak kaydetmeyi gerekli gördük.

Ali Ra'nâ Bey'in oğlu Abdülhak Tayfur Tarhan Bey'in kendi verdiği bilgilere göre hazırlanmış olan terceme-i hali ise şöyledir:

"Tarhan, Prof. Abdülhak Tayfur

Abdülhak Tayfur Zihni Tarhan, 21 Aralık 1911 tarihinde, İstanbul Beylerbeyi'nde doğdu. (ö.1994)

83 - Veli Behcet Kurdoğlu, *Şair Tabipler*, İstanbul 1967, s. 457-60.

84 - M. Rebiî Hâtemî Baraz, *a.g.e.*, II, 500-502.

Mekteb-i Sultânî (Galatasaray Lisesi) ve Mülkiye Mektebi Muallimi, "Meclis-i Kebir-i Maârif" Âzası, "Nimet-i İslâm" külliyyâtının müellifi Mehmed Zihni Efendi'nin torunu, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin ilk Gümrük ve Tekel Bakanı Ali Rânâ Tarhan ile Hatice Şevkiye Hanım'ın oğludur.

1938 yılında Askeri Tabip General Hüseyin Dora'nın kızı Meliha (Melahat) Hanım'la evlenmiş ve Ayşe Ayşim adında bir kızı olmuştur.

Galatasaray Lisesi'nde 7. sınıfa kadar okuduktan sonra, Lise tahsilini 1926 yılında gönderildiği Brüksel'de (Belçika) ikmâl etmiştir.

Bir müddet Anvers Yüksek Ticaret Mektebi'ne devam ettikten sonra, yüksek tahsilini İsviçre'de Lozan Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne bağlı Yüksek Ticaret Mektebi'nde 1936 yılında tamamlamıştır. İyi derecede Fransızca ve az Almanca ile İngilizceye vâkıf olmuştur.

Askerliğinden sonra bir kaç ay kadar T.C. Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü'nün Hârici Münâsebetler Servisin'de çalışmış, 1936 yılında Türkiye İş Bankası'na intisâb etmiş ve bu bankanın merkez şubesinde; muhasebe, senedât, kambiyo ve kontrol servislerinde çalışmıştır.

1946 yılı Haziran'ında, Sümerbank Merkez Kontrolörlüğü'ne, 1943 Eylül'ünde , Sümerbank Genel İşletme Müdürlüğü'ne bağlı Hesap İşleri Servisin'de Hesap Uzmanlığına tayin edilmiştir. 1944 yılı başlarında bu servisin şefliğine getirilmiştir. 1946 yılı başında Sümerbank Genel Saymanlık Müdür Mavini, 1946 Ekiminde de Sümerbank Genel Saymanlık Müdürü olarak görevlendirilmiştir. 1950 yılının Nisan ayına kadar bu vazifeyi ifâ ettikten sonra, Sümerbank Genel Katipliği görevine tayin edilmiştir.

Yukarıda zikredilen asli görevlerinin yanında, Türkiye İş Bankası Memuriyeti esnasında Halk Bankası A.Ş. İdare Meclisi Üyeliğinde, Sümerbank Genel Saymanlık Müdürlüğü görevi esnasında Ankara Çimento Ltd. Şirketi Murakıplığında, sonra da Türkiye Şeker

Fabrikaları Murakıplığında . Sümerbank Genel Katipliği görevi esnasında Türkiye Petrolleri A.O. Murakıplığında bulunmuş, İstanbul Petrol Rafinerisi A.Ş. nin kurucuları arasında yer almıştır. Bilâhare, Türkiye Petrolleri A.O. nin ve İstanbul Petrol Rafinerisi A.Ş. nin Yönetim Kurulu Üyeliğini de ifâ etmiştir.

1957 yılında, Ankara Akşam Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu'nun Muhasebe Doçentliğine ek görevle tayin edilmiş, 1958 yılında aynı Yüksek Okulun Muhasebe, Revizyon ve Kontrol profesörlüğüne terfi ettirilmiştir.

Ankara Akşam Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu'nun, Ankara İktisâdî ve Ticârî İlimler Akademisi haline ifrağını müteakip, 1959 yılında bu Akademiye aslî profesör olarak tayin edilmiştir.

"Muhasebe Umumî Bilgileri" adlı kitabı, Ankara İktisâdî ve Ticârî İlimler Akademisi'nin 10 numaralı neşriyatı olarak 1961 yılında basılmıştır.

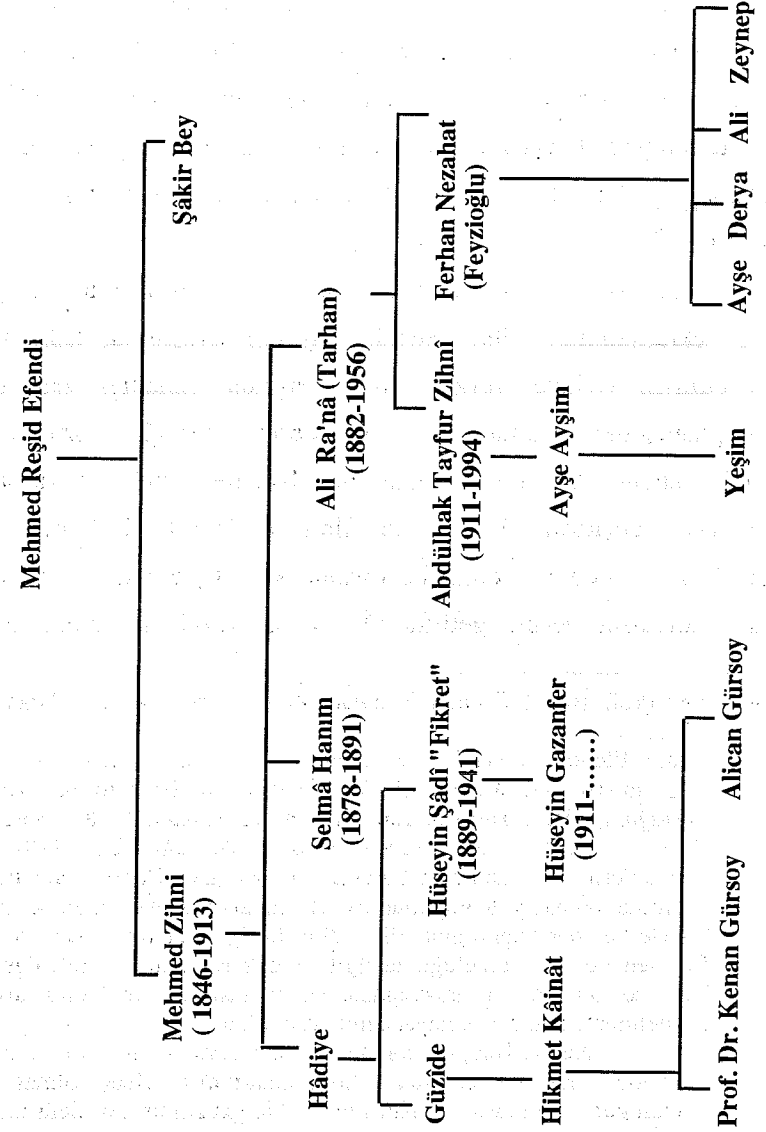
22 Ekim 1963 tarihinde, mezkûr Akademinin Muhasebe Kürsüsü Profesörlüğünden, kendi isteği ile ayrıldıktan sonra İstanbul'da açılan Özel Galatasaray Yüksek İktisât ve Ticâret Okulu'nun Müdürlüğünü ve Muhasebe Profesörlüğünü deruhte etmiştir.

1969 Şubat'ında Galatasaray Mühendislik Özel Yüksek Okulu'na Müdür ve İşletme İktisâdî Profesörü olarak tayin edilmiştir. Bu dönemde, Türkiye Muhasebe Uzmanları Derneğine Başkan seçilmiştir.

1923 yılında kaydolunduğu Galatasaray Spor Kulübündeki üyeliğinden başka, Caddebostan Balıkadamlar Kulübüne, Türkiye Muhasebe Uzmanları, Türkiye Fikir ve Kültür ve Büyük Kulüb Derneklerine üyedir.

1971'den 1987'ye kadar Galatasaray Holding Eğitim ve Sanayi Anonim Şirketi'nin ve bu Holding câmiasına dâhil şirketlerin İdare Meclisi Üyeliğini ifâ etmiştir."⁸⁵

HACI MEHMET ZİHNİ EFENDİ'NİN
SOY KÜTÜĞÜ / ŞECERESİ

85 - Mehmed Hâtemî Baraz, Rebîi, a.g.e.II, 502-503; *Günümüz Türkiye'sinde Kim Kimdir?*, (1990-1992). İst.1990.

g-Şahsiyeti:

Hacı Zihni Efendi'nin beden yapısıyla ilgili olarak, Galatasaray Lisesi'ndeki talebelerinden Prof. İsmail Hikmet Ertaylan'ın hatıraları bize ışık tutmaktadır: "(Zihni Efendi'nin) Oğlu Ra'nâ bey de Galatasaray'da talebeydi. Babası gibi kısa boylu, geniş omuzlu, kavî adaleli, gürbüz bir gençti. Jimnastikte, bilhassa gülle kaldırmakta mahirdi."⁸⁶

Tevâzuu, mahviyatkarlığı ve yardımseverliğini, tanıyanlarının hep tekrarladıkları Zihni Efendi, hayâtını, araştırma, te'lîf ve tedrîse hasretmişti. Evinde veya vazifesi başında olmadığı zaman, umûmî kütüphanelerde bulunurdu. Evinde ailesine ayırdığı sınırlı fakat şefkat dolu zaman dışındaki vakitlerini ibâdetle, ilmî araştırmalarla ve yazmakla geçirirdi. Az uyurdu. İlmi ile âmildi. Ciddîlik, samîmîlik, çalışkanlık, edeb ve şefkat kendisinde kemâliyle bulunan vasıflardandı. Hac farîzasını yerine getirmesi⁸⁷ ve en büyük arzusunun Peygamber

86 - Ord.Prof. İsmail Hikmet Ertaylan, *Yetmiş Yılın Masalı*, İstanbul, 1964, s.137.

87 - Zihni Efendi'nin Hacc'a ne zaman gittiğini araştırırken merhum Necâti Lûgal'in (İst.1887-Ankara 1964) (Hayatı ve eserleri için bkz. *Necati Lûgal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968; Hasan Duman, *Bayezit Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında*, İst. 1984, s.53-54) öğrencilerinden Ankara'da bulunan Dr. Müjgan Cunbur Hanımefendi'den telefonla, bu hac yolculuğunun Necâti Lûgal'in de aralarında bulunduğu dört kişiyle beraber yapıldığını öğrendim. Müjgan hanım, hocası Necâti Lûgal Bey'den bu hac yolculuğuyla ilgili olarak şu hatırayı dinlediğini söyledi. Ben de bir devrin anlayışından izler taşıyan bir hatıra diye buraya kaydetmekte mahzur olmayacağını düşündüm:

«Necati Bey, o dört kişi içinde yirmi küsur yaşında bir genç ve içlerinde Arapçayı en rahat konuşanlarıymış. Genç olması itibarıyla yolculuğun sıkıntılarını zaman zaman dile getirirmiş. Bir defasında : "Hava da ne kadar sıcak; terledim; bunaldım!" demiş. Bunun üzerine Zihni Efendi :

"- Aman böyle söyleme! Burası Peygamber diyarı; sû-i edeb olur." demiş. Başka bir sefer su içmiş. Tabîî, su sıcak; belki biraz da tuzlu imiş;

(s.a.v) 'in sünnetlerini ihyâ edenlerden olmak istediğini ifâde etmesi⁸⁸ O'nun dindarlığının işaretlerinden sayılmalıdır. Kendisine iyilik edenleri de bir münasebetini bulup hayırla anmayı unutmaması da onun vefâkâr bir dost oluşunun tezâhürlerindendir.⁸⁹

Henüz talebe iken hocası tarafından kendisine "Zihni" mahlasının verilmesi O'nun, yaşlıları arasında akıl ve zekâsıyla temâyüz ettiğini gösterir. Nitekim 1280/1864'te başladığı bir tür memur adaylığında gösterdiği başarı sebebiyle olmalıdır ki, kendisi devletin resmî gazetesi olan ve çok büyük bir dikkat, bilgi ve titizlik isteyen Takvim-i Vekâyi'in kâtiplik ve musahhihliğine getirilmiş ve on sene kadar bu görevi ifâ etmiştir.

Zihni Efendi, küçüklüğünden itibaren sağlam bir tahsil görmüş, muhtelif İslâmî ilimlere vukûfu yanında Arap Dili ve Edebiyatı'ndaki selâhiyetini etrâfına kabul ettirmiş velûd bir müelliftir. Bu büyük ve titiz çalışmaları içinde gördüğümüz âlimin meydana getirdiği eserler,

yine Zihni Efendi, böyle söylemenin edebe uygun olmayacağını hatırlatmış... Bir gün Mekke (veya Medine) kadısı bu heyete bir ziyâfet vermiş. Bir ara, büyük bir tabak içinde bir yemek gelmiş. "Necâti, sor bakalım bu ne yemeği imiş!" demişler. "Çekirge yemeği" cevabını alınca yavaşça kaşıklar ellerinden inivermiş. Bu defa Necâti Bey "Bu da peygamber diyarının yemeği, çekilmek olurmu?" diye latîfe etmiş...»

Necati Lûgal'in diğer bir talebesi Prof. Dr. Tahsin Yazıcı ise N. Lûgal'in hac hatıralarını anlattığını, ancak Zihni Efendi ilgili bir hususu hatırlamadığını söyledi. Ve şöyle devam etti: "Balkan Harbi çıktığında orada (Hicaz' da) imişler. Hatta Padişah'ın cihad çağrısını duyan Araplar Bâdiye'den silahlanıp gelmişler ve Mekke Şerifi'ne, "bize izin ver; biz de Halife'nin davetine icâbet edelim," demişler... Necâti Bey, devlete bu derece bağlı olan bir tebaayı bu İttihadçılar nasıl oldu da böyle düşman hâle getirdiler, diye hayıflanırdı. Bunu artık söyleyebilirim..." (Prof. Dr. Tahsin Yazıcı ile 10.03.1998'de *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* binasındaki çalışma odasında görüştim).

Zihni Efendi'nin Hac arkadaşlarından biri de Mekteb-i Mülkiye Müdürü Hacı Recâî Efendi idi (bkz: Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye ve Mülkiyeliler Tarihi*, Ankara 1968, II, 830).

88 - M. Z. *el-Hakâik*, I, 1, II, 1.

89 - M.Z. *el-Meşâhir*, I, 42; II, 91, 185.

yetiştirdiği zaman ve muhite nisbetle ileri bir ilim zihniyetiyle yazılmışlardır. Bunların hâlâ kendi mevzûlarında aşılammış çalışmalar olduğunu söyleyebiliriz.

Zihni Efendi'nin, okuduğu kitablara da dikkatle okuduğunu ve rastladığı yanlışları düzelttiğini müşâhede etmekteyiz.⁹⁰ Müellifimiz, yazdığı eserlerde yer yer istifâde ettiği kaynakları değerlendirmekte ve gerektiği zaman onlardaki yanlışlara da açıkça işâret etmektedir.⁹¹

Hatta kendi eserlerinde meydana gelmiş olan basım hatalarına bile başka eserlerinde bir münâsebet bularak dikkat çekmekte, bazan da bir kitabının me'hazini bir başka eserinde zikretmektedir.⁹²

Ayrıca o, eserlerinde kimi kitaplardaki ilmi hatalara dikkat çekmiş, onların doğru şekillerini tesbit etmiştir.⁹³ Hakkında Ebû İshak es-Sâbi'nin yıldız tapanlardan olduğu halde "...Devlet-i İslâmiyye menâsıbında (makamlarında) bulunduğu için Ramazan-ı şeriflerde müminler ile beraber oruç tutar idi. Ced be ced (dedelerinden beri) müslim (müslüman) ve devletimizin nimetiyle mütena'im (nimetten faydalanan) olup da oruç yiyenler bilmem ki utanırlar mı!"⁹⁴ diyerek toplumda gördüğü bazı tutarsızlıkları da dile getirmiştir. Öte yandan zamanın ilim anlayışındaki bir yanlışla da işâret ederek Coğrafya'nın mühim bir ilim olduğunu şöyle ifade etmiştir:

"(Kûmes) Bilâd-ı Cebel ile Horasan arasında Bilâd-ı Horasan'ın garb-ı cenûbîsindedir (güney doğusundadır) . Koca Allâme⁹⁵ "ism-i

90 - Bkz. Seyyid Ca'fer b. Hasan el-Berzencî, *Esmâu Ehli Bedir*, Beyazıt Devlet ktp. no: 15311, s. 110. 112; Abdullah Fikri, *Nazmu'l-Leâl*, Beyazıt Devlet ktp. no: 15399, s. 12, 15, 16, 17, 20, 22-25, 30, 31, 32, 43, 49, M.Z. *el-Hakâik*, I, 175; M.Z. *el-Meşâhir*, II, 230.

91 - M.Z. *el-Hakâik*, I, 53, 75, 170, 1200, II, 50; M.Z. *el-Kavlu'l-ceyyid*, (birinci baskı), s. 176.

92 - M.Z. *el-Kavlu'l-ceyyid* (üçüncü baskı) s. 93. 306.

93 - M.Z. *el-Kavlu'l-ceyyid* (üçüncü baskı) s. 93. 409.

94 - M.Z. *el-Kavlu'l-ceyyid*, 1327, s. 268.

95 - Zihni Efendi Sa'deddin et-Teftâzânî'yi (ö. 792/1389) kasdediyor olmalıdır.

mevdi" (bir yer ismi) deyip geçivermiştir. Ehl-i medârise (medreselilere) göre ta'til günlerinde cüz'iyât⁹⁶deyu okunan derslerin en mühimmi Coğrafya dersi olmalıdır. (Coğrafya) İnsana cerîde (gazete) okumak ve târih mütâlea etmekten tut da Tefsir dersi almak da bile lâzımdır." ⁹⁷

(Eserlerinden Farsça'ya ve bilhassa Arapça'ya çok kuvvetle vâkıf olduğu anlaşılan Hacı Zihni Efendi, hayatını ilim tahsil ve tedrisine âdetâ vakfettiği gibi, İstanbul ve Mısır matbaalarında basılanlardan büyük bir dikkatle seçerek biriktirdiği özel kütüphanesini de İstanbul Bayezit Devlet Kütüphanesi'ne vakfetmiştir.⁹⁸

O devrin ileri gelen zatlarından daha başka kimselere ait kitap koleksiyonlarının da yer aldığı mezkur kütüphanede Mehmed Zihni Efendi'nin vakfettiği 1025 kitabın, Esas Defter de denilen demirbaş defterlerinde (Zeyl II.Defter) 14904-15929 numaralarda kayıtlı olduğunu gördüm.

Hacı Mehmed Zihni Efendi, vakfettiği kütüphanesi ve yazdığı değerli eserlerle olduğu kadar, Galatasaray Lisesi ve Mülkiye'de kırk seneye varan hocalığı sırasında yetiştirdiği talebelerle de ilim ve kültür hayatımıza pek çok kıymetler kazandırmıştır. O'na talebe olmuşlardan

96 - "Sayın Hazmi Tura yazısında o târihlerde İstanbul câmi ve medreselerinde okutulan derslere temas ederek: "Bu derslerin tahsil ve ta'til günleri dersleri namiyle ikiye ayrıldığını, cuma ve salı günleri tatil günleri sayıldığı için bu günlerde mürettep derslerin okutulmadığını, fakat Hüseyin Avni Efendi gibi bütün ömrünü tâlim ve tedrise hasretmiş olan bazı müderrislerin tatil günlerinde de mürettep dersler hâricinde (Âdâb, Vaz', Arûz, Alâka ve saire gibi) bazı dersler okuttuklarını, bunlara cüz'iyat dersleri denildiğini " bildirmiştir. (Ebu'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İst., 1966, II-III, 125 (138 numaralı dipnot).

97- M.Z. *el-Kavlu'l-ceyyid*, İst. 1327, s. 522.

98 - Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İst. 1937, s. 432; Hasan Duman, *Bayezit Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında*, İst. 1984, s. 19.

Not: Kütüphane defterindeki "Zihni Efendi Merhum Vakfı" kaydına bakılırsa kitapların kütüphane Demirbaş Defterine tescili Zihni Efendi'nin vefatından sonra gerçekleşmiş olmalıdır.

şu isimleri zikredebiliriz: Ali Nazîmâ Bey⁹⁹, *Tecrîd-i sarîh* mütercimlerinden Babanzâde Ahmed Naim Bey¹⁰⁰ Kenan Rifâ'i (Büyükaksoy), Medine-i Münevvere Kadısı Mehmed Şükrü Efendi'nin oğlu Yusuf Cemal Molla¹⁰¹ ve Suriye'de Maarif ve Adalet Bakanlıkları yapan, Zihni Efendi'nin usûlüne uyarak *Lisan-ı Arabî* adıyla Arap Dili'nin Sarf ve Nahv'ine dair bir eser yazarak hocasına "Üstad-ı Muhterem el-Hâc Zihni Efendi Hazretlerinin huzûr-ı nihîrânelerine takdime-i tilmizânemdir. 1 Nisan 1328 Muhammed Şakir" diye takdim eden (Bayezit Devlet Ktp. no 15657'de kapak sayfası) ve Mülkiye'de Zihni Efendi'nin Usul-i Fıkıh'ta geniş ilm sahibi olmakla birlikte bu ilme ait metinlere sıkı sıkıya bağlı kaldığından dersin talebeler tarafından kolay bir şekilde anlaşılmadığını söyleyerek daha çok örnekli ve daha kolay ibâreli bir *Usul-i Fıkıh* kitabı yazmış olan Hanbelîzâde Prof. Muhammed Şakir¹⁰² ve *Usûl-i Tedris-i Arabî* adıyla bir kitap yazmış olan Beyrut Mekteb-i İdâdisi mu'allimlerinden İsmail Hâmeti Efendi.¹⁰³

Galatasaray Sultânîsi'ndeki talebelerinden olan Ali Kemal¹⁰⁴, Zihni Efendi'nin şahsiyeti ile ilgili olarak şunları hatırlıyor:

99 - Hayatı ve eserleri için bkz: Fethi İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi*, s.373; Ali Çankaya, *Mülkiye ve Mülkiyeliler Tarihi*, Ankara 1954, I, 294; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, III, 1021; Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II, 1433.

100 - Hayatı için bkz: Muallim Cevdet, *Müderres Ahmed Naim*, Ülkü Matbaası, İst.1935.

101 - İbnu'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II, 2128.

102 - Hayatı ve eserleri için bkz. Şakirü'l-Hanbelî, *Usûlu'l-Fıkhi'l-İslâmî*, İst. tarihsiz (Şam baskısından ofset); Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, XIII, 392; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye ve Mülkiyeliler Tarihi*, III, 765-6.

103 - İsmail Hâmetî, bu eserinden bir nüshayı hocasına şu sözlerle sunmuştur: "Meclis-i Mâarif Azalığına şeref-bahşâ Üstâd-ı Ekremim Atûfetlü Hacı Zihni Efendi Hazretlerine takdime-i âcizânemdir. 5 Temmuz sene 1315, (imza)", (Bkz: İsmail Hâmeti, *Usul-i Tedris-i Arabî*, Beyrut 1314 (Bayezit Devlet Ktp. No 15651).

104 - Hayatı için bkz: Ali Kemal, *Makaleler*, Hazırlayan: (Hülya Pala), Kitabevi, İst. 1997; aynı mlf, *Ömrüm*, İst.1985.

"... Bu üstadları o zaman nasıl anladım sa şimdi hatıralarıma müracaat ederek öyle anlatmak isterim. Zihni Efendi pek haluk, hatta mahcup bir zat idi, talebeden sıkılır gibi idi. Fakat ulum-ı fıkhiyede, Arapça'da yed-i tulâ sahibi idi. *el-Müşezzeb*, *el-Müktedab*, *el-Müntehab* diye arapçaya, sarf ve nahv-ı arabîye dair pek fazılane eserler neşreliyordu. Mahza bu lisan ile pek ziyade meşgul olduğu için Türkçe ile iştigâle o kadar vakit bulamıyordu, Arapçaya nazar-ı müsamaha ile bakanlara âdetâ kıızıyordu.

Hatta *el-Müntehab*'in kabına:

Her lisanın Arabî müntahabıdır, çelebî!

mısra-ı garibini yazmıştı. Bu eserlerden birine yazdığı bir takrize Naci merhum :

Bir Harîfisi var zamanımızın

Ki Bedii zamana sâîndir.

diye başlar, çünkü Zihni Efendi'ye o mertebe hürmet ederdi. Hakikaten o fakih-i fazıl da bu hürmete lâîk idi."¹⁰⁵

Nezâhet ve fazileti herkesce müsellemlen Zihni Efendi¹⁰⁶ resmî vazifeleri dışında da ilminden istifâde etmek isteyen talebe ve dostlarını çevirmemiş, Mekteb-i Edeb'de Mekteb-i Mülkiye mezunlarından 20 kadar zâta haftada iki gün olmak üzere bir buçuk sene ders vermiştir.¹⁰⁷ Diğer taraftan O'nun son eseri olan ve vefatından 17 gün önce basımına başlanan *el-Muhtasarât*'ın mukkaddimesini yazdığı ve birinci bölümü sayılabilecek kısmının tashihini de yaptığına bakılırsa ¹⁰⁸ son günlerine, belki de son saatlerine kadar ilmi faaliyet içinde bulunduğunu söyleyebiliriz.

105 - Ali Kemal, *Ömrüm*, İst. 1985. s. 65.

106 - Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II, 875; Hafız İbrahim, *Büyük Üstad Hacı Zihni Efendi Merhum, Sebilurreşed* (mecmuası) 26 Muharrem, 1332 Perşembe, cilt 11, sayı 276.

107 - Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, 609.

108 - M.Z. *el-Muhtasarât*, (birinci baskı) 1332, Birinci Kitabın sonu .

Zihni Efendi, Maarif Vekâleti tarafından kendisinden, örnek kadınlarla ilgili bir eser yazması istendiğinde, Türkçe, Arapça ve Farsça yazılmış bir örneğinin bulunmamasına rağmen, örneği bulunmayan bir sâhada işe girişmiş, yılıp usanmadan büyük emeklerle bu alanda ilk örnek eseri, *Meşâhîrun-nisâ'yı* meydana getirmiş, o devirde yetişen "...zevat içinde ahlafe eserleri intikal edecek ve eski kıymetlerinden bile dâima istifâde olunacak ve unutulmayacak eser bırakanlar..." arasında sayılmıştır.¹⁰⁹

Mülkiyede'ki talebelerinden Ali Kemal, Zihni Efendi hakkında "...Mahza bu lisan (Arapça) ile pek ziyâde meşgul olduğu için Türkçe ile iştigale o kadar vakit bulamıyordu."¹¹⁰ diyorsa da müellifimizin, Türkçe ile ilgili bir risâle yazdığına, Servet-i Fünûn edebî akımını doğuran bir devirde yaşamasına rağmen Türkçe eserlerinde ağıdalı bir dil kullanmadığına, pürüzsüz bir ifade gücüne sahip olduğuna, bunun da Takvim-i Vekayi gazetesinde senelerce kâtiplik ve musahhihlik yapmasıyla alâkalı olabileceğine burada işaret etmeliyiz.

Yoğun ilmi faaliyetleri arasında Hacı Zihni Efendi, İslam dünyasındaki ilmi gelişmeleri takib ediyor, Arap ülkelerinde basılan eserlerden de kütüphanesine getirtiyordu. Bunun yanında Batı'da, basımı yapılan eserlerden de haberdar oluyordu. "*Meşâhîrun-nisâ*"nın mukaddimesinde, *Etvâku'z-zeheb*'in Fransızca'ya çevrildiğini ve bu eserin bir senede beş baskı yaptığını kaydetmesi buna delildir.

Mehmed Zihni Efendi'nin bu ilmi çalışmaları iltifat bulmuş, zamanının matbû'atında ismi takdirle yadedilmiş¹¹¹ devlet adamları

109- Mükrimin Halil Yınanç, "*Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik*", *Tanzimat I*, İst.1940, s. 592-3.

110 - Osman Nuri Ergin, *Türk maarif Tarihi*, I, 609; Ali Kemal, *Ömrüm*, İst.1985. s. 65.

111 - Mehmed Emin, "*Tarihçe-i Tarık-ı Tedris*", *Sebillurreşad*, 29 Zilhicce 1337, c.17.sayı 442, s. 218; Müslim, *es-Sahih*, Matbaa-i Âmire, 1331, s. 201.

tara-fından nişanlarla taltif edilmiş, şöhreti yurt dışına ulaşmış, Müsteşrikler Kongresi'nce¹¹² bir altın madalyayla mükafatlandırılmış, eserlerinden *el-Kavlü'l-ceyyid* Kazan'da basılmış, *el-Müşezzeb*, Pakistan'da Arapça'ya çevrilmiş, *Meşâhîrun-nisâ*' ise, Farsça'ya tercüme edilip İran'da yayımlanmıştır.

«Batılı ilim adamları da O'nu hep takdirle anmışlardır. Meselâ büyük oryantalist Helmuth Ritter'in (ö.1971) Türk talebeleri karşısında şu değerlendirmesi nakledilmektedir: "Siz kendi kıymetlerinizi bilmiyor-sunuz, değerli şahsiyetleri tanımıyorsunuz. Öyle büyük şahsiyetler yetiştirmişsiniz ki, onlar Avrupa'da olsa biz onları baştacı ederdik. Onlardan birisi de bu Mehmed Zihni Efendi'dir."¹¹³

h-Arap Dili Ve Edebiyatı Öğretimine Getirdikleri:

Bilindiği gibi, Zihni Efendi'nin ağırlık verdiği ilmî cihetlerden biri de Arap Dili ve Edebiyatı'nın daha iyi ve daha kolay öğretilmesidir. Bu yoldaki çalışmaları ve bıraktığı eserleri devamlı takdir toplamıştır.

Ancak burada bir hususa dikkat çekmenin yerinde olacağını düşünüyorum: O da, bir ilim adamının ilmî çalışmalarının değerlendirilmesi yapılırken o şahsın, içinde büyüüp yaşadığı zaman, şartlar ve fikir hareketlerinin de göz önünde bulundurulmasının gerekli oluşudur. Zira ilim ve fikir adamları çevrelerini etkiledikleri gibi kendileri de çevrelerinden etkilenirler. Bu, sosyolojik bir gerçektir. Bu itibarla, Zihni Efendi'nin içinde yaşadığı zamanda, Tanzimat'tan sonra başlayan ve

112 - Bu kongre, Ahmet Midhat Efendi'nin (Hayatı ve eserleri için bkz: İA, I,186; Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Mithat Efendi*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975) Türkiye'yi temsil ettiği ve Ağustos 1888'de toplanan Sekizinci Müsteşrikler Kongresi olmalıdır. Ahmed Mithat Efendi'nin temsilci seçilişi ile ilgili olarak bkz: Osman Nuri Ergin, *TMT*, IV, 984-986.

113 - Prof.Dr. M.Esad Coşan, *İslâm, Sevgi ve Tasavvuf*, Seha Neşriyat İst. 1994, s. 58.

hayatın hemen her alanındaki değişim ve yenileşme hareketlerinin etkisinde bulunabileceğini hatıra getirmeliyiz. Bu münâsebetle Zihni Efendi'nin bir özelliğine de işaret edilmelidir: Galatasaray Sultânîsi Arabî muallimi olan Zihni Efendi, Beyrut'taki meslekdaşı Beyrut Sultânîsi Arapça müderrisi bulunan *ed-Dürûsü'l-arabiyye* müellifi ve *en-Nibrâs Dergisi* Kurucusu Mustafa el-Galâyînî ile -muhtemelen- yardımlaşıyordu. Zira Zihni Efendi'nin kitapları arasında yer alan bir *ed-Dürûsü'l-arabiyye* nüshasının¹¹⁴ kapağında "Hacı Zihni Efendi Hazretlerine " ibaresi ile takdim edilmesi bunun delili sayılabilir. Bunun yanında yine Zihni Efendi'nin kitapları arasında Arapça öğretimi ile ilgili Beyrut basımı başka kitapların da yer aldığını görmekteyiz. Bunlardan özellikle, Selim Efendi el-Lübnânî'nin "*Medhalü't-tullâb ilâ Firdevsi Lüğati'l-A'râb*" adlı eserinin sayfa kenarlarında görülen -ve çok büyük bir ihtimalle Hacı Zihni Efendi'ye ait- küçük notlar, müellifimizin bu eserlerden, özellikle metod bakımından, istifade ettiğini göstermektedir.¹¹⁵

Öte yandan İstanbul'a gelen arap âlimleriyle teşrik-i mesâisini tesbit ettiğimiz Zihni Efendi'nin Arap ülkelerinde te'lif edilmiş olan muhtelif metodları haiz eserlerden faydalanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu ihtimali kuvvetlendiren bir rivâyet ise şöyledir: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Yusuf Kılıç'ın İstanbul'da merhum Muzaffer Ozak Efendi'nin (ö.1985) kitabevinde çalışan Yalova vâizi Mevlut Efendi'den (ö.1997) duymuş olduğuna göre, Zihni Efendi, Arap Dili ile ilgili eserlerini yazarken,

114 - Bkz. Bayezit Devlet Ktp. (Nadîr Eserler Bölümü), No 15649.

115 - Bkz. Selim Efendi, *Medhalü't-tullâb ilâ Firdevsi lüğati'l-A'râb*, Beyrut, 1873, (Bir nüshası Bayezit Devlet Ktp. no. 15917).

Cermanus Ferhat el-Mârûnî el-Halebî'nin (ö.1732) *Bahsu'l-metâlib fi ilmi'l-'arabiyye* adlı eserinden faydalanmıştır.¹¹⁶

Gerçekten de Zihni Efendi'nin Arap gramerine dâir eserleri ile adigeçen "*Bahsu'l-Metâlib...*" ve yakın dostluklarını bildiğimiz Ahmed Fâris eş-Şidyâk'ın "*Gunyetu't-tâlib ve münyetü'r-râğib*" adlı eseri¹¹⁷ mukayese edildiğinde, aralarında plan ve muhtevâ bakımından büyük bir benzerlik olduğu müşâhede edilmektedir.

«Öte yandan Mehmed Zihni Efendi'nin - ilerde izâh edileceği üzere- *el-Kavlu'l-ceyyid*'inde Kazvînî ve Sa'deddin et-Teftâzânî gibi kimseleri tenkid etme düşüncesinde de, o devirde özellikle Mısır'da yayılmakta olan bazı fikir akımlarının tesirinde kaldığını -kendisinin bu yolda açık bir ifâdesini bulamamakla birlikte- tahmin etmekteyiz.»

Bilindiği gibi, Zihni Efendi'nin *el-Kavlu'l-ceyyid*'i yazmasına takad-düm eden günlerde Mısır müftüsü Muhammed Abdüh (ö.1905) Ezher'in yönetiminde söz sahibi olunca, bu müessesede asırlardan beri okutulmakta olan ders kitaplarını ve programlarını - yine muhtemelen o sıralarda Mısır'a hakim olan sömürgecilerin tesiriyle-¹¹⁸ değiştirme

116 - Bu eserin ilk baskısı 1836'da Malta'da, ikinci (1895) ve üçüncü baskıları (1995) ise Sa'id eş-Şertûnî'nin hâşiye ve tashîhiyle Beyrut'ta yapılmıştır.

117 - Ahmed Fâris'in bu eseri Maarif Nâzırı Safvet Paşa'nın tavsiyesi ile yazılmış; İstanbul (1289/1872, 1306/1888) ve Tunus'ta (1992) basılmış ve bazı Osmanlı mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu eser aynı adla Muhammed Şükrü tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve 1304'te İstanbul'da basılmıştır. Sa'id eş-Şertûnî'nin bu kitaba *es-Sehmu's-sâib* adlı reddiyesi ve Yusuf el-Esrî'nin bu reddiye cevap olarak yazdığı *Raddü's-şehm li's-Sehm* adlı eseri de Beyrut'ta basılmıştır. (Bkz. Yakup Civelek, a.g.e., s. 109; Hayreddin ez-zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut 1984, VIII, 238.)

118 - Sömürgecilerin Arap Dili ve Edebiyatı üzerindeki etkileri için şu eserlere bakılabilir: Erol Ayyıldız, *XX. Asır Arap Edebiyatında Mustafa Sadık er-Râfi'nin Yeri*, (basılmamış doktora tezi), İst. 1978; Bedreddin Çetiner, *Tâhâ Hüseyin, Hayatı, Eserleri ve XX.Yüzyıl Arap Edebiyatındaki Yeri*, (basılmamış doktora tezi) İst. 1981; Halit Zevalsiz, *Abbas Mahmud el-Akkâd, Hayatı, Eserleri ve XX. Yüzyıl Arap Edebiyatındaki Yeri*, (basılmamış doktora tezi), İst. 1982; Savran, Ahmet, 19.yy. *Osmanlı Döneminde Yeni Arap Edebiyatı*, Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1991

yolunda faaliyetlerde bulunuyordu. O, Belâğat alanında da Abdülkahir el-Cürcânî'nin (474/1081) "*Delâilü'l-i'câz*" ve "*Esrâru'l-belâğa*" adlı kitaplarını öğrencilerine okutuyor, tashîh ediyor ve tabedilmeleri için teşvikte bulunuyordu. Öğrencileri de onun bu fikirlerini yayıyorlardı. Öte yandan Abdüh *Delâilü'l-i'câz*'ı tashîh ederken, ünlü dil ve edebiyat bilgini Muhammed Mahmud et-Türküzî eş-Şınkîî de ona yardım ediyordu.¹¹⁹

Bu durum karşısında, üç ay kadar İskenderiye'de kalmış olan ilim ve ulemâ meraklısı Zihni Efendi'nin - eserlerinde bir sarâhat bulunmasa da- Abdüh'ün bu yenilikçi fikrini desteklediğine şahit olduğumuz eş-Şınkîî ile İstanbul'da ilmî münasebet kurmuş olması, bizi bu tahmine sevketti.¹²⁰

Diğer taraftan, uzun zamandan beri Arapça'nın Türkler için lüzumu ile Arapça öğrenmenin zorluğu - kolaylığı meseleleri, gazetelere varıncaya kadar çeşitli mahfillerde tartışılmakta idi.¹²¹ Müellifimizin ifadelerinde bu münakaşalara da telmihler bulunmatadır. Ayrıca, o devirdeki bazı dil tartışmalarına katılmış olan ve o zaman için bir yenilik sayılan kendine has Arapça öğretim usûlü uyguladığı **Daru't-ta'lim** adındaki mekteple de meşhur olan Hacı İbrahim Efendi (1242/1826-1307/1889) ¹²² ile de Mekteb-i Sultânî ve Mekteb-i Mülkiye'de meslekdaşlığı bulunan Zihni Efendi'nin **Daru't-ta'lim**'deki

119 - Abdülkahir el-Cürcânî, (nşr. Reşid Rıza) Kahire 1321, (mukaddime).

120 - Abdüh'ün bu teşvikleri sonunda meydana gelen durumun bir değerlendirilmesi için bkz: Abdülkahir el-Cürcânî, (nşr. Mahmud Muhammed Şâkir), Cidde 1412/1991, mukaddime; aynı mlf., a.g.e., (nşr. Muhammed b. Tâvit) Titvân (el-Mağrib), tarihsiz, mukaddime.

121 - Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, III-IV, 956-996.

122 - Hayatı ve eserleri için bkz. Ahmet Turan Arslan, *Hacı İbrahim Efendi ve Arapça Öğretmek için Kurduğu Müessesesi: "Daru't-ta'lim"*, Türkiye 1. İslam Düşüncesi Sempozyumu'na sunulan tebliğ, İstanbul 26-27 Ekim 1996.

imtihanlarda bulunarak bu mektebin faaliyetleriyle ilgilendiğini de görüyoruz. ¹²³

O devirde eskiden beri medreselerde takip edilenden ayrı yeni bir usulle eser yazan ve Arapça öğretimi konusunda meşhur olan bu iki mühim sîmâdan Hacı İbrahim Efendi, belki ilk defa bir aykırı fikirle, Arapça'yı öğrencilerin anadili olan Türkçe ile okutmaya başlamıştı. O, bu fikirlerini hem yazdığı makâle ve kitaplarla hem de açtığı mekteple uygulama sahasına koymuştur. Arap Nahiv ve Sarfı'nı Türkçe'ye çevirmişse de yazdığı eserler Zihni Efendi'nin eserlerine göre daha tertipsiz, daha muğlak bulunuyor; hele temrinsiz oluşları, bunları hocasız okuyacaklar için daha da sevimsizleştiriyordu.¹²⁴ Zihni Efendi'nin eserlerinde görülen en belirgin özellik ise, görünüş bakımından tertipli oluşları, okunuşlarında zorluk çekilme ihtimali bulunan kelimelerin harekelenmiş olmaları ve bol alıştırma ve süslenmiş ve zenginleştirilmiş obulunmalarıdır. Bu özellikler müellifimizin Arap gramerine dair eserlerinde görüldüğü gibi Arap Edebiyatı sahasında yazdığı şâheseri *el-Kavlü'l-ceyyid*'in bir benzeri de hâlâ meydana getirilmiş değildir. Abdünnâfi Efendi'nin¹²⁵ 1289-1290'da basılan *en-Nefu'l-mu'avvel tercemetu'l-Telhîs ve'l-Mutavvel*'inin hem dili ağıdalı hem de onda *el-Kavlü'l-ceyyid*'de görülen tertip ve şiirlerin harekelenmesi mevcut değildir.

Bu özellikler, o devir için bir yenilikti ve çok dikkat çekmişti.

Zira o zaman medreselerde hoca ve talebelerin ellerinde dolaşan metin, şerh ve hâşiyeler bu özelliklerden mahrumdu. Eski devirlerde bu usul, bilinen meşhur bir yol olmadığından önceki müellif ve

123 - Bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, III-IV, 970.

124 - M. Cevdet İnanç Alp, *Müderres Ahmed Naim*, İst. 1935, s. 11; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, III-IV, 994.

125 - Hayatı ve eserleri için bkz: Mahmud Kemal İnal, *Son Türk Şairleri*, II, 1069-76.

müderisler buna ihtiyaç duymamışlarsa da, özellikle Arapça'yı iyi bilenlerin azaldığı bir dönemde ibârelerin harekelenmesine ihtiyaç şiddetini arttırmıştı. Erbabınca ma'lumdur ki, gerek kendi kendine çalışan, gerekse bir hoca gözetiminde yabancı dil, özellikle Arapça öğrenenler için, hareke ve alıştırmalar çok önemlidir; konuyu kolaylaştırıcı ve anlaşılmasına yardımcıdır. Okuduğu dersi anladığını gören öğrencide ise "kendine güven" hissi uyanmakta, bu da onda motivasyonu sağlamakta ve derse ilgisini arttırmaktadır.

İşte Zihni Efendi, bir ilim adamından, ülkenin bir aydınından bekleneni yapmış; o günün ihtiyacını görerek yazdığı eserlerle bu boşluğu doldurmaya çalışmıştır. Kendisi bir kitabın Mısır'da basıldığını haber verirken onun harekesiz oluşundan şikâyet etmekte,¹²⁶ başka bir münâsebetle de ibâreyi harekelemenin önemi konusunda şöyle demektedir: "...Bu hareketin tashihinden dolayı (Nadr b. Şümeyl)'in seksen bin dirhem sîm-i hâlis (katıksız gümüş) atıyye aldığını *Meşâhîr-i nisâ*'da yazmışımdır. İlk-ı nefis-i Arabî'nin evân-ı kesâdı olan şu zamanda zabt-ı kelimât (kelimelerin harekelerinin tesbiti) nev'inden âcizâne vukû'a gelmekteki âsârım oldukça mazhar-ı kabul olmağa bi-hamdihî te'âlâ, ben de nâil-i nakdine-i sürûr olmakdayım."¹²⁷

Hacı Zihni Efendi'nin Arapça'nın öğretimi ile ilgili fikirlerini kendi ifâdelerinden şöyle özetleyebiliriz:

Arapça'nın bize din ve dil itibariyle gerekli olduğu bilinmektedir. Onun öğretiminde zorluk olduğu iddiası ise asılsız bir iddiadır. Dilimizde çok sayıda Arapça kelime bulunduğu için bu dil, bize yabancı olmayıp onun öğrenilmesi Batı dillerinin öğrenilmesine nisbetle daha kolaydır. Bu hususta çekilen zorluk, öğretim metodunun/ usûlünün yolsuzluğun-dandır. Yabancı dil öğrenmede en kolay yol,

öğrenilen yabancı dilin kaidelerinin öğrencinin kendi lisanı ile öğrenilmesidir. Anlayışlı bir öğrenci Arapça'nın kaidelerini anlatan Türkçe yazılmış bir kitabı iyice anlayarak okur ve alıştırmalarını öğrenerek yaparsa kendi kendine Arapça'yı bilen biri hâline gelir. Arapça metinleri çözerken de dilimizde tercemeleri de bulunan *es-Sihâh* ve *el-Kâmus* gibi bir sözlükten faydalanabilir.¹²⁸

Hacı Zihni Efendi Arap gramerine dair eserlerini yazarken başlangıçta bütün kaideleri içine alan bir kitap yazmayı düşünmekteydi. Bunun zaman bakımından imkânsız olduğunu görünce de bu düşüncesini erteleyerek, önceleri geniş tuttuğu hacim ve muhtevalarını küçülten bir sırayla¹²⁹ önce *el-Müntehab*'ı bundan sonra da Sarf ve Nahv'e ait ikişer kısımdan müteşekkil olmak üzere *el-Muktedab* ve *el-Mürteeb (el-Müşezzeb)*'i neşretti. Müellifimizin bu düşüncelerini özetleyen ve Arapça öğretimi konusu ile temrinlerin önemi hakkındaki kanaatlerini lüzumlu gördüğüm sadeleştirmeleri metin içinde vererek kendi ifâdeleriyle nakletmeyi uygun buluyorum:

Dil bilgisine dair neşrettiği ilk eseri *el-Müntehab*'ın önsözünde şöyle anlatıyor:

"...Mekteb-i Sultânî'de min-gayr-i istita'atin (yeterli ilmim olmadığı halde) Arabî dersi vermekde olduğum cihetle Arabî'nin gerek Edebiyâtına ve gerek Sarf ve Nahv'ine dâir âcizâne bir çok şey yazmakdayım. Edebiyâtına hâdim olmak üzere bir (*Kitâbu't-terâcim*) kaleme almakda olduğum gibi Sarf ve Nahv'ine hâdim olmak üzere dahî (*Mekteb-i Sultânî*) ismiyle büyücek bir şey yazmakda idim. *Kitâbu't-terâcim* mektebin sunûf-ı âliyesine (yüksek sınıflarına) edilen tedrisât-ı edebiyye ile derdest-i tertib (hazırlanmakta) oladursun, lisânın

128 -M.Z. *el-Muntehab*, s.4.

129 - Müellif buna benzer bir uygulamasını Fıkıh'a ait eserlerinde de yapmış, *Nimet-i İslam*'ı hacimli bir eser olarak neşrettikten sonra onu *el-Muhtasarât* adıyla özetliyerek neşretmeye başlamıştı.

126 - M.Z. *el-Kavlü'l-ceyyid*, İst. 1327, s.466.

127 - M.Z. *el-Kavlü'l-ceyyid*, İst. 1327, s. 495. (dipnot).

kavâid-i sarfiyesine dair verilen derslerin evvel emirde (öncelikle) ihtisârı (kısaltılması, özetlenmesi) lâzım olmağla *Mekteb-i Sultânî* isminde olan kitabın şimdilik te'hir olunarak muhtasarı (kısaltılmışı, özeti) olmak üzere (*el-Müntehab fî ta'limi lügati'l-Arab*) nâmiyle bu eser-i kemter vücûda getirilmiştir. Bunun kiber-i hacmi (hacminin büyüklüğü) kesret-i emsileden (misallerin çokluğundan) ve bir de yazılan lügatler Türkçeleriyle beraber yazılmış olmaktadır. Temrinleri ve misalleri istiksar etmemeli (çok görmemeli)dir. Çünkü insana lisânı öğretecek şey onlardır. Bu kitabı tedris edecek kimse şâkirdânın (öğrencilerin) efhâm ve evkatına (anlayış ve vakitlerine) göre temârin ve emsileyi (alıştırmaları ve misalleri) tenkis ve tezyid (azaltır ve çoğaltabilirler) edebilirler.¹³⁰...

el-Müntehab'dan sonra neşrettiği *el-Muktedab*'ın *Sarf Kısmı*'nda ise müellifimiz görüşlerini şöyle dile getiriyor:

"... Sıyga çekmek ve ilâl ve idgâm yapmakdan ibâret zannolunan *Sarf-ı Arabî*'nin meziyet-i hakikîsini bu iki eser-i kemter (*el-Muntehab* ve *el-Muktedab*'ın *Sarf Kısmı*) irâe etmiş (göstermiş) dir.

Maksad, kava'id belletmek değil, Lisân-ı Mübin-i Arabî'yi öğretmek olduğundan *Sarf* ve *Nahiv* gibi ulûm-ı lisâniye (dille ilgili ilimlerin) mesâilini (meselelerini) vesâil (araçlar) mertebesinde görmek (öğrenmek) için bu kadar kâfidir.

Bunu (*el-Muktedab*'ın *Sarf Kısmını*) inşaalah, bir de *Nahiv Kısmı vely* (takib) edecektir ki, ondan da âmil, ma'mul saymak ve zarf-ı lağv ve zarf-ı mustakardan bir takım lağv ve fâriğ (boş) sözlerle ¹³¹ uğraşmaktan ibâret zannedilen *Nahiv*'in mâhiyet ve meziyeti anlaşılabilir.

130 - M. Z. *el-Müntehab*, İst. 1303, s. 5.

131 - Müellif burada böyle söylemekle birlikte, daha sonra neşrettiği *el-Muktedab*'ın *Nahiv Kısmı*'nda (s.384-385) şerhlerde ve Tefsir kitaplarında rastlandığında yabancı kalınmamak için bu istilahları tanıtacak bahisler açtığını bildirmektedir.

ehem (en önemli) bilinen şeylerin bihavlihi te'âla (Yüce Allah'ın yardımıyla) iltizâm-ı mâ yelzem (gerekli olanın yapılması) kabîlinden olduğu görülecektir.

Bunlardan sonra lüzûm ve ihtiyaç, *ezhân-ı tâlibin* (öğrencilerin zihinlerinde) ma'lumat-ı hâsıla, melekât-ı râsiha olmak üzere *Sarf* ve *Nahiv* için başka başka birer (*Kitâbü't-temrin* = Alıştırma Kitabı) vaz'ına (yazımına) kalır....¹³²

Hacı Zihni Efendi, eski gramer kitaplarında görülen âmil-ma'mul taksimine tabi olmamış, *Sarf* ve *Nahiv*'e dâir eserlerinde muhtevâyı yeni bir sıraya koymuş konuların işlenmesinde de kendine özgü bir yol izlemiş, meselâ, eski kitaplarda zamirler "Huve-humâ - hum..." sırasıyla yazılı iken O, "Ene-Nahnu-Ente..." sırasıyla yazmıştır.

Ayrıca kitaplarında kullandığı imlâ işaretleriyle ilgili olarak da bilgi vermiştir.¹³³

Hulasa olarak denilebilir ki; Hacı Zihni Efendi yazdığı eserleriyle Arap Dili ve Edebiyatı sâhasında bir çığır açmış¹³⁴ ve bir canlanmaya sebep olmuştur. Bu canlanışın bir sonucu olmalıdır ki, medreseliler de medreselerdeki öğretim metodlarının kusurlu yanlarını görmüşler¹³⁵ ve medreselerde asırlardan beri Arapça metinleri okutulan kitapların tercemeleri neşredilmeye başlanmıştır.¹³⁶ Müellifimizin eserleri bazı kitaplarda kaynak olarak gösterilmiş¹³⁷; bir kısmı çeşitli okullarda ders kitabı olarak tedris edilmiş ve Ali Nazîmâ'nın *el-Miftah*'ı, Ahmed

132 - M.Z. *el-Muktedab-Sarf Kısmı*, İst. 1304, s. 203.

133 - M.Z. *el-Muktedab-Nahiv Kısmı*-İst. 1304, s. 2-3.

134 - Gökhan Sebati Işkın, a.g.e. s. 6; Levend, Ağâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973., I, 421.

135 - A.Atıf, (Fatih Desiâmlarından), "Kütüb-i Medresiyemiz", *Medrese İtikadları (dergisi)*, 26 Cemaziyelâhîr 1331, sayı 3, s.20.

136 - Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivi Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul 1992, s. 165, 167, 168.

137 - Osman Ergin, *TMT*, I, 110, V, 1705; Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Terimleri ve Sözlüğü*, III, 451; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1998, II, 769.

Naim'in *Temrinât*'ı ve Hanbelizâde Muhammed Şakir'in *Temrinli ve İrâblı Lisan-ı Arabisi*'ne örneklik etmişlerdir.

Hacı Zihni Efendi'nin Arapça öğretimine getirdiklerini değerlendiren Ahmed Naim Bey'in yazısından bir bölümünü, sadeleştirilmiş olarak önemine binâen buraya almayı faydalı görüyorum:

« "Bu lisânın tahsilini en fazla müşkil hale getiren, öğrenilmez bir lisân olduğuna dair umûmî bir fikir hâsıl eden şey tedris usûlümüzün fenalığıdır, bir Türke göre terki edilmemesidir. Bu hakikat, meşhur ve eşsiz faziletli- saadetli Zihni Efendi Hazretlerinin: *el-Müntahab*'larında : "Arabcanın öğrenilmesi için zan olunan zorluk sadece bir vehimden ibarettir. Arap Dili dilimizin en büyük rûknü olup bizce ecnebî olmadığı cihetle onun öğrenilmesi, Frenk dillerini öğrenmekten kolaydır. Çekilen güçlük talimdeki üslup ve usûlün yolsuzluğundandır." diye izah ve beyan buyrulduğu gibi Avrupalıların az zaman içinde onu bizden daha a'la öğrenmeleri ile de sâbittir. »

« Mâlumdur ki, ilk- hâlâ medreseye devam eden ilim tâliblerince riâyet edilen -usul, tatbikat(ve temrinât) nâmına hiç bir şey görmeksizin derse devam etmek ve gözünü açar açmaz lisân kaidelerinin bilinmeyen ve anlaşılmayan bir lisândan -şerhlerin ve hâşiyelerin o bitmez tükenmez faydasız tartışma ve ihtilâfları, konu hâricinde kalan fazladan tafsilâtı ile beraber- ezberlemektir ki, bu usûlün en büyük mahzuru onbeş yirmi senelik tahsil ve meşguliyetin, Arapca iki satırlık yazı yazmaya olsun kâfi gelmemesiyle sâbittir. »

Arapca tedrisâtında atılan ilk ileri adım, Rüşdiye mekteplerinin açılması üzerine Arapca kaideleri çocuklara Türkçe ve özlü bir şekilde belletmek ve ibâresi Arapca olan kitaplar yerine Türkçe mefhumlar ezberletmek usûlü olmuştur. Lâkin- Arapçayı öğretmekten maksad, hiç düşünmeden bir solukta "Nasara"nın sığa çekimini yaptırmaktan,

"Mübtedâ ile Haber Merfûdur" ibâresini çocuğun ağzına vermekten ibaret imiş gibi- talebenin zihinleri tatbikat ile temrin ve terbiye edilmediği, anlamaktan ziyâde ezberciliğe alıştırıldığı cihetle ileriye doğru atılan bu adımdan da umulan fayda hasıl olmadı. Yine Arapca anlaşılmaz, halledilmez bir muammâ halinde kaldı. Mektep talebesince ona dair bir fikir ve malûmat hasıl olmadı gitti.

Uygun olmayan bu hâlin ıslâhı, bu tedris usûlünün değiştirilmesi bir taraftan fazîletli üstâdımız devletlû Hacı Zihni Efendi Hazretleri'nin, diğer taraftan Hacı İbrahim Efendi merhumun itinâ ve ihtimâm gösteren ellerine tevdi olmak mukadder imiş ki, *el-Müntahab*'ların, *el-Muktedir*'lerin istifâde sâhasına konulmasından, *Dâru't-ta'lim*'in açılmasından evvel bu cihet fevkalâde ehemmiyetli olmakla beraber- nazar-ı dikkati o kadar celb edememişti.

Dâru't-ta'lim'in açılması, gece-gündüz Arapca ile uğraşan bir talebenin az zaman içinde Arab Edebiyatı'na hakkıyla vâkıf, inşâ ve yazı yazmaya bile muktedir olabileceğini isbat etti. Bu hal medresede oturan talebeye bir tayy-i zaman hârikası göstermek demek idi. *el-Müntahab* ile *el-Muktedir* da Mekteb-i Sultânî gibi, talî derecede lüzumlu ilimlerin ve fenlerin hepsinin tedris edildiği bir mektepte, Arapca ile haftada yalnız iki saat meşgul olunca, yine o kadar bir müddet içinde Nahiv ve Sarf kaidelerini gayet mazbut olarak bellemek, ibâreyi sökmeye bir meleke ve kudret peydâ etmek, mektepten çıktıktan sonra az zaman içinde bu tahsili lâıyk olduğu derceye ulaştırmak imkânının mevcut olduğunu gösterdi. Bu da umumî mektepler muhitine göre hârikulâde bir terakkî eseri idi. Lisân kaidelerini, tatbikâtı ile beraber öğrenmekten ibâret olan bu usullerin her ikisi de bire on, belki de bire yüz faydalı semereler vermeye başladı. Aralarında bir fark var: Birincisi (Hacı İbrahim Efendi'nin usûlü) yalnız Arap lisânını öğretmek için açılan bir husûsî mektepte tatbik mevkiine konulabilir. İkincisi

(Zihni Efendi'nin usûlü) ise umumî ve husûsî her mektepte tatbik edilmekle beraber umûmî mektepler için ötekinden daha elverişlidir.

Eskiden beri ma'ruf ve meşhur olan Arapça kaide kitaplarından hiç birini okumaya, tetkik etmeye henüz vakit bulamadığım halde sırf bu iki kitab (*Müntahab ve Muktadab*) sayesinde az çok ibâre sökecek, anlayacak derecede meleke peyda ettiğimi, renkli ve gönül çekici bu iki eserin faziletli müellifi karşısında feyz almak niyetiyle oturup da az zaman içinde bir çok şeyler hem de ruhlu ve esaslı bir surette, bellememek kabil olmadığını burada bir nimeti dile getirmek maksadıyla -zikir ve îrâda lüzum görürüm.

Bu kitapların içinde temrinlerle misâller o kadar çok, o kadar çeşitlidir ki, bunların yalnız onda birini zabt ve iyi bir şekilde bellemek Nahiv kaidelerini öğrenmeye kâfi ve vâfidir. Fazla olarak bunlar öyle birer faydalı edebî hazineler ve lügat nükteleridir ki, değil talebeleri, onları okutan muallimleri bile senelerce faydalandırır, her okutuşta yeni yeni bir takım lisânın sırlarına ve meziyetlerine âşına kılar.

Sarf kısmı olan *el-Müntahab*'dan talebeler için zorluğu açık olan i'lâl, idğam, ibdâl kaideleri hazfedilerek kitabın muhtelif bölümlerine gâyet mâhirâne ve üstâdâne bir sûrette tevzi edilmiş ve böylece talebelere hiç bir yorgunluk hissettirmeden bu kaidelerin hepsinin, ameli olarak talim edilmesinin yolu bulunmuştur.

Nahiv kısmı olan *el-Muktadab*'dan da âmil-ma'mul gürültüleriyle, mânâsından ziyâde lâfzî maksud olan diğer ıstılahlar hazfedilerek kitap sûretâ muhtasar görünmekle beraber nahiv kaidelerinin kâffesini mufassal olarak ihtivâ etmiş, her konusu Arab Dili ve Edebiyatı'nın en bedîi ve en güzel eserlerinden seçilmiş yüzlerce misâllerle süslü bir hâle getirilmiştir.

Tedrisâtın islâhı yoluna herkesin serbest girebilmesini kolaylaştırmak için Hazret-i Üstâd'ın kemâl-i semâhatla açtıkları bu büyük

terakkî kapısından girmek, orada yol almak zamanı artık gelip çatmış, gayret sahibi ma'rifet ehlinin iyi niyetine kalmıştır. Bu lisânı kolay öğrenmek için daha bir çok çareler düşünmek zarûridir. Lâkin sağlam ve mazbut, âlimane ve üstâdâne bir surette te'lif olunmuş, hadsiz ve nihayetsiz nefis ve kıymetli sözlerle tezyin edilmiş böyle eserlerin o ayardaki kemâl sahipleri tarafından öncelikle yazılması zarûrî idi.

İşte bu mübarek lisânı elden geldiği kadar aramızda neşr ve ta'mîme hizmet etmekten ibâret olan ifâsı farz görevin himmet omuzuna yüklediği faaliyetin , kalbe verdiği şevk ve gayretin sevki ile ki, Mekteb-i Sultanî Arapça hocalığına tayin olduğum günden beri Hazret-i Üstadın izini takib etmeyi talebelik şükrânesi olarak, güç yettiği kadar (yeni esaslar ve) usuller araştırmayı en aziz ve en değerli maksad bilerek -acz ve noksanıma, vazifenin ağırlığına asla bakmadan -ona göre çalıştım.

Mekteb-i Sultânî'deki talebelere, daha birinci senede ilkin Arapça'dan Türkçe'ye, Türkçe'den Arapça'ya tercümeler yaptırmak isterdim. Tecrübeye koyuldum. Tatbikat ve temrinler yaptırırken bizim gibi talebeler için mübah mal sayılan *el-Müntahab* ile *el-Muktadab*'ın pahası yüksek cevherlerinde, istediğim gibi tasarruf edişime intihal (söz hırsızlığı) denilmez sanırım.

Görülüyor ki, tedris usûlü islâh edildikten sonra hiç bir ilmin ve fennin tahsîlinde güçlük kalmıyor. Anlaşıyor ki, her hangi bir muallim bu cihete zihnini hasr ettikten, biraz da tedris esnâsındaki tecrübelerini nazar-ı itibâra aldıktan sonra ta'lim işinin kolay bir cihetini bulabilir..."138

138 - Ahmed Naim, *Mekteb-i Sultani'ye mahsus Sarf-ı Arabî ve Temrinât*, İstanbul, 1323. s. 2-8. Önsöz. Bu önsöz, *el-Muntehab*'ın son baskısıyla da (Marifet Yayınları, İst. 1981) yayımlanmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

ESERLERİ

ESERLERİ

Bilindiği gibi isim benzerliği ve daha başka sebeplerle bazı müelliflere kendilerinin olmayan eserlerin nisbet edildiği görülmektedir. Benzer bir durum Zihni Efendi'nin de başına gelmiştir. Bölümün sonunda bu hususa işâret edilecektir.

Bu bölümde Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin eserlerini konularına göre tasnîf ederek ve kısa bilgiler vererek tanıtmaya çalıştık:

A -ARAP DİLİ VE EDEBİYATI :

1-Sarf-ı Arabî: Müellifimizin henüz 18 yaşında iken,1280/1863 yılında Arap Sarfı'na (=Morfoloji =Kelime Bilgisi) dâir kaleme aldığı eseridir. Bu, Zihni Efendi'nin ilk te'lifidir. Matbû değildir. Bu eser hakkında dikkatimizi çeken bir husus, *Meşâhîru'n-nisâ* mukadimesinde bahsedildiği halde, oğlu ve torunu tarafından verilen terceme-i hallerde söz edilmemesidir.¹

2-Şerhu Teshîli't-tahsîl: Nahiv İlmine (Arap Sentaksı= Cümle Yapısı) dâirdir. 1283/1866'da yine Arapça olarak yazılan bu eser de basılmamış olduğu gibi müsveddesinin yeri de bilinmemektedir. Ancak Zihni Efendi'nin bu şerhi hakkında el-Cevâib Matbaası ve *el-Cevâib*

1 - OM, I, 311; Ali Rânâ Tarhan, Mehmed Zihni (*el-Muhtasarat*'ın baş tarafında), Ankara, 1957, s.3-5; aynı mlf, *Merhum Hacı Zihni Efendi'nin Hal Tercemesi* (*Nimet-i İslâm*'ın baş tarafında), Salah Bilici Kitabevi, İst, 1990; M.R. Hâtemi Baraz, *Beylerbeyi*, II, 554-5.

gazetesi² sahibi Ahmed Fâris eş-Şidyâk'ın (ö.1305/1887)³ Arapça olarak yazdığı manzum takriz yayımlanmıştır.⁴ Kaynaklarda *Teshîlu't-tahsîl* adında bir tek esere rastlıyabildik ki, o da, İstanbul Kütüphaneler Müfettişliği (1279-1281/1862-1864) ve Zihni Efendi gibi Takvimhâne-i Âmire⁵ musahhihliği (1284/1867) görevlerinde de bulunmuş olan Süleymaniye'li (Irak) Abdurrahman Nâcim Efendi'nin (ö.1312/1895) İstanbul'da 1281/1864'te basıldığını öğrendiğimiz Nahv'e dâir 24 sayfalık risâlesidir.⁶

3. Şerhu Ebyâtü Isfehendi:

Nahivcilerden Ahmed b. Mahmud el-Cîlî el-Isfehendi (729/1328'de sağ)⁷ İbnu'l-Hâcib'in nahve dâir meşhur *el-Kâfiye*'sine bir şerh yazmış ve bu şerh de Zihni Efendi'nin musahhih olarak çalıştığı Matbaa-i Âmire'de 1284/1867'de basılmıştır. Zihni Efendi, dikkatini çekmiş olan bu şerhteki şevâhid beyitlerini Arapça olarak şerh etmiştir. Bu şerh ise 1284/1867'de tamamlanmış küçük hacimli bir eser olup basılmamış ve âkıbeti hakkında bilgi temin edilememiştir.

2 - Bilgi için bkz: Atilla Çetin, "el-Cevâib", *DİA*, VII, 435; Yakup Civelek, "Ahmed Fâris eş-Şidyak, Edebî Şahsiyeti ve el-Cevâib Gazetesi" (basılmamış doktora tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Erzurum, 1997, s. 356-440.

3 - Hayatı ve eserleri için bkz: Atilla Çetin, "Fâris eş-Şidyâk", *DİA*, XII, 168-70; Yakup Civelek, *a.g.e.*

4 - M.Z. *Meşâhir*, I, Mukaddime, Ayrıca M.Z. Efendi, bu takrizin ilk beyitini *el-Müşezzeb'in Nahiv Kısmı*'na da almış (İst. 1311, s. 131) ve "Ahmed Fâris Efendi'nin matbû olmayan âsâr-ı âciziden *Şerhu Teshîlu't-tahsîl'e* yazmış olduğu takriz ebyâtındandır (beytlerindendir). Fî 8 Cumâdalulâ, 1283. Ben o zaman bıyığı yeni terlemiş bir gençdim. Bu gün ise, saç ağarmış bir yaşlıyım." demiştir.

5 - Bilgi için bkz: M.Zeki Pakalın, *a.g.e.* II, 416-8, III, 388.

6 - Yusuf İlyan Serkis, *Mu'cemu'l-matbû'ât-il-arabiyye*, Kahire, 1346/1928, s. 1281.

7 - Bazı kaynaklarda el-İsbehendi şeklinde kaydedilmiş olan bu müellif hakkında bkz: Brokelman, *GAL*, II, 20; aynı mlf. *GAL.Suppl.*, I, 493; Ö.R. Kehhale, *Mu'cemu'l-müellîin*, II, 171-210; Kâtip Çelebi, *Kesf*, s. 1140.

4. Etvâku'z-zeheb Tercemesi:

Matbaa-i Âmire'de basılan bu eser hakkında Zihni Efendi *Meşâhir* mukaddimesinde şu bilgileri vermektedir: "Edebiyattandır. Matbû'dur. Bunda dahi Sa'id Efendi'nin⁸ tab'da ve tahrir-i meâlde (tercemede) iştirâki vardır.⁹ Aslı, Allâme-i Zemahşeri'nin (ö. 538/1144), ibârece *Makâmât-ı Harîrîye*¹⁰ mânend (denk) ve maâl ve müddeâca (ma'nâca) andan şerefمند bir güzel eseri olup ibârat-ı asliyyesi (asıl metni) sûret-i mazbûta ve musahhahada (tashih edilmiş ve harekelenmiş) olarak derc edilmek ve ale'l-müfredât (kelimeleri) şerh ve tefsir olunmak ve teshilen li'l-kırâe (okumayı kolaylaştırmak için) harekelenmek gibi hezar tekellûf (binlerce zorluk) ile Türkçe'ye çıkarılıp (çevrilip) 1290 (1873) senesi Şabanında bin beş yüz nüsha olarak tab'edilmiş idi. Tâife-i Efrenc'den (Avrupa halkından) biri anı (Kolyedor) (=Collier d'or=Altın Kolye) ismiyle Fransızca'ya naklederek¹¹ bir senede (beherinde kaç aded basmış ise) beş defa tab'ettirmiş olduğu halde, dört senedir ki hâlâ bin beş yüz nüshalık bir tertibin (baskının) nısfı (yarısı) fûruht olunama (satılama)mıştır.

8 - Hayatı ve eserleri için bkz: Ali Çankaya, *Yeni Mülkiyeliler ve Mülkiye Tarihi*, II, 1040-1041.

9 - Zihni Efendi, Matbaa-i Âmire'deki musahhih arkadaşlarından biri olan bu Mehmed Sa'id Efendi ile (M.Said Efendi'nin musahhih olarak çalıştığı yıllar: 1274-1294/1857-1879) aralarındaki samimiyeti "yâr-ı gamkûsârım" (gam ve kederi gideren, teselli veren dost, arkadaş) diyerek ifade etmiştir. (Bkz. M.Z. *Meşâhir*, I, 42)

10 - Harîrî'nin (ö.516/1122) *Makâmâtı*'nın Sabri Sevsevil tarafından yapılan tercemesi Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları arasında çıkmış; birinci baskısı 1987, ikinci baskısı 1989'da yapılmıştır.

11 - *Etvâku'z-Zeheb*, J.V. Hammer tarafından Almanca tercemesiyle birlikte Viyana'da neşredildi (1835). Ayrıca H.L. Fleischer (Leipzig, 1835) ve G.Weil tarafından yine Almanca'ya (Stuttgart, 1863) ve Barbier de Meynard tarafından da Fransızca'ya (Paris, 1876) çevrilmiştir. (Bkz. Nuri Yüce, "Zemahşeri", *İA*, XIII, 513).

Hâze'l-lezi sayyara'l-evhâme hâirah (= İşte bu akıllara durgunluk veren bir iştir!)"

Mehmed Zihni ve Mehmed Sâ'id Efendiler tarafından bu şekilde terceme edilmiş bulunan *Etvâku'z-zeheb, en-Nasâihu's-sığar* adıyla da anılır ve öğüt, hikmet ve ahlâk konusunda seci'li nesirle yazılmış 100 makaleden meydana gelmektedir.

Zihni Efendi ile arkadaşının yaptığı bu *Etvâku'z-zeheb* tercemesi, Rahmi Serin tarafından sadeleştirilmiş ve *Altın Kûpeler* adıyla İstanbul'da Bedir Yayınevi tarafından 1414/1994'te (Sa'dî-i Şîrâzi'nin *Gülîstan* ve *Bostan*'ı ile birlikte) neşredilmiştir.

Burada şu husus da zikredilmelidir ki, Zihni ve Said Efendiler tarafından yapılan bu terceme Arapça öğrenmeye çalışanlara yardım konusundaki hedefine ulaşmış görünmektedir. Muallim Cevdet'in şu ifâdelerini buna bir delil olarak zikredebiliriz: "... Merhum (Said Efendi) filoloji ve tarih bakımından bana klavuzluk etmediyse de Hacı Zihni Efendi ile beraber Türkçe'ye terceme eylediği Zemahşeri'nin (*Etvaku'z-zeheb*)'ini tavsiye ve dikkatle okumayı teşvik eylemesi doğrusu beni müstefid etmiştir."¹²

5. Feyz-ı Yezdân:¹³ *Meşâhîru'n-nisâ* mukaddimesinde bu eser şöyle tanıtılmaktadır: "İbnu Verdf'nin (687-749//1290-1349)¹⁴ (*Nasîha-tu'l-ihvân*) nâm kaside-i Arabiyyesi tercemesi ve şerhidir. Matbudur. Bazı mekâtib-i münâsibede tatbîkat-ı Arabiyye derslerine kabûl olunur hulyâsıyla tab'olunmuş idi."

12 - Osman Ergin, *M.Cevdet Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İst.1937, s. 10.

13 - "Yezdân" kelimesi Farsça olup, eski Zerdüşter "Hayır İlâhı", müslümanlar ise "Hak Te'âlâ" mânâsında kullanırlar (Bkz. Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türki*, Derseâdet, 1317, s. 1548).

14 - Devrinin şâir, fakih ve târihçilerinden olan Ebu Hafs Ömer b. el-Muzaffer'in *Şerhu't-Tuhfeti'l-verdiyye*'sindeki şevâhid beyitlerini açıklayan Abdulkahir el-Bağdâdî'nin (1030-1093/1621-1692) *Şerhu Şevâhidi't-Tuhfeti'l-Verdiy-ye'si* Prof. Dr. Nazif M. Hoca tarafından neşredilmiştir (İstanbul 1978).

İbnu'l-Verdf'nin yetmiş beyitten ibâret olan "*Kaside-i Lâmiyye*" sinin muhtevâsı öğütlerle alâkalıdır. Bu kıymetli kasîdenin tamamını terceme eden Zihni Efendi, gerekli açıklamaların tahsil çağındaki yeni yetmelerin ihtiyaç duyacağı kelimelere ve irâba ait izâhât vermiş ve eserine yukardaki ismi verişinin sebebini mukaddimesinde şöyle açıklamıştır: "...ve emr-i terceme (terceme işi) ekseriyâ sabahları şürûk-ı Şems (Güneş'in doğma) zamanında feyizli vakitlerde vâki olmağla nâmını (*Feyz-ı Yezdân*) tesmiye eyledim (isimlendirdim)".

Küçük boy 57 sayfa olarak 21 Ramazan 1292/1875'de tamamlanan baskısının son sayfasında, eserin, aynı yılın Receb ayının 25'inde Cuma günü sabahında tamamlandığı kaydedilmiştir.

Sırası gelmişken, İbnu'l-Verdf'nin *Kaside-i Lâmiyye*'sine Arapgirli Hüseyin Avni Efendi (ö. 1954) tarafından da **ta'likat** yazıldığını¹⁵ ve 1306/1888'de basılmış olduğunu kaydetmeliyiz.

6.Kitâbu't-terâcim: Bu eseri, müellifin Arap Dili ve Edebiyatı ile ilgili eserleri bahsinde zikrettik; zira, kitabın tamamı Arapça olup önceki âlimlerin özellikle Arap Dili ve Edebiyatı mütehassıslarının hayat hikâyelerini ve bazı eserlerinden örnekleri içerir. Ayrıca müellifimiz bu eseri, terceme-i hal yazmış olmak için değil, öğrencilere Arap nazım ve nesrinden örnekler vermek için bir metin kitabı olarak hazırlamıştır. Nitekim o başka bir eserinde "Arap Edebiyatı'na hâdim olmak için bir (*Kitâbu't-terâcim*) kaleme almakta..."¹⁶ olduğunu bildirdiği gibi, *Kitâbu't-terâcim*'in (İst. 1304/1886) kapak sayfasında da düşüncelerini şöyle dile getirmektedir:

"Edebiyat-ı Arabiyye'ye şürûda (başlamada) enfa'-ı mesâlik (en faydalı yol) kütüb-i terâcimdir. Ona sâlik olan mübtedî (yeni başlıyan

15 - Bkz:Ebu'l-ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İst. 1966, II-III, 131.

16 - M.Z. el-Müntehab, İst. 1305, s. 5.

öğrenci) hem ulemâ ve edebiyatı tanımış olur hemde nazım ve nesre dâir mütenevvi ibârât ve esâlib (ibâre ve üslûbları) görmüş bulunur."

Zihni Efendi bu eserini *el-Kavlü'l-Ceyyid*'den önce yazmıştır. *el-Kavlü'l-Ceyyid*'de bu kitabına atıfta bulunması buna delâlet ettiği gibi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*'in üçüncü baskısının sonunda, birinci baskıda meydana gelen hatâların o sırada *el-Muktedab* ile *Kitâbu't-terâcim*'in yazım ve basımıyla meşgul olması sebebiyle meydana geldiğini tasrîh etmektedir.¹⁷

Kitâbu't-terâcim'in sonundaki ifâdeden devamının var olduğu anlaşılıyorsa da ne kadar hazırlandığı ve müsveddesinin nerede olduğuna dâir henüz bir bilgiye ulaşamadık.

7-El-Muntehab fî ta'limi lügati'l-'Arab (Sarf Kısmı): Bu eserin ortaya çıkışını merhum ve muhterem müellifin kendisinden öğrenelim: "Mekteb-i Sultânî'de (Galatasaray Lisesi'nde) min gayri istitâ'atin (haddim olmayarak) Arabî dersi vermekte olduğum cihetle, Arabî'nin gerek edebiyâtına ve gerek Sarf ve Nahv'ine, dâir âcizane bir çok şey yazmakdayım. Edebiyâtına hâdim olmak üzere bir (*Kitâbu't-terâcim*) kaleme almakda olduğum gibi, Sarf ve Nahvine hâdim olmak üzere dahi (*MEKTEB-İ SULTÂNÎ*) ismiyle büyüyecek bir şey yazmakda idim. *KİTABUT-TERÂCİM*, Mekteb'in sunûf-ı âliyesine (yüksek sınıflarına) edilen tedrisât-ı edebiyesiyle derdest-i tertib (yazılmakta) oladursun, lisânın kavâ'id-ı sarfiyyesine dâir verilen derslerin evvel-emirde (işin başında) ihtisârı(kısaltılması) lâzım olmağla *MEKTEB-i SULTÂNÎ* isminde olan kitabın şimdilik te'hir olunarak anın muhtasarı olmak üzere (*el-MUNTEHAB; FÎ TA'LİMİ LÜĞATİ'L-ARAB*) nâmiyle bu eser-i kemter (ben âcizin bu eseri) vücûda getirilmiştir." ¹⁸

17 - M. Z. *el-Kavlü'l-Ceyyid*, 1328, s. 525, 528.

18 - Mehmed Zihni, *el-Muntehab*, s. 5.

Üzerinde "müellifi vakfıdır" kaydı bulunan nüshası İstanbul Bayezid Devlet Kütüphanesi 6692 numaradadır. Nüshanın dış kapağında baskı yılı olarak 1304 yazılı ise de sonunda (s.624) basımın tamamlandığı tarih olarak 20 Zilhicce 1303 yazılıdır. Ayrıca matbaa ismi olarak dış kapakta (E.M) Şirket-i Mürettibiye Matbaası Bab-ı Âli 52", iç kapakta (S) Şirket-i Mürettibiye Matbaası Bab-ı Âli Caddesi numara 34" yazılmış olması dikkatimizi çekmektedir.

el-Muntehab ile aşağıda zikredilecek olan *el-Muktedab'ın Nahiv Kısmı* ofset usûlüyle İstanbul'da Marifet Yayınevi tarafından 1981'de neşredilmiştir.

8- el-Muktedab min'l-Muntehab fî ta'limi lügati'l-'Arab (Sarf Kısmı): *el-Muktedab*'ın sözlük mânâsı mücez ve muhtasar demektir. Bu durumda eserin ismi, bunun, *el-Muntehab*'in özeti olduğunu anlatmaktadır. Anlaşılan odur ki; Zihni Efendi çok büyük bir eser olarak telif etmeyi düşündüğü *MEKTEB-İ SULTÂNÎ*'yi tehir edip Sarf ve Nahiv bahislerini daha muhtasar olarak ele alacağı *el-MUNTEHAB*'ı yazmaya başlamış fakat *el-Muntehab*'in Sarf Kısmı'nın yayımlanmasından sonra mevcut şekliyle onun da hacimce büyük olduğunu görünce Sarf ve Nahiv kısımları ayrı ayrı kitaplar hâlinde olmak üzere *el-Muktedab*'ı yazmıştır.¹⁹ *el-Müşezzeb/el-Mürteeb* de bunların daha özetlenmiş şekli olduğu görülmektedir. Zaten müellifin terceme-i hâlinde de bu eserlerin Sarf ve Nahv'e dair ikişer kısım olduğu belirtilmiştir.²⁰

Nitekim müellifimiz bu hususları *el-Muktedab*'in birinci baskısında şöyle ifâde etmektedir: "Sarf-ı Arab"ı telhis yani vâdihan ve

19 - Buna göre *el-Muntehab*'in Sarf, *el-Muktedab*'in ise yalnızca Nahiv'den ibaret olduğunu çağrıştıran ifâdeler (Bkz: *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yayınları, VI, 223) daha ihtiyatla karşılanmalıdır.

20 - BOA, SAD, No:66, s.185 ; M.Z. *el-Muhtasarât*, İst. 1339, s. 243.

hulâseten beyân maksadıyla bundan evvel tertib ettiğim (*el-MÜNTEHAB*) temrinleri ve misâller ile büyücek düşüğünden anı ihtisar ederek (*el-MUKTEDAB*) tesmiye ettim (adını verdim).

Muallimler ve müntehice müte'allimler (ileri seviyedeki öğrenciler) için andan istiğna (ihtiyaçsızlık) yok; mübtediler (yeni başlayanlar) için buna ihtiyaç vardır.

Ve billahi't-tevfik (=Muvaffakiyet ancak Allah'ın yardımıyla olur).

Eserin sonunda ise şöyle denmektedir: "Hamden li'llâhi teâlâ (*el-Müntehab*)'ın mazhar olduğu rağbet, muhtasarı bulunan şu (*el-MUKTEDAB*)'ı dahî vücûda getirmeğe bâ'is-i cüret oldu. *el-Müntehab*'in kiber-i hacmı (hacminin büyüklüğü) temrinlerden ve kesret-i emsileden nâşi olduğu hakkındaki davâ'yı (düşüncemizi) bu muhtasar isbât etti. *el-Muktedab*, *el-Müntehab*'ın muhteviyâtını hulâseten hâvi olduğu (ihtivâ ettiği) ve fazla olarak bunun âhırinde (sonunda) i'lâl ve ibdâl külliyyâtına dâir bir de (*Teznîb*) (=Ek) bulunduğu halde hacmen onun rub'unu (çeyreğini) çok geçmedi."

Gerçekten de *el-Müntehab* 16+624 sayfa iken, *el-Muktedab*'ın *Sarf Kısmı* 4+203 sayfadır.

Müellif tarafından vakfedilen nüsha, Bayezid Devlet Kütüphanesi'nde 6695 numaradadır.²¹

9-*el-Muktedab fî nahvi lisâni'l-'Arab (Nahiv Kısmı):*

Bu da yukarıda izahını yaptığımız eserin Nahiv (sentaks) bölümünü oluşturmaktadır ki, müellifimiz Şaban 1304'te basılan

21 - Mehmed Zihni, *el-Muktedab mine'l-Müntehab fî ta'limi lügati'l-'Arab*, (*Sarf Kısmı*), tab'a-i ulâ, (A.Maviyan) Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, Babiali Caddesi no: 52, İstanbul 1304, s. 3, 203.

Not- *el-Muktedab mine'l-Müntehab* (=el-Mu'ntehab'ın Muhtasarı) diye adlandırılması da, eserin te'lif seyri ile ilgisini anlatmaktadır.

(378+10 s.) eserini şöyle tanıtmaktadır (*el-Muktedab-Nahiv Kısmı*: s. 383):

"Hamdan li'llâhi teâlâ, lisân-ı dîn ve edebimiz (din ve edebiyât dilimiz) olan Arabî'nin müfredât-ı elfâzına hâdim bulunan İlm-i Sarf (*Müntehab*) ve (*Muktedab*) isimli iki eser-i âcizîde bi-mâ lâ mezîde aleyh (= eksiksiz, noksanz) cem' ve tertib olunmuş olduğu gibi mürekkebâtına ve usûl-i terâkibine (= cümle kurma kaidelerine) hâdim olan İlm-i Nahiv dahi bu eser-i nâçizi de bi- hazâfîrihi (= tamamen, her yönüyle) zıkr u tehzîb edilmiştir (= ayıklanıp düzene konmuştur).

10- *el-Müşezzeb Yahud Mekteb-i Edeb (= el-Mürteeb) fî sarfî lisâni'l-'Arab (Sarf Kısmı):*

Hacı Zihni Efendi, *el-Müntehab*'dan sonra, *el-Muktedab*'ı Sarf ve Nahiv kısımlarına ayırarak yeni bir şekilde tertip ettiği gibi onu da daha özet hâle getirerek *el-Müşezzeb*'i ortaya koymuştur. Kitabın isminde görülen değişiklikten dolayı bazı kaynaklarda ayrı ayrı eserlermiş gibi gösterildiği olmuştur. Müellifin kendi kaleminden kitabın ismiyle ilgili durumu öğrenelim. Müellifimiz bu kitabın ilk baskısının Sarf Kısmı'nın, iç kapağında (İstanbul (A. Asadoryan) Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1327/1909) der ki; "Ahd-i karibde (yakın zamanda) müesses (kurulmuş olan) (Mekteb-i Edeb)'in²² Arabî dershanesinde husûle gelmiş olduğundan bu kitabın bir adı da MEKTEB-i EDEB'dir. Hamden li'llâhi te'âlâ, *Muktedab*'ın dahi mühezzebi (ayıklanıp düzene konulmuş şekli) vücud bulmuş ve binâen aleyh ta'lim-i Arabî tarafında merâtib-i selâs (üç mertebe/seviye) hâsıl olmuştur. Ve mâ tevfiiki illâ bi'llâh." *el-Mürteeb*'in *Sarf Kısmı*'nın yedinci baskısında (Matbaa-i Âmire, 1327, s.2)²³ ise şu açıklamaya yer verilmiştir: Vech-i lâyıkı ile islah edilmiş manasına olan (*el-Mürteeb*) ta'lim-i Lügat-i Arabî hakkında bundan bir

22 - Bu mekteb hakkında bilgi için bkz: Osman Ergin, *a.g.e.* III, 1021-4.

23 - Kitabın ilk sayfasında altıncı baskı olduğu yazılmışsa da, son sayfada bunun yanlış olduğu yedinci baskı olduğu tasrih edilmiştir.

çok sene evvel neşredilmiş olan (*el-Müntehab*)'dan bi'l-iẖtisar (özetlenerek) (*el-Müktedab*) tesmiye edilmiş (adı verilmiş) olan Sarf ve Nahiv kitaplarının mulahhasa (=hulâsası) dır ki, şimdiye kadar (*el-MÜŞEZZEB*) unvânıyla intişâr etmiş ve ilk tab'ından sonra nâm-ı diğerinin (*el-MÜRTEEB*) olması da ilâve olunmuş idi. *el-Müşezzeb*'in bir çok taklid basmaları zuhûr ettiğinden bu defaki tab'ında ikinci ismi olan (*el-MÜRTEEB*) nâmı iltizam edilerek (benimsenerek) ve bi- mennihi teâla (Yüce Allah'ın lutfuyla) *Sarf Kısmı*'ndan başlanarak kitab-ı mezkûr Matba'a-i Amire'de işte o nâm ile matbû olmuştur. **KİTAB O KİTABDIR.** Şu kadar ki nâmı değişmiş ve değişmekle isimlerce tevâzün (vezinlerin birbirine denk düşmesi) hâsıl olmuştur (*el-Müntehab*, *el-Muktedab*, *el-Mürteeb*) ve baş tarafında resm-i Hatt'a ve mustalehât-ı Sarf'a müteallik mebahis mübtediyâna (yeni başlayanlara) güç gelmemek için kitabın sonuna alınmıştır. Ve billahi teâlâ et-tevfik (Muvaffakiyet ancak Yüce Allah'ın yardımıyla) Mehmed Zihni".

Yine Zihni Efendi'nin kendi ifâdesine göre, "Medrese-i ulûm" talebesi ve i'dâdîlere mahsus Arapça dersleri için yazılmıştır.²⁴

11-*el-Müşezzeb Yahud Mekteb-i edeb (=el-Müretteb) fî nahvi lisani'l-Arab (Nahiv Kısmı):*

Bu bir önceki eserin Nahiv'le ilgili kısmıdır. Beşinci baskısı 1320/1902 yılında yapılan bu eserin Marifet Yayınları tarafından ofset baskısı yapılmıştır (İstanbul 1980). Ayrıca *el-Müşezzeb*'in her iki kısmı da Pakistan'da Arapça'ya çevrilmiştir.²⁵

24- Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye ve Mülkiyeliler Tarihi*, II, 1123-7.

25 - Gökhan Sebâti Işkın, *Muhammed Zihni Efendi ve kitâbuhû el-Müşezzeb fî sarfı ve nahvi lisâni'l-Arab*, (mastur tezi) *Kısmu'l-luğati'l-Arabiyye, el-Ma'hedü'l-kavmiyyü lil'l-luğâti'l-hadise*, Cami'âtül-Kâidi'l-a'zam, İslâm-âbâd (Pakistan) 1989-90 Öğretim Yılı.

12. *Ta'likât 'alâ Şerhi's-Şeyhi'r-Radıyyi 'ale's-Şâfiye li'bni'l-Hâcib*: Meşhur dilci ve fakih İbnu'l-Hâcib'in (ö. 646/1248-9) Sarfa dair *eş-Şâfiye*'si üzerine medrese mensupları arasında Şeyh Radıy diye tanınan Radıyyuddin Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî'nin (ö.686/1287-88) yazdığı şerhe, Zihni Efendi'nin yaptığı ta'likâtur. Bazı kaynaklarda gayr-ı matbu²⁶ gösteriliyorsa da, eser tahminen 1290/1873'de Derseâdet'de Şirket-i Sahafiye-i Osmâniye tarafından basılmıştır.²⁷ "Tahminen" kaydını koymamızın sebebi basılı nüshanın üzerinde her hangi bir tarihinin bulunmamasıdır. Ancak bundan sonra zikredeceğimiz Seyyid Abdullah'ın şerhine yaptığı talikatın sonunda (Matbaa-i Âmire, 1293,s. 246) bu eserin üzerinde bir basım tarihi bulunmamasıyla ilgili olarak müellifimiz şu notu düşmüştür:

"Bundan iki seneden daha fazla bir zaman önce Şeyh Radıy'nın *Şâfiye Şerhi*'ni tashih etmiştim. Benim en şaşılacak işim vaki oldu orada: Kitabın dış kapağında ve sonunda tarihini yazmayı unutmuşum. Artık (şu gerçek hatırlanmalı): Sapıtmayan ve unutmayan zât (Allah) kusursuzdur! En üstün örnek Allah'a aittir. (Her işin) önünde de sonunda da hamd O'na mahsustur. Yüce Allah, Efendimiz Muhammed'e ve diğer nebilere ve mürsellere rahmet eylesin; noksanlardan beri olan Allah Sahâbe ve Tabiîn'den râzı olsun; ve Allah mü'minlere rahmetiyle muâmele eylesin!".

Zihni Efendi'nin bu eser üzerindeki çalışmasının, o günün şartlarına göre bir edisyon kritik olduğu söylenebilir. Zira bulabildiği nüshaları gözden geçirmiş, onlardan ikisini esas almış, kitabın tashihini yapmış ve gerekli bazı açıklamalarla kitabı yayına hazırlamıştır (s.395).

Kitabın başında "*Talikat*" sözü yazılmasa da söz konusu talikatın, bu kitap olduğu kanaatine vardık.

26 - O.M. I, 312; M.Sadi Çöğenli, a.g.e. s. 18.

27- Bkz. Mehmed Zihni, *Meşâhiru'n-nisâ*, mukaddimesi "müellifin Sâir Bazı Asâri" bahsi; aynı müellif, a.g.e., II, 43.

13-Şerhu's-Şâfiye fi't-tasrîf li's-Seyyid Abdullah'a Ta'likât:

Nekrakâr diye tanınmış olan Seyyid Abdullah b. Muhammed, İbnu'l-Hâcib'in (ö.646/ 1248) Sarf'a dair eş-Şâfiye'si üzerine bir şerh kaleme almış, müellifimiz de bu şerhe ta'likât yazmıştır. Mehmed Zihni Efendi'nin bu çalışmasını da bir önceki gibi o günün şartlarına göre bir edisyon kritik olarak değerlendirebiliriz. Eser Zihni Efendi'nin tashîh ve sayfa kenarlarında (hâmiş) ta'likleri bulunmak üzere hicri 1293 (1876) yılında Matbaa-i Âmire'de 246 sayfa olarak basılmıştır.

14- el-Kavlu'l-ceyyid fî şerhi ebyâtı't-Telhîsi ve Şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid:

Yusuf b. Ebû Bekir es-Sekkâkî'nin (555-626/1160-1228) "el-ulûmu'l-arabiyye"ye dâir meşhur *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserinin üçüncü bölümünü Celâleddin Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvinî (ö.739/1338) özetliyerek, erbâbı arasında kısaca "Telhîs" diye anılan *Telhîsu'l-Miftâh fî'l-Me'âni ve'l-Beyân* adlı eserini meydana getirmiştir. Sa'deddin et-Teftâzânî (ö.791/1389) *Telhîs'e el-Mutavvel* ve *Muhtesaru'l-Me'ânî* adıyla iki şerh yazmış, Seyyid Şerif el-Cürcânî²⁸ (ö. 816/1413) ise *el-Mutavvel'e* bir hâşiyeye yazmıştır. Adı geçen bu eserler yazıldıklarından itibâren İslâm dünyasının geniş bir kesiminin medreselerinde, Arap dilinde edebî sanatları öğrenenlerin ellerinden düşürmedikleri kitaplar olmuşlardır.

Şurası da erbâbınca bilinen bir husustur ki, bu eserlerin ibârelerini anlamak ve beyitlerini tahlil etmek, meşgul olanları, özellikle öğrencileri bir hayli zorluyor ve yoruyordu. Bu yüzden Mehmed Zihni

28 -Hakkında bilgi için bkz:Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcânî*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1984.

Efendi öğrencilerin bu konuda muhtaç oldukları bir yardımcı ve zikri geçen eserlere bir nevi Türkçe bir şerh diyebileceğimiz kitabını meydana getirmiş ve yaptığı işi " ...Bu abd-i âciz-i kalîlu'l-bidâ'a (sermâyesi/ ilmi az âciz kul) bi cümletihim muhibbi bulunduğu talebe-i ulûma (hepsine sevgi beslediği ilim talibelerine /öğrencilere) hem kendi tahsillerince hem de edebiyât cihetine meyl u râğbetlerini (isteklerini) kazanmakça kâsırâne (kusurluca) bir hizmet olmak niyetiyle Hatîb-i Dimeşkî'nin *Telhîs-ı Miftâh*'ında ve (Sa'd-i el-'Allâme) nâm nihrîr-i Teftâzânî'nin *Mutavvel* ve *Muhtasar* isimleriyle *Telhîs'e* olan iki şerhinde ve (Seyyid Şerif) nâm Allâme-i Cürcânî'nin *Mutavvel* üzerine olan *Hâşiyesi*'nde münderic (içinde mevcut) ne kadar ebyât ve mesâri (beyitler ve mısralar) var ise sırasıyla cem'ederek anları birer birer şerh ve izâh etmiş ve hâsıl-ı ma'nâyı ve mevzi-i istişhâd (bir konuda delil olarak getirildiği, kelimeyi veya ifâdeyi) göstermiş ve beyitlerin bahrini ve kaillerinin ismini ve müteyesser olan (bulunabilen) terceme-i hâlini zikretmiş ve bazı fevâid-i edebîye dahi söylemiştir. Ve bu sûretle meydana gelen şu eserine "*el-Kavlu'l-ceyyid fî şerhi ebyâtı't -Telhîsi ve Şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid*" nâmını vermiştir..."²⁹

Zihni Efendi, kendisinin doğduğu evde yazdığını kaydettiği³⁰ bu kitabının te'siri ve baskıları hakkında da vefatından beş yıl önce yapılan üçüncü baskısında şöyle söylemektedir:

"Hamden li'llâhi Te'âlâ (*Kavl-i Ceyyid*) bin üçyüz beş senesi³¹ Rebi'ulâhîrinde ilk defa olarak tab'olunup hâtimesine Teftâzânî'nin;

29 -M.Z. *el-Kavlu'l-ceyyid*..., İstanbul, 1327, s.4.

30 - M.Z. *el-Kavlu'l-ceyyid*... (birinci baskı), İstanbul, 1304-, s. 672.

31 - Zihni Efendi'nin bazı eserlerinde ilk kapağındaki basım tarihi ile son sayfada verilen tarih farklı olmaktadır. Bu farklılık başladığı senede basımın bitmediğindendir, sanıyoruz. *el-Kavlu'l-ceyyid* de böyledir. 1304'de başlamış, 1305'de tamamlanmıştır.

« وَلَكِنَّ فَاتِنِي مِنَ النَّاسِ الثَّنَاءِ الْجَمِيلِ فِي الْعَاجِلِ، فَحَسْبِي مَا أَرْجُو مِنَ الثَّوَابِ الْجَزِيلِ فِي الْآجِلِ، وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ، عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ. » 32

kavli ahz u derc edilmiş idi. (...)

In'âm u ihsânına hadd u pâyân olmayan Cenâb-ı Mennân mükâfât-ı dünyeviyesiyle dahi bu abd-i nâtuvânı (güçsüz kulu) vâ'emend-i ni'am-i bî-girân (sonsuz nimetlerle nasipli) buyurup kitâbı-ma'a uyûbihi-mergûb (ayıplarıyla beraber aranan) kıldı. (Kavl-i Ceyyid) ulemâ ve muhassîlinin eydi-i rağabâtında (âlimlerin ve öğrencilerin istekli ellerinde) tedâvül ede ede Memâlik-i Osmâniye hâricinde dahi şöhret buldu. Hattâ tab'a-i sâniyesi (ikinci baskısı) husûl-i muvâfaka-timizle (Kazan)'da³³ icrâ olundu. Sadhezârân (yüz binlerce) şükürler olsun, bu, tab'a-ı sâlise (üçüncü baskı) oldu.

Ancak tab'a-i ûlâ (...) da dikkatsizlikler olmuş ve tab'a-i sâniyede anlar oldukça tashih olunmuş idi. Bu üçüncü defada ba'zı ağılâta (yanlışlara) tesâdüf olunmağla bi-hamdihi te'âlâ anlar da tashih kılınarak hâtime-i kitabdaki:

34 وَمَا أَبْرَأُ نَفْسِي إِنِّي بَشَرٌ * أَسْهَوُ وَأُخْطِئُ مَالِمَ يَحْنِي الْقَدَرُ

beyti yine sebt u tekrar olundu."³⁵

32 - Dünyada insanların övgüsünü kaçırdıysam gam değil; öte dünyada umduğum bol sevap bana kâfidir. Başarım ancak Allah'ın yardımıyla. Ancak O'na tevekkül ettim; ve ancak O'na dönerim.

33 - İstanbul kütüphanelerinde bulamadığımız Kazan baskısının bir nüshasını İzmir'de İlahiyat Fakültesi Ktp 'de bulabildik (Tasnif No 8927) . Bu nüshadan bazı sayfaların fotokopisini teminde yardımcı olan Doç. Dr. Mehmet Bulut'a teşekkürlerimi burada kaydetmek isterim.

34 -Kendimin suçsuzluğuna hükmetmem, ben bir beşerim. Kader beni korumadıkça gaflet de ederim hâtâ da .

35 - M. Z. el-Kavlul'l-ceyyid..., üçüncü baskı, 1327-1328/1909-1910.

el-Kavlul'l-ceyyid'nin birinci baskısı 1304-5/1886-7'de

Kütüphane-i Şirket-i Mürettibiye (Bâb-ı âli caddesi no 52) de, ikinci baskısı Kazan'da 1321/1903 yılında, üçüncü baskısı ise Matbaa-i Âmire'de 1327-8/1909-1910'da basılmıştır. Kazan baskısının iç kapağındaki kayıtlardan 18 Eylül 1902 de basım için izin talebinde bulunulduğu, 1903 yılında da izin verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca birinci baskısından Yasin Yayinevi tarafından tarihsiz olarak ofset baskısı yapılmıştır. Üçüncü baskısından İstanbul Bâyezid Umûmi Kütüphane'e müellifi tarafından vakfedilen nüsha 6029 numarada kayıtlıdır. Nüshanın iç kapağında Zihni Efendi'nin kendi el yazısıyla şu ifâdesi bulunmaktadır: "Kütüphane-i Umûmi'ye vakf-ı âcizîdir. Fi 23 Şevval sene 1328 Mehmed Zihni."

Merhum Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi (Tokat -Kat Köyü. 1286/1869-Kahire 1954)³⁶ el-Kavlul'l-ceyyid hakkında *Beyânul'hak mecmû'*asında "Raddî alâ mâ fi'l-Kavlul'l-ceyyidi mine'r-radiy" başlığıyla bir dizi tenkid neşretmiştir.³⁷

Münekkidimiz, Zihni Efendi ile şahsi bir husûmetinin bulunmadığını, bilakis ilmî bir gâyeyle bu işe girdiğini tenkidin mukaddimesinden hulâseten aldığımız şu sözleriyle ifâde etmektedir:

"...Mahsûl-i ebyâtı ile oldukça şîve-i zamâna muvâfık usûl-i terceme gösterilmiş ki, bu keyfiyet, usûl-i terceme bilmeyen yâhud o cihete heves etmemiş bulunan talebe-i ulûm nazarında hâiz-i ehemmiyet (önemli) olabilir.

Belki biraz daha ibzâl-i insâf etmek lâzım gelirse el-Kavlul'l-ceyyid, mezkûr lekelerden taşkınlıklardan tecrîd olunmak şartıyla arz

36 - Hayatı ve eserleri çin bkz:Ebu'l-ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, 350-3; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1981, IV-V, 251-2.

37 - *Beyânul'hak Mecmuası*, Cemaziyelevvel 1327 hicri / 15 Haziran 1325 Rumi tarihli 31.sayıda başlayan tenkid 32-36, 38-43, 46, 47, 50, 53-56, 60, 62, 64,66 ve 69. sayılarda devam etmiş, son sayıda "mâba'di var" deniyorsada sonraki yazıların yayımlandığına dair bir bilgiye ulaşamadık.

ettiğim gibi meşkûr (makbul) bir sa'y (çalışma) neticesi, nefis ve mütekavvim (sağlam) bir mecmu'a addolunmak (sayılmak) istihkakına mâlikdir. Bunu teslim etmemek günâhdır. Hatta bu kitap hakkındaki intikâdâtımız (tenkidlerimiz) cezây-ı nahvetini (kibir, gurur, övünme ve kendini beğenmişliğin cezasını) görmüş olmak ma'nasınadır. Yani intikad (tenkid) edilen noktalar nikât-ı sâirede (diğer noktalarda) ibrâz olunan ehliyeteye bağışlanabilir. Ancak afvi kâbil olmayan bir hatîe (hata) var ise, Teftâzânî gibi havâss-ı ekâbir (büyük âlimler) hakkında kim bilir hangi bedmesti iftihâr ile lisan-ı edeb muhâfaza edilememiş olmaktadır. İşte bu kusur bence o kadar şâyeste-i i'zâmdır (büyütölmeye layıktır) ki, eğer makâm-ı intikâdda *el-Kavlu'l-ceyyid*'in yalnız o noktalarını aynen nakli ile iktifâ etmiş olsa idik başka şeye hâcet kalmazdı; "*el-Kavlu'l-ceyyid*" i bitemâmihî (bütünüyle) mutâlea etmemiş olanların bu kitaba karşı besledikleri teveccühü istirdad etmeleri (geri çekmeleri) için kifâyet ederdi. Ancak intikâdât-ı sâireden (diğer tenkidlerden) maksad-ı âcizânem (âcizane maksadım) bu eserde, arasına karıştığı *Telhîs* takımını, kocaman bir kütüphaneyi keenlemeyekün (sanki yok) derekesine tenzil edecek (indirecek) sûretde vâki olan mudde'ayâtıyla (iddialarıyla) işte bu azametle mütenâsib bir hârikulâdelik bulunmadığını daha yakından, daha mesmu' (işitilen) bir sûretde arz etmiş olmaktadır.(...)

Mukaddimeye hitam (son) vermeden mukaddem (önce) şurasını arz edeyim ki, fakir ile Zihni Efendi ile arasında bir münâsebet veya husûmet (düşmanlık) hatta bir mu'ârefe (tanışıklık) bile bulunmadığından mesâ'i-i âcizânem (âcizâne şu tenkidlerim) hiç bir sebeb-i şahsiye müstenid olmadığı (dayanmadığı) gibi, kıymet-i ilmiyeleri nazarımda mahfûz ve müsellemler olmak ve haklarında, kendilerinin Teftâzânî hakkında gösterdiklerinden ziyâde olan hürmetim bâki kalmak üzere şu asr-ı medeniyette 'ulûm-ı İslâmiye'ye

hıdemât-ı ber güzidesi (seçkin hizmetleri) sebk eden (geçmiş olan) e'âzım-ı ümmetin (ümmetin büyüklerinin) hukûku dahi mahfûz bulunmak lâzım geleceği cihetle ulûm ve ma'ârif nâcizâne bir hizmet ve ervâh-ı eslâfa (geçmiş âlimlerimizin ruhlarına) karşı ufacak bir tuhfeye mahmedef (teşekkür kabilinden bir hediye) arz eylemekden ibârettir."³⁸

(Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlu'l-ceyyid*'in tanınmış İslâm âlimlerinden Hatib-i Dimeşk, Seyyid Şerif, Siyâlkûtî ve bilhassa "Allame-i Teftâzânî" gibi "zevâtdan bazıları hakkında zebândırazlıkları muhtevî olduğundan ..." bu kitâba takriz ve övgüler yazan kişilerin de daha sonra pişmanlık duyduklarının "mervi" olduğunu (rivayet edildiğini) kaydetmiştir) Bu rivâyetin doğru olup olmadığının kesin tesbîti yapamadık, ama, *el-Kavlu'l-ceyyid*'in birinci baskısında takriz yazanlardan Meşihat-ı 'ulya Müsteşârı Ahmed Necib, Meclis-i Ma'ârif Reisi Ali Haydar, Kassâm-ı Askerî Atıf Bey, Fatih müderrislerinden Halis Efendi, Bayezid Müderrislerinden Ilgınlı İbrahim Efendi, Arap ediplerinden Musullu Muhammed Sa'id Efendi, Çerâkiseden Mahmud Nedim Efendi ve Muallim Nâci'den yalnızca Musullu Muhammed Sa'id ile Muallim Nâci'nin takrizleri üçüncü baskıda yer almıştır. Zihni Efendi'nin özellikle şu sözünün tenkidi tahrik ettiğini düşünmekteyim: "...Bunlar hep birbirlerine mu'temid kimseler ise de benim hiçbirine itimâdım yoktur. Hatib'i, *Telhîs* ile *İzâh*'ından başka eserini görmediğim cihetle bilmem. Sa'deddin'in *Telvîh*'deki fazlı münker değildir. *İzâh* var iken *Mutavvel* ve *Muhtasar*'a hâcet ne idi. *Miftâh* var iken *Telhîs*'e ve sonra onu *İzâh*'a ne lüzüm var idi, bilmem. Şunu bilürüm ki, bu kitablar bizi 'ulûm-ı fuhûldan (ileri gelen âlimlerin ilimlerinden) mahrum

38 -Mustafa Sabri, "İntikâdât Raddî", *Beyânu'-hak*, 16 Cemaziyelahir 1327 / 22 Haziran 1325, sayı: 32, s. 756-7.

bırakmışdır. Zira bunların eshâbı (yazarları) nakilde hasâr etmişlerdir (ilimleri aktarmada zarar vermişlerdir) ..."³⁹

Burada şu husus da kayda değer görülmektedir: Osman Ergin, "otuz seneden beri takip ve istifâde" ettiği zatların adlarını ve "şöhret" lerini yazarken Mustafa Sabri Efendi'nin şöhretini "*el-Kavlü'l-ceyyid* münekkidi" diye kaydetmiştir. Bu durum, Mustafa Sabri Efendi'nin tenkidinin, ilim ve matbûât çevrelerinde ne ölçüde tesir uyandırdığının delili olmalıdır.

el-Kavlü'l-ceyyid'e yazılan takrîzlerden Türkçe ve manzûme şeklinde olanını, Muallim Naci'ninkini bir örnek olsun diye buraya alıyorum:

" HUZÛR-I "*el-KAVLU'L-CEYYİD*" E

Bir Harîrî'si var zamanımızın⁴⁰

Ki Bedi'uz-zemân'a sânidir⁴¹

Mu'dalâtın bilir zebânımızın

Bu faziletçe bî- müdânîdir

Yaraşır, derse rûh-ı Sa'deddîn⁴²

"Bârakellah"! *Kavl-i ceyyid*ine

Dedirir "âferîn !" bu sihr-i mübîn

Arab'ın en güzîde Seyyid'ine⁴³

Anı gördükçe çeşm-i im'ânım

39 - M.Z. *el-Kavlü'l-ceyyid*, birinci baskı, 1304-5, s. 584, 2 Numaralı dipnot; Mustafa Sabri, "Raddi...", *Beyânü'l-hak*, sayı, 31, 1327, s. 734, 1 Numaralı dipnot.

40 - Bkz: Bu eserin: *Etvâku'z-zeheb Tercemesi* bahsi.

41 - Bediuzzaman ünvanı verilen büyük şair ve edebiyatçı Ebu'l-Fazl Ahmed b. el-Huseyin el-Hemedânî (359-399/969-1008) (Bkz.İA, 5/1, 425-6) .

42 - Sa'deddin et-Teftâzânî kastedilmektedir.

43 - Seyyid Şerif el-Cürcânî kastedilmektedir.

Oldu mustağrak-ı ziyâ-yı Kemâl

Dedi bî - ihtiyâr vicdânım:

"Merhabâ, Merhabâ! Te'âle te'âle!"⁴⁴

Sensin ey fâzıl-ı sîtûde-siyer⁴⁵

Edeb- âmûz-ı ezkiyây-ı zemân⁴⁶

Müteallimlerin diyor yer yer.⁴⁷

"Yaşasın mâ te'âkabe'l-melevân!"⁴⁸

Bizce âdabdandır ikrârı

Munceli sende nur-ı "Eddebenî..."⁴⁹

Mutasavver değildir inkârı

Alenîdir bu incilâ alenî.

Sende gösterdi feyz-i tâmmını Rabb

Sen bu nâkısların mütemmimisin

Bize göster nedir lisan-ı Arab

Sen muallimlerin muallimisin

Dembedem eyle halkı minnetdâr

Böyle bin cild pür-me'ânî yaz!

Bu temenniye etme istiksâr

O da azdır bizim medârise az!"

44 - Merhabâ, merhabâ! Gel, gel!

45 - Yaşayış ve huyu övülmüş fazilet sahibi.

46 - Zamanımızın zeki kişilerine edebiyatı öğreten.

47 - Öğrencilerin.

48 - Gece ile gündüz peşpeşe geldiği sürece.

49 - ... (=Beni Rabb'im terbiye etti ve terbiyemi güzel yaptı) hadis-i şerifine telmîh (Bkz İsmail el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ ve müzîlu'l-ilbas...* , Beyrut ts: Nâci'nin bu şekildeki ifâdesinde acaba mühründe "*es-seyyid*" sözü hakke-dilen Mehmed Zihni Efendi'nin seyyid olduğuna işâret mi var?

«el-Kavlul-ceyyid üzerinde şimdiye kadar ciddi bir çalışmanın yapılmamış olması günümüz Arap Edebiyatı meraklıları için bir noksanlık olarak görülmelidir. Sadece İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap-Fars Filolojisi Bölümü'nde, değerli eser ve kişileri takdir edebilen ve bilmediği şeyler hakkında da susmayı bilebilen bir ilim adamı olarak tanıdığım merhum Prof. Dr. Nihad M. Çetin'in rehberliğinde Ömer Güzel tarafından "Mehmed Zihni Efendi'nin al-Kavlul-Ceyyid'inin Mahiyeti ve İndeksi" adlı bir bitirme tezinde şahıs adları ve şiir indeksi yapılmıştır. Yayınlanmamış olan bu çalışmanın bir nüshası İst. Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde tez no 7693'tedir. >

Burada, ilgisi dolayısıyla kaydetmeliyiz ki, Arapgirli Hüseyin Avni (Karamahmedoğlu) Efendinin de (ö.1954) "Şerhu Şevâhid-i Sa'deddin" adlı, Teftâzânî'nin zikrettiği şevâhidi şerheden bir eserinin bulunduğu zikredilmektedir.⁵⁰

B- TÜRK DİLİ:

1- Türkçenin Gramerine Dair "Kavâ'id-i Türkiyye Risâlesi:

Bu risalenin varlığını müellifin kendisinden öğreniyoruz: "...Bunlardan başka lisanımızın usûl ve kavaidine dâir Türkçe bir risâle..."⁵¹. Bu da Zihni Efendi'nin basılmamış eserlerindendir ve -maalesef- asıl nüshasının nerede olduğuna dâir bir bilgiye ulaşamadım.

50 - Ebu'lulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İst. 1966, II-III, 131; Abdullah Develioğlu, *Büyük İnsanlar Üçbin Türk ve İslam Müellifi*, İst. 1973. s. 69.

51 - M.Z. Meşâhir, *Mukaddime*; OM, I, 312; M.Sadi Çöğenli, a.g.e. s.17.

C- FIKIH ve FIKIH ÜSÛLÜ:

1-Menâr Şerh'ine Ta'likât:

Hanefi fakihlerinden Hâfızu'd-din en-Nesefî diye tanınmış olan Ebu'l-berakât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî'nin (ö. 710/1310)⁵² Usûl-i Fıkh'a dair *Menâru'l-envâr* adlı eserinin İbni Melek adıyla meşhur olmuş Abdullatif Efendi (ö. 797/1394-5)⁵³ tarafından yazılan şerhi⁵⁴ İstanbul'da 1292/1875 yılında basılmıştır. O sırada Matbaa-i Âmire'de musahhih olarak çalışan Zihni Efendi tarafından tashihi yapılmış ve günümüzde bilinen şekliyle "dipnotlar" diye karşılayabileceğimiz "ta'likat" yazılmıştır. Gerçekten Zihni Efendi bu "ta'likatını" çoğu kere, zamanımızda bizim yaptığımız gibi, açıklama ihtiyacı duyulan kelimelerden, bir rakamla hâmişe çıkmakta ve açıklamasını yapmaktadır. Bunları -bugün de bazı yayınlarda görüldüğü gibi- sayfaların alt kısmına yazdığı gibi yanlardaki boşluklara da yazmıştır. Bu *Ta'likât*'ın bazı kaynaklarda basılmadığı kaydedilmişse de⁵⁵ kitabın zikri geçen basımı incelendiğinde tashihi - beşinci ve altıncı formları hâriç-Mehmed Zihni Efendi tarafından yapıldığı ve "*Ta'likât*"ın da, İbnul'-Aynî'nin şerhi ile birlikte sayfa kenarlarında olmak üzere basıldığı müşâhede edilmektedir.

Zihni Efendi'nin bu dipnotlarını, çoğunu Azmizâde'nin (ö.1040/1630) *Hâşiye*'sinden⁵⁶ naklettiği görülmektedir.

52 - Ahmed Özel, a.g.e. s. 72.

53 - Hayatı ve eserleri için bkz: Ahmed Özel, a.g.e. s. 88.

54 - Bu şerhin yazma nüshaları için bkz: Cemal Muhtar, *Ferîsteoğulları'nın Arapça Türkçe Lügatleri Üzerinde Araştırma* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1981. s. 36-7.

55 - OM., I, 312; M. Sadi Çöğenli, a.g.e. s. 18.

56 - OM. II, 312.

2-İktibâsü'l-envâr fî tercemeti'l-Menâr:

Müellif, *Menâr'a* Türkçe geniş bir şerhi yazmayı planlamıştır. Bu eser müellifin basılmamış kitaplarından⁵⁷ Müellifimiz kendisi bu çalışması hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Usûl-i fikh-ı şerifdendir; şerh yolunda kaleme alınmaktadır. Nısf-ı kitab (kitabın yarısı) demek olan *Bâbu's-sünnet'e* muntehi olduğu (ulaştığı) ve mezid tahkîk ve tavzîh ile büyücek bir hacim peydâ ettiği halde (müellif) ta'til edip bu kitapla (*Meşâhiru'n-nisâ* ile) meşgul olmuştur. Hâsıl olan cild-i evveli için bu kitabla beraber Ma'arife ibraz ile işbu doksandört (1294=1877) Muharreminde ruhsat-ı tab'ını ve mükâfat nâmıyla mesârif-i tab'iyyesine ilk esmânından istifâ olunmak (satış bedelinden tamamen alınmak) üzere, bu kitab gibi, cânib-i Ma'ârif'den tab' olunacağı va'dini almış olduğundan inşallahu te'âlâ tab u ihrac (basılıp piyasaya çıkarılması) müyesser olur."⁵⁸

Müellifimiz bu eseri hakkında *Meşâhiru'n-nisâ* mukaddime-sinin ilk sayfasında da şöyle demektedir: "Fıkhiyyât ile iştiğâlim yâni Usûl-i Fikh-ı Şerif'den (*Menâr*) nâm metn-i metin (*Menâr* adlı sağlam metin) üzerine **TÜRKÇE BİR VAFÎ ŞERH** kaleme almakla meşguliyetim hengâmında (sırasında) cânib-i Me'ârif'den hasbe'l-ma'yye şöyle bir kitap tedvînine memur olmuş idim."

Zihni Efendi, konuyla ilgili önce bir eser yazmışsa, daha sonraki eserlerinde münâsebet düştüğünde önceki eserlerine atıfta bulunmak-tadır. Genel olarak eserlerinde bunu görmek mümkündür. İbn-i Melek'in *Menâr Şerhi'ne* olan *Ta'likât*'ında da Zihni Efendi, şöyle söylemektedir: "Ben (bu hususta) Ebussuûd Efendi'nin yazdıklarını bu metin (*Menârü'l-envâr*) üzerine yazdığım eserde terceme ettim."⁵⁹

57 - OM, I, 312; M. Sadi Çöğenli, a.g.e. s. 17.

58 - M.Z., *Meşâhir*, Mukaddime.

59 - İbnu Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr*, İst. 1292, (*Ta'likât*) Kısmı, s.8.

Müellifimizin bu ifâdesinde *Menârü'l-envâr* üzerine yazdığını söylediği eseriyle yukarıda "şerh yolunda kaleme alınmakta..." olduğunu öğrendiğimiz *İktibâsü'l-envâr fî tercemeti'l-Menâr*'ı kasdettiğini tahmin ediyoruz. Ancak eserin âkibeti henüz meçhûldur. Ancak müsveddelerinin matbaada kalmış olması da ihtimal dahilindedir.

3-Elgâz-ı fıkhiyye:

İbnu Nuceym'in (926-970/1519-1562)⁶⁰ *el-Eşbâh ve'n-nezâir* inin 4. Bölümü olan "*Fennü'l-elgâz*" ile Ahmed b. Muhammed el-Mekkî el-Huseynî el-Hamevî'nin (ö.1098/1687)⁶¹ "*Gamzu uyûn'l-besâir 'alâ mehâsini'l-Eşbâhi ve'n-nezâir*" adlı şerhi ve bu şerhin kaynağı olan İbnu's-Şihne'nin (ö. 921/ 1515)⁶² *ez-Zehâiru'l-eşrefiyye fî elgâzi's-sâdeti'l-Hanefiyye*⁶³ adlı eserinden mühim ve muğlak görülen meselelerin toplanıp terceme edilmesiyle meydana getirilmiştir. Zihni Efendi bunları sadece terceme etmekle kalmamış, gerekli gördüğü açıklamaları da dipnotlarda vermiştir.

15 Rebiulevvel 1307/1889'da bitirilen⁶⁴ bu eser İstanbul'da Kasbar Matbaasında 1309/1891 'de basılmış ayrıca İbrahim Halil Can tarafından sadeleştirilmiş ve *Fıkıh Bilmeceleri* adıyla 1978'de Bahar Yayınları tarafından İstanbul'da neşredilmiştir.

4-Kızlar Hocası Yahud Küçük Hanımlar İlmihali:

İnâs Mekâtib-i İbtidâiyyesi'nin (Kız ilkokulları) üçüncü sınıfları için ders kitabı olarak yazılmıştır. Müellifimiz bu eserini 1312 senesi, son baharının ilk günlerinde Kızıltoprak semtinde ikâmet ettiği sırada

60 - Hayatı ve serleri için bkz: Ahmed Özel, a.g.e. s.116-7.

61 - Ahmed Özel. a.g.e., s. 135.

62 - Ahmed Özel. a.g.e., s. 108-9.

63 - Bu eser Adnan Derviş tarafından tahkik edilmiş ve Beyrut'ta 1994'te neşredilmiştir.

64 - M.Z. *Elgâz-ı fıkhiyye*.s. 231.

bitirmiştir.⁶⁵ Kitapçığın dördüncü baskısının kapağında 1234 şeklinde bir tarih görülyorsa da doğrusunun 1324 /1906 olduğu tahmin edilmektedir. Zihni Efendi bu eserine ,bir sene sonra yazdığı *Hanımlar İlmihâli*'nde atıfta bulunmaktadır.⁶⁶

5-Hanımlar İlmihali:

İnâs Mekâtib-i ibtidâyesinin dördüncü sınıfında okunması için kaleme alınan bu küçük kitabı (küçük boy 47 sayfa) da müellifimiz, Kanlıca'da denize nâzır yazlığında 7 Safer 1313/17 Temmuz 1895'de bitirmiştir.⁶⁷

6-Usûl-i Fıkıh:

İslam Hukuk Metodolojisi'ne ait bir kitaptır. Kapağında: ("Muallimi Se'âdetlu Zihni Efendi Hazretleri" ve "Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Litoğrafya Destgâhlarında matbu'dur.⁶⁸ Sene 1314-Sene 1316" ifâdeleri yer almaktadır. Yalnız, kitapta Zihni Efendi'nin diğer eserlerinde görülen tertip ve intizam bunda görülmemektedir. Buna göre eser, Mekteb-i Mülkiye talebelerinin, Zihni Efendi'nin Usûl-i Fıkıh derslerinde tutukları notların yine kendileri tarafından toplanıp çoğaltılmış şekli görünümünü vermektedir.

Baskıları:

1-Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Litoğrafyası Destgâhı, İstanbul, 1309/1992 116 s.

2-Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne- Litoğrafya Destgâhı, İstanbul, 1312-1313/1894-1895, 123 s. Taşbasma.

65 -Mehmed Zihni, *Kızlar Hocası* ... Üçüncü Baskı, 1319/1901 s. 15.

66 - M.Zihni, *Hanımlar İlmihâli*, İkinci Baskı, 1321/1903, s. 9, 23, 30.

67 - M. Zihni, *Hanımlar İlmihâli*, İkinci Baskı, 1321/1903. s.47.

68- M. Zihni, *Usûl-i Fıkıh*, İstanbul, 1314-1316, İç kapak sayfası.

3-Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne- Litoğrafya Destgâhı, İstanbul, 1314-1316/1896-1898, 130 s.⁶⁹

7-Nimet-i İslâm:

Mehmed Zihni Efendi'nin şöhretine sebep olan en mufassal Türkçe eseridir. İtikad, ibâdet ve mu'âmelâta (= evlenme, boşanma v.s. gibi şahsî alâkalara) ait konuları ihtivâ eder. Eser müellif tarafından **Kısm-ı evvel** (birinci kısım: itikad bahsi, *Nimet-i İslam Risalesi*), **Kısm-ı sâni** (ikinci kısım: ibâdâta ait olan bölüm) ve **Kısm-ı sâlis** (üçüncü kısım: Evlenme ve boşanma ile ilgili bahisler) şeklinde üç ayrı kısım halinde tertip edilmiştir. Bu kitab, Ebu'l-İhlâs Hasan eş-Şurunbulâlî'nin (ö. 1069/1659)⁷⁰ *Merâki'l-felâh*'i ile Ahmed et-Tahtâvi'nin (ö.1231/1816)⁷¹ adı geçen eser üzerine yazdığı hâşiyeden geniş çapta faydalınarak meydana getirilmiştir.

Ancak, kitabın yazılışı ile ilgili olarak hakkında henüz yazılı bir belge bulamadığım fakat sözlü olarak duyduğum bir husûsu burada kaydetmem herhalda işgüzarlık sayılmaz. Bugün (30 Mart 1998 pazartesi) Emin Saraç hocamdan şu rivâyeti dinledim:Hocam, merhum es-Seyyid Abdulhakim Arvâsî'nin kızkardeşinin oğlu olan ve hocamın İstanbul Fatih-Okumuş Adam Sokağı'ndaki komşularından merhum Tefvik Demiroğlu'ndan (ö. 7 Temmuz 1984), Tefvik Bey de Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin oğlu merhum Ali Ra'nâ Tarhan Bey'den duymuş: Kitabın aslını-tahminen ikinci ve üçüncü kısmını- Sultan Vahîdeddin padişah olmadan önce hazırlamış; daha sonra kitap üzerinde Zihni Efendi ile birlikte çalışmışlar. Ancak saltanat âilesinin bir ferdi olması hasebiyle Sultan Vahîdeddin, kendi isminin kitaba yazılmasını uygun görmemiş, böylece kitap yalnızca Mehmed Zihni Efendi'nin imzasıyla neşredilmiştir.

69- M. Sa'di Çöğenli, *a.g.e.* s.16-7.

70 - Ahmed Özel, *a.g.e.* s.131.

71 - Hayatı ve eserleri çin bkz: Ahmed Özel, *a.g.e.* s.145.

Sarayda Mâbeyn başkâtipliği görevinde bulunmuş olan bir kimsenin, "Sultan Vahîdeddin, birâderi kadar Arabî ve Fâriye vâkıf değilse de onun da fıkıha intisabı vardı; okuduğunu iyi anlardı. Kitabete ve imlâsı düzgündü. Fikirlerini kağıt üzerine koymakta zahmet çekmezdi. Yazıyı kurşun kalemle yazardı."⁷² şeklindeki tesbîti, naklettiğimiz bu rivâyeti destekler mahiyettedir.

Müellif Mehmed Zihni Efendi kitabın metninde ve özellikle de dipnotlarda Hanefi Mezhebi'nin diğer mu'teber kaynaklarından en iyi şekilde faydalanmayı hedef almış ve tabiri câizse bir "*İlmihâl Ansiklopedisi*" yazmıştır. Kitabın metin kısmı işin özü, dipnotlar ise, okuyucunun zihninde doğması muhtemel sorulara cevap verici özellikte olup, esâsen mükemmel bir mantık silsilesi demek olan Usûl-i Fıkıh prensipleri çerçevesinde "hikmet-i teşri"yi yani Dîn'in koymuş olduğu kâidelerin hikmetlerini gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla kitabı okuyanlar, sâdece fikhî bilgiler öğrenmekle kalmayıp, köklü Usûl kaideleri, sağlam bir mantık silsilesi ve emir ve yasalardaki hikmetleri de öğrenmiş olmaktadır.

Müellif her yerde, her zaman her müslümana lazım olan temel bilgilere yer vermiş, çok kere meselelerin delillerini zikretmeyi de ihmal etmemiştir. Bu haliyle eser, Türkçe'mizde delilleri zikredilmiş en geniş ilmihal olma özelliğini kazanmıştır.

Nimet-i İslâm, tamamen Hanefi Mezhebi esaslarına göre hazırlanmış olup, pek az yerde diğer mezheplerin görüşlerine atıfta bulunulmuştur. Ancak Hanefi Mezhebi içindeki farklı görüşlere de yer verilmiş ve gerektiğinde "müftâ bih" (yani, fetvânın kendisiyle verildiği) görüşe ayrıca işaret edilmiştir. Bu durumun, bilginler

72 - Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, Ankara 1949, s.293.

seviyesinde oluşan ihtilafları bilmeye ihtiyacı olmayan halk için bir şans olduğu düşünülebilir. ⁷³

Akaide ait olan ve kitabın birinci kısmını teşkil eden *Nimet-i İslâm* risâlesinin kapağında müellif, bu risâlede sadece Ehl-i sünnet'in itikadla alakalı prensiblerinin özetlendiğini, ibâdetlerle ilgili hükümlerin açıklanmasının Fıkıh'la ilgili kitaplara bırakıldığını kaydetmiştir.

Ayrıca risâlenin sonunda, yazıldığı yer ve târihi ise Arapça olarak yazmıştır ki meâlen şöyledir: "(Bu risâlenin te'lifi), Allah'a hamdolsun, 1309 yıl Zilhicce'nin yirmi sekizinci günü Cuma namazından sonra gerçekleşti. Yüce Allah bana onu, Üsküdar köylerinden Kızıltoprak'ta Mescid'in karşısında kiraladığım ve sivrisineğin çokluğundan ötürü içinde cibinliğin sevimli olduğu yazlıkta dört buçuk günde tamamlamayı nasibetti."⁷⁴

Temel özelliği ibadetler konusu ile ilgili olarak, o zamana kadar yazılan sayılı birkaç Osmanlıca ilmihalden biri, belki de en başarılısı olarak görülen *Nimet-i İslâm*, benzerlerine göre daha anlaşılır bir dille yazılmış ve önce rüşdiyelerde daha sonra da i'dâdiyelerde ders kitabı olarak okutulmuştur. ⁷⁵

Her üç kısmının da muhtelif baskıları olup ⁷⁶ son olarak Osmanlıca'sından ofset baskısı Diyarbakır'da 1393 yılında iki cild halinde yapılmıştır.

Nimet-i İslâm'ın yeni harflerle sadeleştirilmiş neşirleri ise şunlardır:

73 - M. Zihni, "Takdim", *Nimet-i İslâm*, İslam Mecmuası Yayınları, İstanbul, 1986, s. XV-XVI.

74 - M. Z. *Nimet-i İslâm*, İst. 1310, s. 1, 27; aynı mlf, *Kızlar Hocası Yahud Küçük Hanımlar İlmihali*, İst. 1319, s. 15.

75 - TDEA, IV, 371; Yurdagül Konuk Mehmedoğlu, *1838 den 1920'ye Örgün Eğitimde Din Eğitimi ve Öğretimi*, basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İst. 1998, s. 50-57.

76 - M. Sadi Çöğenli, a.g.e., s. 2; Bayram Ali Öztürk, a.g.e., XXVIII-XXIX.

1-*Nimet-i İslâm*, sadeleştiren: Muzaffer Ozak, Salah Bilici Kitabevi, (Yenigün matbaası), 1957 (Birinci baskı), 1979 (ikinci baskı) ve 1990 (üçüncü baskı). Bu sadeleştirme müellifin oğlu Ali Ra'na Tarhan'ın iziniyle yapılmış ve kendisine ithaf edilmiştir.

2-*Nimet-i İslâm*, Sadeleştiren: M.Rahmi, Huzur Yayın-Dağıtım, İstanbul, 1978.

3-*Nimet-i İslâm*, Sadeleştiren: Celâl Yıldırım, Sönmez Neşriyat A.Ş. İstanbul.

4-*Büyük İslam İlmihali Nimet-i İslâm*, İslâm Mecmuası Yayınları, İstanbul, 1986. Bu sadeleştirme -nüsha da belirtilmemiş olsa da -bir komisyon tarafından yapıldığını biliyorum. Bu baskıya Hacı Ahmed Özdemir tarafından hazırlanan *Cihad Kitabı* da eklenmiştir.

5-Ali Nar'ın "*Ehl-i Sünnet'in Akaid Risaleleri* (İmâm A'zam'dan Günümüze) adlı akaid risâleleri mecmuasında sadece akaide ait olan birinci kısım (*Nimet-i İslâm*) Muzaffer Ozak'ın sadeleştirmesinden iktibas edilmiştir. (İstanbul 1984, XVI. risale, s. 313-333).

8-el-Muhtasarât fî mesâilî't-tahârati ve'l-ibâdât:

Yukarıda bahsedilen *Nimet-i İslâm* 'ın özeti mahiyetindedir. Müellifimiz, vefatından 17 gün önce kitabın ilk baskısı için yazdığı mukaddimede bu eserini şöyle tanıtıyor: "(*Nimet-i İslâm*) nâmında küçük bir ilmihâl risâlesi var idi ki, o risâlecik ahîren (daha sonra) Fıkh'ın İbâdet ve Münakehât aksâmını (bölümlerini) hâvi (içeren) büyücek bir kitâba mebbe (başlangıç) ve kısmı evvel (birinci kısım) olmuş idi.

İşte o beş kitaptan ibâret olan Kısım-ı sâni-i *Ni'met-i İslâm* (*Ni'met-i İslâm*'ın ikinci kısmı) bu defa ihtisar olunarak (özetlenerek) kitapların isimleri evveline birer (muhtasar) kelilmesi geçirildi ve cümlesine birden (*el-Muhtasarât fî mesâilî't-tahârati ve'l-ibâdât*) nâmı verildi. *Kitâb-ı Zekât* ile *Kitâb-ı Hacc*'ın muhtasarlarına asıllarında

olamayan bazı mesâil ziyâde edildi.⁷⁷ Muvaffakiyetim ancak Allah'ın yardımıyladır.

Mehmed Zihni fi 1 Muharrem sene 1332.⁷⁸

Kitabın yazılması 1324/ 1906'da bitmiştir.⁷⁹

Baskıları:

1-İstanbul, Dâru't-Tıbâ'ati'l-Âmire, 1332/1913, 243+3 s.

2-İstanbul, Kanaat Kütüphanesi 1332/1913. (İkinci baskı).

Müellifimizin vefat ettiği sene yapılan birinci baskının sonunda 3 sayfalık ve müellifin -kimin tarafından kaleme alındığı belli olmayan- bir terceme-i hâli ile birlikte Tâhîr'l-Mevlevî'nin, Zihni Efendi'nin vefâtı ile ilgili olarak yazdığı şiiri de neşredilmiştir. Ancak burada (s. 244) bir matbaa hatası, Zihni Efendi'nin basılmamış eserlerini basılmış gibi göstermektedir. Mezkur sayfadaki "...âsâr-ı matbû'asındandır." ifâdesi, "âsâr-ı gayr-i matbu'asındandır" şeklinde olmalıdır.

3-İstanbul Kanâat Kütüphanesi Matbaası, 1339/1920.⁸⁰

Oğlu Ali Ra'nâ Tarhan'ın yazdığı terceme-i haliyle birlikte müellifimizin bu eseri *el-Muhtasarât Temizlik ve İbâdetler* adıyla Diyanet İşleri Reisliği Yayınları arasında (Ankara 1957) neşredilmiştir. Bu neşrin kapak sayfasında "ikinci baskı (Yeni Türk Harfleriyle ilk baskı) kaydı yer alıyorsa da, parantez içinde verilen kayıt doğru olmakla birlikte, "ikinci baskı" sözüyle bu neşrin, kitabın ikinci baskısı olduğu kasdolunuyorsa, bunun doğru olmadığı, yukarıda eski harflerle yapılan neşirleri hakkındaki tesbitlerden anlaşılmaktadır.

77 - O ziyadelik *Kitabu'l-Hacc'a* ait olanı aslın tab'a-i sâniyesinde (ikinci baskısında) dahi mevcuttur.

78 - M.Z. *el-Muhtasarât*, 1332, s.2.

79 - M.Z. *el-Muhtasarât*, (İkinci baskı) 1332. s. 241.

80 - Bkz. Sadi Çöğenli, a.g.e., s.11.

H.R. Yamanlı'nın sadeleştirmesi ise, *Muhtasar Ni'met-i İslâm el-Muhtasarat fî Mesâilî't-tahâratî ve'l-ibâdât* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul, Bedir Yayınevi, 1411-1990).

9-Husûlî'n-nakhi (fî usûlî'l-fıkhi): İslam Hukuku Metodolojisi'ne ait olan bu eser⁸¹ basılmamıştır.⁸² Yazmasını bulma yolundaki araştırmalarımız da henüz bir sonuç vermedi.⁸³ Dolayısıyla, muhtevâsı hakkında bir şey söylememiz tahminden öteye gitmez. Bu yüzden bu eserin, Mehmed Zihni Efendi'nin Fıkhi eserlerini sayarken bahsettiğimiz ve Mekteb-i Mülkiye'de derslerin anlatılması sırasında öğrencilerin tuttıkları notlar şeklinde gördüğümüz *Usûl-i Fıkıh* adlı eserinden ne ölçüde farklı olduğunu kestiremiyoruz.

Eserin isiminin okunuşu hususunun da açıklık kazanması gerektiğini düşünüyorum. Şöyle ki; müellifimizin oğlunun verdiği tercüme-i halde bu eserin bir yerde "*Usûlün-nuka*" (*Nimet-i İslam*, Salah Bilici Kitabevi neşri baş tarafı) diğer bir yerde ise (M. Zihni *el-Muhtasarât*, Ankara, 1957) "*Usûlî'n-Nuka*" şeklinde yazılıdır. Ancak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi *Sicill-i Ahval Defterin*'de (no:66, s. 185-6) ve müellifin son eseri olan *el-Muhtasarât*'ın üçüncü baskısı sonunda yazılmış olan terceme-i hâlinde gördüğümüz orijinali harekesiz olarak,

حُصُولُ النِّقَاحِ

şeklindedir. Biz, merhum Zihni Efendi'nin, kullandığı kelimeleri seçmekteki titizliğini ve kelimenin sözlük manasını gözönünde bulundurarak "en-nakhü" şeklindeki masdarın buraya

81 - BOA. SAD. no:66, s. 185.

82 - Ali Ra'nâ Tarhan, *Merhum Hacı Zihni Efendi'nin Hal Tercümesi*, (*Nimet-i İslam neşri*) Salâh Bilici Kitabevi, 1990; Mehmed Rebîi Hâtemî Baraz, *Beylerbeyi II*. 555.

83 - 08.03.1998 pazar günü yaptığımız telefon görüşmesinde Zihni Efendi'nin oğlu merhum Ali Ra'nâ Tarhan Bey'in damadı sayın Prof. Dr. Bedîî Feyzioğlu, Zihni Efendi'nin basılmamış olan eserlerinin nerede olduğunu bilmediklerini söyledi.

uyacağını düşündük. Parantez içindeki ibârenin ise aslında var olduğunu tahmin ediyoruz. Nitekim, ismin orijinalini veren her iki kaynakta da "*Usûl-i Fıkıh*'dan" ... kaydı mevcuttur.

10-Terceme-i Tuhfet'il-mülûk: Hanefî âlimlerinden Zeynuddin Muhammed b. Ebu Bekir Abdulmuhsin er-Râzî'nin (ö. 666/1267-8'den sonra) *Tuhfetü'l-mülûk*'ünün tercemesi olup basılmamıştır.⁸⁴

Bu *Tuhfetü'l-mülûk* 10 bölümden ibâret bir fıkıh kitabı olup bu kitap üzerine, Şems-i Sivâsî'nin (ö. 1006/1597)⁸⁵ ağabeyi ve hocası ve Türkiye'de daha çok Abdurrahman Câmî'nin *Kâfiye* şerhine (*el-Fevâidu'd-diyâiyye*) yazdığı haşiyesiyle tanınmış bulunan Muharrem b. Muhammed ez-Zîlî'nin (ö. 1000/1591) yazdığı *Hediyyetu's-su'lûk* adındaki şerh ise Kazan'da (1877, 1895, 1898, 1902) basılmıştır.⁸⁶

84 - M.Z. *Muhtasarat*, İst. 1339.s. 244; Bayram Ali Öztürk, *a.g.e.* s. XXX.

85 - Hayatı ve eserleri için bkz: Hasan Aksoy, *Şemseddin Sivâsî ve Mevlidi* (Tenkidli Basım) Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (basılmamış doktora tezi), ist. 1983; Şemseddin es-Sivâsî, *Hallu'l-me'âkid...* inceleme ve notlarla neşreden Ahmed Turan Arslan, (basılmamış doçentlik tezi), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İst. 1993.

86 - Hayatı ve eserleri için bkz: OM, II, 21. Onun nisbesinin "ez-Zeyle'i" şeklinde gösterilmesi (bkz. Ahmed Özel, *a.g.e.* s. 68) bir zuhul olup doğrusu ez-Zîlî olmalıdır. Kabri de babasının kabri ile beraber Zile'de, dağ taş bomboş olduğu halde, sanki yer yokmuş gibi, çok uzun bir geçmişe sahip olan tarihi mezarlık kürtünerek arazisi üzerine yapılmış olan Hastane'nin bahçesinde bulunmaktadır. Bugün tarihî Zile Mezarlığı'ndan bu iki hatıra kalmıştır.

D-AKÂİD ve KELÂM:

1-Düstûru'l-muvahhidîn:

1294/1877'de tab'edilen *Meşâhîru'n-nisâ* mukaddimesinde bu eser hakkında "Fıkıh ve İ'tikâda ve Ahlak'a dair olacaktır." denildiğine göre muellifimiz bu eserini o tarihlerde yazmaya başlamış veya henüz düşünce safhasındandır. Daha sonra yazdığı bir eserinde ise (el-Hakâik, İst. 1310, I, 71) *Düstûr-u'l-muvahhidîn*'in "rûkn-i sâlis ebbâsi"nden söz ettiği gözönüne alınır ve kitabın "rûkûn" lerini de "Akaid, A'mal ve Ahlâk" ⁸⁷ olduğunu düşünürsek kitabın tamamlanmış olduğunu söyleyebiliriz. Ancak yine müellif tarafından *Düstûru'l-muvahhidîn*'i tanıtmak için şu dipnot kaydedilmiştir: "Akâid'e dâirdir. Bir hayli sene evvel şûru' olunmuş (başlanmış) ve nısfı (yarısı) kadarı Mekteb-i Sultânî (Galatasaray Lisesi) efendilerine (öğrencilerine) sınıf-ı mahsûsunda ders olarak yazdırılmıştır." (el-Hakaik, I, 70).

Doğrusu bu dipnot, henüz tamamını göremediğimiz⁸⁸ eserin muhtevâsı ve ne ölçüde tamamlandığı hususunda tereddüt hâsıl etmektedir. Bedir Yayınevi, eserin müsveddesinin ilk iki sayfasını Zihni Efendi'nin *el-Muhtasârâtı*'nın başında neşretmiştir.

Biz bu eserin kaynaklarının görülmesi faydalı olur kanaatiyle o iki sayfayı nakletmeyi uygun gördük.

87 - M.Z. el-Muhtasarat, (Sadeleştiren:H.R. Yananlı) İst. 1411-1990. s. 13. (*Düstûru'l-muvahhidî*'nin 2. sayfası.)

88 - Eserin, birinci defterinin (36 sayfa) İstanbul'da Bedir Yayınevi sahibi Mehmed Şevket Eygi'de bulunduğunu öğrenmiş bulunuyorum. 04.03. 1998 Çarşamba günü eski milletvekillerinden merhum Osman Saraç'ın cenazesinde M.Şevket Eygi Bey'le görüştüğümüzde, eserin müellif nüshasını görmek istediğimi ifade ettim; fakat bir iki formalık eserin kütüphanesinde bulunmasının zor olduğunu söyledi. Böylece eserin bilinen kısımlarını da henüz göremedim.

Mehmed Zihni Efendi ilk sayfada, eserin ismini (*Düstûru'l-muvahhidîn*) ve bölümünü (Akâid Kısmı) kaydetmiş ve kendi ismini (Eser-i Muhammed⁸⁹ Zihni) şeklinde yazmıştır. Ayrıca müellif, ilk sayfasını, diğer eserlerinde de görüldüğü gibi kendisinin tevâzu ve muahviyatkarlığına delâlet eden ve edebî zevkini ortaya koyan Arapça ve Farsça beyitlerle süslemiştir.⁹⁰

İkinci sayfa ise şöyledir:

"Bismillahirrahmânirrahîm

Elhamdulillâhi 'alâ dîni'l-İslâm. Ve's-salâtu ve's-selâmü ve 'alâ rasûlihî Muhammedin seyyidi'l-enâm ve 'alâ âlihi ve eshâbihi't-tâhirine'l-berarati'l-kirâm!

(Ba'de zâ)

Akâid ve 'amâl u ahlâk-ı İslâmiyyeyi câmi olmak üzere (*Düstûru'l-muvahhidîn*) isminde bir kitabın derdest-i tertib (elde yazılmakta) olduğu (*Meşâhîru'n-nisâ*) nın evvelinde ilân olunmuş idi ki, ol vakit yalnız ibâdât ve münâkehât fasılları ile mesâil-i itikâdiyyeyi

89 - Müellifin diğer eserlerinde, isminin ikinci mim harfi üzerinde şedde görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'deki söylenişle "Mehmed" şeklinde okumak mümkündür ve öyle yaygındır. Ancak burada şedde konulmuş olduğunu gördüğümüz için kelimeyi aslına uygun olarak böyle okuduk ve kaydettik.

90 - Arapça beyit:...

إن تجذ عيباً فسد الخلال * جل من لا عيب فيه وعلا

Beytin mânâsı için önsözün sonuna bakınız.
Farsça dördlük ise şöyledir:

شنیدم که در روز امید و بیم بدانرا بنیگان ببخشند گریم

تو نیز آر بدی جینم در سخن بخلق جهان آفرین کار کن

Meâli ise şöyledir:

İştigime göre ümid ve korku gününde
Kerim olan Allah kötülere iyilere bağışlar.
Sen de bana kötü söz söylersen,
Dünyayı yaratan Allah'ın mahlukatı için çalış, faydalı ol.

(inanca ait meseleleri) icmâlî (özet olarak) müsvedde edilebilmiş idi. Muahharan (daha sonra) Mekteb-i Sultânî'de (Galatasaray Lisesi) müntehiyân-ı tullâb-ı müsliminin (son sınıflara gelmiş müslüman talebelerin) Akâid Dersleri dahî oraca hizmet-i kemterânem (âcizâne hizmetim) olan ta'lim-i Arabî (Arapça öğretim) vazifesine inzımam etmekle (eklenmekle) elde kâfi (yeterli) ve münâsebetli (uygun) âkâid risâlesi bulunmaması, verilecek derslerin sûret-i mahsûsada (özel olarak) kaleme alınmasına bâdi (sebeb) olup, bu eseeble kitâb-ı mezkûrun (adı geçen kitabın) Akâid Kısmı olan şu eser-i kemter (küçük /basit eser) hasıl olmuştur. A'mâl (müslümanın günlük hayatta karşılaçağı/ yapacağı işler) ve Ahlâk (davranışlarla ilgili) kısımlarının dahî tasdim ve tasavvur olduğı (kararlaştırılıp plânlandığı) vechile teyessür-i ikmâlî (tamamlanmasının kolaylaştırılması) Cenab-ı Vâhibü'l-âmâl'den (arzuları bağışlayan Cenab-ı Allah'dan) mes'ul ve mutedarra (istenmekte ve onun için yalvarılmakta) dır.

Meâhizi (Bu Eserin Kaynakları) :

Tefsîr-i Fahr-i Râzi ⁹¹ ve *Şerh-i Müslim* ⁹² ve *Buhârî* ⁹³ ve *İhyâ* ⁹⁴ ve *İktisad ve Münkiz* ⁹⁵ ve *Şerh-i İşârât* ⁹⁶ ve *Şerh-i Mekasid* ⁹⁷

- 91 - Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Bekri er-Râzî'nin (ö.606/1209) *Mefâtihu'l-ğayb* adındaki meşhur tefsiri, (Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İst., 1973, II, 488-499)
- 92 - Müslim'in (ö.261/874) *el-Câmi'us-sâhihi*'nin en meşhur şerhi Muhammed b. İsmail en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhac* adlı şerhidir. Matbudur.
- 93 - Buhârî'nin (ö. 256/869) *el-Câmi'us-sâhihi*'nin en meşhur şerhleri *Fethu'l-Bâri*, *İrşâu's-sâri* ve *'Umdetu'l-kâri*' dir. Üçü de matbudur.
- 94 - İmam Gazzâlî'nin (ö.505/1111) meşhur eseri. Matbudur. Ünlü şerhi Zebidî'nin (ö. 1205/1791) *İthâfu's-sâdeti'l-müttakin'i* de basılmıştır. Beyrut 1989, 14 cild.
- 95 - İmam Gazzâlî'nin *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*'i ile *el-Münkizü mine'd-dalâl* isimli eserleri kasdolunuyor.
- 96 - Müellifin bu eserle maksadının İbn-Sinâ'nın *el-İşârât* adlı eserine yazılan şerhi kasdettiğini düşünüyoruz. Zira, Mehmed Zihni Efendi'nin musahhih olarak bulunduğu bir zamanda Matbaa-i Amire'de 1290/1873 yılında, Nasîruddin et-Tûsî ile Fahraddin er-Râzî'nin *İşârat* üzerine yazdıkları

ve *Miftâhu'l-iber* ⁹⁸ ve *Sülûkü'l-malîk* ⁹⁹ ve *Şerh-i Şifâ* ¹⁰⁰ ve *Şerh-i Nûniyye* ¹⁰¹ ve *Huccet-i bâliğa* ¹⁰² ve *Kesfu'z-zunûn* ¹⁰³ ve *i'câz-ı Bakillânî* ¹⁰⁴ ve *İtkân-ı Süyûtî* ¹⁰⁵ ve *İzhâru'l-hak* ¹⁰⁶ ve *Tuhfetu'l-erib* ¹⁰⁷ gibi kütüb ve resâl-i muteberdir.

- şerhlerin ikisi bir cilt içinde basılmıştır. Ayrıca Zihni Efendi *Meşâhir*'de (I, 271) İbn Sinâ'nın *İşârât*'na atıfta bulunulmuştur.
- 97 - es-Seyyid eş-Şerif Ali el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) eseridir. İstanbul'da 1311'de basılmıştır.
- 98 - Abdurrahman b. Haldun'un *Miftâhu'l-iberi* Abdullatif Subhi Paşa tarafından terceme edilmiş ve Takvimhane-i Âmire'de 1276/1859'da tabedilmiştir
- 99 - Ahmed b. Muhammed b. Ebi'r-Rabi'in *Sülûku'l-Mâlik fi tedbiri'l-memâlik* adlı eseri, Mısır'da Cemiyetu'l-Ma'ârif Matbaasında 1286/1869 'da basılmıştır.
- 100 - Kadî 'Iyâd'ın (ö.544/1149) *eş-Şifâ fi hukûki'l-Mustafâ* adlı eseri üzerine Aliyyu'l-Kâri'nin (ö.1014/1606) ve Şihâbeddin el-Hafâcî diye tanınan Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hanefî el-Mısri'nin (ö. 1069/1656) yazdıkları şerhlerin her ikisi de kasdedilmiş olabilir. Zira müellifimiz başka bir eserinde bunların her ikisine de atıfta bulunmaktadır. (Bkz:M.Z.*el-Hakaik*, I, 76, 112, 114, 144, 176, II, 125).
- 101 - Hızır Bey'in Fatih Sultan Mehmed'e sunduğı manzum bir akaid risalesi olan *en-Nûniyye* üzerine biri Hızır Bey'in talebelerinden olan Hayâlî'nin diğeri de Davud Karsi'nin (Hayatı ve eserleri çin bkz:Yılmaz Özdemir, *Davud-el-Karsi ve Avamil Şerhi* (tenkidli neşir), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İst. 1998) olmak üzere iki şerhi vardır, her ikisi de matbudur.
- 102 - Şah Veliyullah Dihlevî'nin bu eserinin Ali Genceli tarafından yapılan tercemesi, İstanbul'da Hilal Yayınevi tarafından yayımlanmıştır.
- 103 - Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) meşhur eseri.
- 104 - Muhammed el-Bâkullânî'nin (ö. 403/1013) *i'câzu'l-Kur'an* adındaki eseri Kahire'de 1349/1930'da basılmıştır.
- 105 - İmâm Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an* isimli eserinin muhtelif baskıları vardır.
- 106 - Hindistan'lı Rahmetullah Efendi'nin (ö.1306/1888) (Eserleri için bkz: Brockelmann, GAL, II, 862) eseri olup birinci cildi Nüzhet Efendi (ö. 1304/1886) tarafından terceme ve İstanbul'da tabolunmuş, ikinci cildi ise Ankaralı Ömer Fehmi Efendi (ö.1313/1895) tarafından terceme ve tab'ettirilmıştır. (Bosna, 1293/1876) *İzhâru'l-hakk*'ın tercemesine Zihni Efendi'nin de bir hayli emeğı geçmiştir (Bkz. M.Z. *Meşâhir*, I, Mukkadime). *İzhâru'l-hakk Tercümesi* adıyla sadeleştirilmiş şekli Sönmez Neşriyat tarafından yayımlanmıştır (İst. 1972).
- 107 - Abdullah et-Terceman'ın müellifimiz tarafından terceme ve tabolunan eseri kasdolunuyor, olmalıdır.

Münderecâtı (İçindekiler):

Mu'tekadât-ı İslâmiyyenin (İslâmî inanç esaslarının) usûl-i Ehl-i Sünnet üzere beyânıyla Fırak-ı muhâlifeye (Ehl-i Sünnet'e aykırı fırkalara) mukâvemet ve müdâfa'adan ve Kütüb-i Kelâmiye'de olmayan bazı mebâhis-i mühimme (önemli bahislerden) ibârettir.

Mütâleasına ber vech-i basiret (dikkatli, şuurlu bir şekilde) himmet u rağbet eden ehl-i zeyğın (sapık kimselerin) tashih-i fikir ve itikad etmeleri (fikir ve itikadlarını düzeltmeleri) akide-i sâlime ashâbının (doğru inanç sahiplerinin) (Rabbenâ lâ tuziğ kulûbena ba'de iz hedeytenâ)¹⁰⁸ münâcâtıyla istidây-ı sebât eylemeleri gibi me'muldur (umulur).

Ma'lumdur ki, insan, fikir ve temyize sahib bulunduğundan dikkat ve temyizden udûl etmedikçe (dönmedikçe) ve ittiba-ı ağraz ve metâlibi (maksat ve isteklerine uyma) husûsunda hevâsı aklına gâlib gelmedikçe her şeyin efdalini (en üstünü) ihtiyâr ede gelmiştir. İnsan kendi nefsi için ihtiyar edeceği husûsâtı..."¹⁰⁹

E-KUR'ÂN İLİMLERİ:**1-el-Kavlî's-sedîd fî 'ilmi't-Tecvîd Yâhud Tecvîd-i Cedîd:**

Kitabın müellif nüshası Bayezit Devlet Kütüphanesi'ndedir. Demirbaş Defterinde (II.Defter) 15002 müteselsil aded-i umûmi sütununda kayıtlıdır.¹¹⁰ Nüshanın baş tarafında (1a) kitap ismi yazıldıktan sonra kırmızı bir mürekkeple "Aded 10000 Muhasebe'ye,

108- "Rabbimiz bizi doğru yola ilettikten sonra kalblerimizi bâtila meylettirme..." Âl-i İmrân suresi. ayet:8.

109 - M.Z. (sadeleştiren H.R. Yananlı) *el-Muhtasarât*... Bedir Yayınevi, 1411/1990, s. 12-3.

110 - İst. Bayezit Devlet Kütüphanesi, II. Demirbaş Defteri, s. 1109.

10 Kânûn-ı sâni sene 1325" kaydı mevcuttur ki, bunlar, nüshanın matbaaya verilen nüsha olduğunu düşündürmektedir. Tamamı 3 (mukaddime) + 32 varakdır. Sonundaki kayıttan eserin 25 Safer sene 1327 Cuma gecesi akşamla yatsı arasında tamamlandığı anlaşılmaktadır. Zihni Efendi *Tecvîd-i Cedîd*'i bir yıl kadar sonra bastırmıştır: Birinci baskısı 83 sayfa olarak Matbaa-i Âmir'e'de Hicri 1328 yılı Ramazan'ın başlarında (1910) tamamlanmıştır. Müellifimiz bir ay kadar sonra, bu eserinden bir nüshayı Bayezit Devlet Kütüphanesi'ne vakfetmiş ve üzerine el yazısıyla şu ibareyi yazmıştır: "Kütüphâne-i umûmî'ye vakf-ı âcizîdir. Fî 21 Şevval sene 1328 Mehmed Zihni ". Bu nüsha hâlâ mezkur kütüphanede 8198 numarada kayıtlıdır ve müellif tarafından yapılmış olduğunu tahmin ettiğim bazı tashihler vardır.

Zihni Efendi bu eserinde de, Arapça öğretimi için yazdığı kitaplarda görüldüğü gibi bol alıştırma misâline önem vermiştir.

Başka baskısına rastlayamadığımız *Tecvîd-i Cedîd*'in Abdülkadir Dedeoğlu tarafından sadeleştirilmiş ve Nakibüleşraf Şeyhzâde Muhammed Esad Hüseyinî (Seyyid Hüseyin Hamdi) 'nin *Virdu'l-müfid fî şerhi't-Tecvid (Karabaş Tecvidi'nin Şerhi)* ile birlikte Osmanlı Yayınevi tarafından tıpkı basımı yapılmıştır (ist. 1991).

F-HADİS:**1. el-Hakâik mimmâ fî'l-Ca'mi'is-sağiri ve'l-Meşârik min hadîsi hayri'l-Halâik:**

Müellifimizin, hadis şarihlerinin zayıf saymadığı hadislerden seçerek meydana getirdiği bu eserini kendi ifâdeleri şöyle tanıtmaktadır:

"... Daha sonra yani ehâdis-i şerife itkân-ı esânidiyle hadd-i istihâra vardıktan ve bâ-esânidihâ (senedleriyle birlikte) mazbût ve mukayyed bulunduktan sonra mütûn-ı ehâdis tertibi (hadislerin

metinlerinin sıraya konulması) ihdâs edilmiştir ki, ehâdis-i kavliyye evâil-i elfâzı (sözlü hadislerin lafızlarının ilk kelimeleri) itibariyle müretteb olmuştur.

Bu tertib üzere müellef olan (yazılan) kütüb-i hadîsden dokuzyüz on birde mütevaffa (vefat eden) eş-Şeyh el-Hâfız Celâleddin Abdurrahman Ebi Bekr es-Süyûtî'nin (*el-Câmiu's-sağir fî hadîsi'l-beşîri'n-nezîr*) nâm kitabı ehâdis-i şerifenin harf-i evveleri itibariyle tertib-i hurûf-ı hecâda (alfabetik olarak tertip edilmiş) olup altıyüz ellide müteveffâ İmâm Radiyüddin Hasan b. Muhammed es-Sağânî'nin (*Meşâriku'l-envâri'n-nebevviyye min sihâhi'l-ahbâri'l-Mustafiyye*) nâm kitâb-ı şerîfi dahî ehâdisin kelimât-ı evveliyyesi (ilk kelimeleri) itibariyle bir takım ebvâb ve fusûle münkasımdır (bab ve fasıllara bölünmüştür). Bu iki kitapda olan ehâdis-i şerifeyi ikisini bir tertibe koyarak bi'l-intihâb (seçerek) terceme etmeği kendime zuhr-i Âhiret (Âhiret için hazırlanıp saklanan) ve sermâye-i se'âdet (mutluluk sermâyesi) ve bazı ihvân-ı dîne (din kardeşlerime) âcizâne hizmet bildiğimden müste'inen bi'llahi te'âlâ (Yüce Allah'dan yardım dileyerek) harf-i Elif'den bed ile (başlayarak) cem u tercemeye (hadisleri toplamaya ve çevirmeye) şürû ettim (başladım). Ve mecmu'a-i hâsılı (meydana gelenin hepsine birden) (*el-Hakâik mimmâ fi'l- Câmi's-sağir ve'l-Meşârik min hadîsi Hayri'l-halâik*) tesmiye eyledim (adını verdim)".¹¹¹

Ayrıca Zihni Efendi yazdığı mukaddimede, hadis tarihi ve kitapların tertibi üzerinde durmuş ve bu eserini meydana getirirken kullandığı kaynakları da zikretmiştir. Burada şu hususu belirtmeliyim ki sahasında henüz Türkçe'mizde bu eseri geçen bir kitap neşredildiğini bilmiyoruz.

111 - M.Z. el-Hakâik, I,7.

Doğrusu, biz bu eseri Zihni Efendi 'nin Terceme-i hâle dâir eserleri ya da Hadis'e ait eserleri için de saymakta tereddüd ettik. Ancak kitabın isminin manası ile birlikte, müellifin gerek yukarda naklettiğimiz mukaddimedeki ifâdeleri gerekse kitabın başına büyük harflerle yazdığı **"BU KİTAB İKİ FASIL ÜZERİNE MÜRETTEB OLAB FASL-I EVVEL TERÂCİM-İ AHVÂL-İ RUVÂT VE FASL-I SANİ EHÂDİS-İ SEYYİDİ'L-KAİNÂT HAKKINDADIR"** ifâdeleri ve sicil defterindeki "İlm-i Hadis'den" kaydı, bizi "*el-Hakâik*" i...¹¹² Hadis'e ait eserleri arasında saymamız gerektiği kanaatine sevketti.

Müellifimiz eserin birinci faslının muhtevâsı hakkında dipnotta şöyle demektedir: "Bu fasılda ruvât-ı kirâma kasr-ı beyân olunmayıp (sadece râviler açıklanmayıp) meşâhir-i Ashâb'ın (sahâbilerin meşhur olanlarının) ekseri zikrolunmuş olmağla âsâr-ı âcizi meyanında (eserlerim arasında) (*Meşâhîru'n-nisâ*) olduğu gibi bir de (*Meşâhîru'r-ricâl*) peyda olmuş (ortaya çıkmış) demektir. Ve bi'llâhi't-tevfîk. (Başarı ancak Allah'ın yardımıyladır.)"¹¹³

el-Hakâik'in birinci faslından iki cüz (el-'ayn harfine kadar) neşredilmiş (1. cüz, İst. 1310, 243 s., 2.Cüz . İst. 1311, 240 s.) kalan kısmı hakkında şu bilgi verilmiştir: "*el-Hakâik*'in iki cildi matbu olup ruvât-ı hadisin terâcim-i ahvâlini (hadis râvilerinin terceme-i hallerini) câmi'dir. Mütebâkisi (kalanı) gayr-i matbû olarak ihzâr edilmiş (hazırlanmış) idiye de (müellif) *Müslim-i Şerif*'in tab'ından sonraya ta'lik etmiş idi. Ne çâre ki muvaffakiyet hâsıl olamadı."¹¹⁴

112 - M.Z. *el-Hakâik*... İst. 1310, I, s. 7-10; BOA, SAD, No, 66, s.185.

113 - M.Z. *el-Hakâik*, I, 10(1 numaralı dipnot).

114 - M.Z. *el-Muhtasarât*, İst. 1339, s. 243.

Basılmamış kısımların müellif nüshalarının Diyanet İşleri Başkanlığı'na tevdi edilmiş olduğunu müellifin oğlu haber vermektedir.¹¹⁵

14.08.1998 Cuma günü Ankara'da Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nde, bizzat tesbitimize göre, bu müsveddeler adı geçen kütüphanede 293, 294 ve 295 yazma eserler demirbaş numaralarında kayıtlıdır. ¹¹⁶ Yazmalar Kütük Defterindeki (1-2240) kayıtları ise defterin onüçüncü sayfasındadır. 295 numarada kayıtlı müsvedde defterlerinden beşincisi tamamen boştur. Müellif 294 numaralı defterin ilk yaprağına "fi 15 Zilka'de sene 1298" şeklinde muhtemelen eserin te'lif tarihini kaydetmiş, müteakip yaprakta ise "**Bi-hamdi'llah, tebyiz olunmuştur; başka deftere geçmiştir.**" şeklinde bir not yazmıştır. Bu ifadeden, müsveddelerin temize çekildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu tebyiz edilen nüshanın nerede olduğunu henüz tesbit edemedik.¹¹⁷

2-Buhârî'nin el-Câmi'us-sahih'i Üzerine Ta'likât:

Mehmed Zihni Efendi, Zühdü Paşa'nın Maarif Nazırlığı zamanında devlet tarafından tab'ına başlanılan *Sahih-i Buhârî*'nin tashihine me'mur edilmişti. Zihni Efendi, yalnızca tashih işiyle yetinmemiş; metinleri harekelemiş ve sayfa kenarlarına bazı açıklayıcı notlar (ta'likât) da yazmıştır. Zihni Efendi'nin bu ta'likâtı ile birlikte *el-Câmi'us-sahih*' in basımı 1315/1897 yılı Zilhicce ayının 20'sinde

115 - Ali Rana Tarhan, *Merhum Hacı Zihni Efendi'nin Hal Tercümesi*, (Nimet-i İslam'ın baş tarafı) Salah Bilici Kitabevi) İst. 1990.

116 - Eserin müsveddelerinin bulunmasında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi son sınıf öğrencilerinden Osman Güman'ın ve Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı Sayın Dr. Halil Altuntaş'ın kıymetli yardımlarını teşekkürlerimle anmak isterim.

117 - Eserin müsveddelerinin tavsifi için bkz: Abdullah Ceyhan, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi El yazması Eserler Katoloğu, Ankara, 1988, I, 171-175.

tamamlanmıştır. Eser iki senelik bir mesâf ile 8 cild olarak basılmıştır.¹¹⁸

Zihni Efendi tashihini yaparken, daha önce Kahire'de basımı gerçekleştirilen harekeli ve harekesiz iki nüsha ile karşılaştırdığını açıklamış ve harekeleme işinde Kahire musahhihlerini takdirle anmıştır.¹¹⁹ Diğer taraftan, tashihini yaptığı basımın, *Sâhih-i Buhari* şârihlerinden Ahmed b. Muhammed el-Kastallâni'nin (ö.923/1517) şerhine göre gerçekleştirildiğini de kaydetmiştir.¹²⁰

Zihni Efendi'nin tashihiyle meydana gelen bu nüsha, Bedrettin Çetiner'in çeşitli fihristleri eklenmek suretiyle Çağrı Yayınları tarafından tekrar neşredilmiştir (İstanbul, 1401/1981) .

3-Müslim'in el-Câmi'u's-sahih'i Üzerine Ta'likât:

Mehmed Zihni Efendi, *Sahih-i Buhârî*'nin güzel ve doğru bir şekilde basımı gerçekleştirildikten sonra *Sahih-i Müslim*'in basımının tashihiyle de görevlendirildi.

O da son zamanlarını bu eserin tashihine ve bir takım açıklayıcı notlar teminine hasretti. En büyük emeli, yine sekiz cild olarak düşünülen bu kitabın basımının tamamlanması iken, ne yazık ki, beşinci cildin sona ermesine iki forma kaldığı bir sırada fâni âleme veda etmiştir.¹²¹

Böylece *Sahih-i Müslim*'in basımı, kitabın başından Hayber Gazvesi babına kadar Zihni Efendi'nin tashih ve hâşiyeleriyle gerçekleşmiştir.¹²²

118 - M.Z. *el-Muhtasarât*... üçüncü baskı, 1339.s.242.

119 - el-Buhârî, *el-Câmi'us-sahih*, İst. 1335, VIII, 219.

120 - el-Buhârî, *a.g.e.* aynı baskı, I, 1.

121 - M.Z. *el-Muhtasarât*... üçüncü baskı, İst. 1339, s. 242.

122 - Müslim, *el-Cami'u's-sahih*, et-Tıba'atü'l-Âmire, 1331, V, 201, VIII, 246.

Müslim'in *Sahih*'ini bâb ve hadis numaraları vererek neşreden Muhammed Fuâd Abdulbaki 1374/1954'te yazdığı mukaddimede Mehmed Zihni Efendi'nin ve ondan sonra basımı gerçekleştirenlerin bu esere yaptıkları hizmetleri takdirle yâd etmektedir.¹²³

4-Meşâriku'l-envâr'a Ta'likat:

Sağâni'nin (ö. 750/1349) *Meşâriku'l-envâr*'ı üzerine yaptığı tashîh ve açıklayıcı notlardır.¹²⁴

G-DİNLER TARİHİ:

1.Tuhfetu'l-erib fi'r-raddi 'alâ Ehli's-salib Tercemesi:

Majoca'lı bir katolik fransisken rahibi iken müslüman olan Anselmo Turmeda'nın, Hristiyanlığın yanlış yönlerini anlatmak için yazdığı eserin tercümesidir. Birinci baskısı Matbaa-i Âmire'de (İst. 1291/1874, 112 s.) yapılan bu eseri Zihni Efendi, Said Efendi'nin katkısıyla tercüme etmiştir (*Meşâhir*, mukkadime, II, 343). İkinci defa İstanbul'da 1304/1886'da 130 sayfa olarak basılan eser şöyle takdim edilmektedir: "Bu kitab zâten Katolik rahiplerinden olup bilâhere bundan takriben dört yüzseksen sene evvel bilhassa Tunus'a gelerek müslüman olmuş ve orada Lisan-i Arabi taallüm etmiş (öğrenmiş) olan Mevlânâ Abdullah et-Tercemân'ın eseri ve nasârâ (hristiyanların) kavâid-i din ve âyinlerinin kâfiyen (yeterli bir şekilde) beyânını dahi hâvi olduğu (içerdiği) cihetle sâir reddiylelerin hemen en müfid ve muhtasarı olmağla bu kerre nusha-i matbuası kemâl-i dikkatle bi't-tashih Matbaa-i Osmâniye'de tab u temsil edilmiştir."

123 - Müslim, *es-Sahih*, Çağrı Yayınları, İst. 1401/1981 s. 9-10.

124 - Bayram Ali Öztürk, *a.g.e.s.* XXXI.

Bu eser yeni harflerle **Hristiyanlığa Reddiye** adıyla neşre-dilmiştir (Bedir Yayınları, İst. 1416/1995).

Öte yandan, Şair Mehmed Lebid Efendi'nin (ö. 1284/1867) de bu eseri terceme ettiği ve tercemenin basılmamış olduğu kaydedilmektedir.¹²⁵

Zihni Efendi'nin Dinler Tarihi ile ilgili bir çalışması olarak *İzharu'l-hak* tercemesine katkılarını da burada anmalıyız.

H- TERÂCİM-İ AHVÂL (BİYOGRAFİ)

1-Meşâhîru'n-nisâ:

Maârif Nezâreti'nce, Zihni Efendi'den Dârulmu'allimât'ta (=Kız Öğretmen Okulu) ders kitabı olacak, ilim ve edebiyat alanlarında meşhur olmuş kadınların terceme-i hallerini ve eserlerini anlatacak, kız öğrencilere ibret verecek bir kitap yazılması istenmiş ve sonuçta bu eser meydana gelmiştir.

Müellifimizin kendi ifâdesine göre, Türkçe ve Arapça yazılmış eserler arasında istenilen şekilde bir eser bulunmadığı için ilgili kaynaklara müracaat ederek malzeme toplanmış ve hacmi istenilen mikdârı çok aşmış ve ders kitabı bundan seçmeye kalmıştır.

Kitap, şâir, şarkıcı, fıkıh bilgini, hadis bilgini, veliliği ile meşhur olan, sahabeden bulunan, yüksek mevki sahibi, ahmaklığı veya herhangi bir olay sebebiyle meşhur olmuş kadınların terceme-i hallerini ihtiva eder.

Meşhur Kadınlar manasına gelen *Meşâhîru'n-nisâ*, Anadolu, Arap ve Acem kadınlarından herhangi bir meziyeti olanlarının biyografilerini "hurûf-ı hecâ tertibi" üzere (=alfabetik olarak) verir.¹²⁶ Alanında ilk eserdir.

125 - İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İst. 1930, II, 871.

126 - M.Z. *Meşâhîr*, İst. 1294, I, Mukkadime.

Zihni Efendi'nin bu eserinde uzun yıllar devam eden Arapça öğretmenliğinin tesiri görülür: Arap dilinde şevâhid (misâl) olarak gösterilen şiir ve deyimleri tercüme ile birlikte izah etmiştir. Zaman zaman müstehcen şiirlerin tercemesini vermeden asıllarını vermiştir. Uslûbundaki güzellik eseri herkesin zevkle okuyabileceği hale getirmiştir. Eserin bir çok yerinde verilen hikâyelerde kadınların şecaati, sadâkati, sevgisi, uyanıklığı vs. ile ilgili örnekler yer alır.

Müellif, bazan hangi kaynağı kullandığı belli olmasa da, çoğu zaman naklettiği bilgiyi hangi eserden aldığını hatta sayfasını söylemiştir. Kimi zaman bulduğu bir bilgiyi başka eserlerle karşılaştırıp tercihinin belirtmektedir. Yeri geldikçe fıkıh, tefsir bilgileri verir. Zihni Efendi bu eserinde çağdaşı olan meşhur kadınları da ihmal etmemiştir.

Müellif, iki cild olarak basılan (Matbaa-i Âmire, I.cild, 4+6+371 s.1294-5; II cild. 429+2 s. 1295-6) *Meşâhîrun-nisâ*'nın birinci cildinin basımı sırasında İskenderiye'de bulunduğu için büyük hataların meydana geldiğini ve Afra Hanım'ın terceme-i hâinden sonrasını İskenderiye yolunda gemide tebyiz edip temize çektiğini ifâde etmiştir.¹²⁷

Birinci cildin iç kapağında belirtildiğine göre, eser, Maarif Nezareti tarafından müellife mükâfat olarak bastırılmış, satış bedelinden sadece basım masrafları alınmıştır.

Mehmed Zihni Efendi'nin bu eseri de ilim çevrelerinin dikkatini çekmiş, basımını takip eden yıllarda *Hayrât-ı husân* adıyla Farsça'ya çevrilip bastırılmıştır. (Terceme eden: M. Hasan İ'timâdu's-saltana, Tahran 1304-7, III. cild; 2. Basım 1311-2).

Bedreddin Çetiner tarafından yapılan sadeleştirilmiş şekli ise *Tarihte İz Bırakan Kadınlar* adıyla iki cilt olarak İstanbul'da 1982'de yayımlanmıştır. Bu basımda metindeki bazı Arapça bilgiler terkedilmiş,

127 - M.Z. *Meşâhir*, II, 64, 91.

ancak dipnotlardaki kısa bilgilerle birlikte sonuna bir indeks ilâve edilmiştir.

Recep Uslu tarafından 1996'da "*Mehmed Zihni Efendi'nin Meşâhiru'n-nisâ Adlı Eserinin Kaynakları*" başlığıyla bir makale hazırlanmış ise de henüz neşredilmemiştir.

Bu eseri Tanzimat döneminde yazılan tarihe ait eserler arasında Mükrimin Halil Yınanç şöyle değerlendirmektedir. "... Terâcüme dair kitaplara gelince ... Bunlar içinde Hacı Zihni Efendi 'nin (*Meşâhirun-nisa*) sı birçok menâbia müracat suretiyle uzun uzadıya çalışarak vücuda getirilmiş mühim bir eserdir."¹²⁸

Öte yandan *Meşâhirun-nisâ*' bazı eserlere kaynak teşkil ettiği gibi Rize Müftüsü merhum Yusuf Efendi (1302/1886-2 Mart 1969) tarafından da bu esere "Zihni Efendi'nin "tesadüf etmemiş olduğu bazı meşâhiri-nisâ ilâve edilmiştir."¹²⁹

Arapgirli Hüseyin Avni Efendi'nin (ö.İst. 1954) *Meşâhirun-nisâ* nüshasında Zihni Efendi'nin harekelemediği bir zok Arapça şiir harekelendiği gibi, nüsha sahibi tarafından bazı tashih ve ta'likler kaydedilmiştir. (Bkz. M.Z. *Meşâhirun-nisâ*, Marmara Ü.İlahiyat Fakültesi ktp. Arapgirli Bölümü, no 262/1-2).

2-Buğyetu't-tâlib fî tercemeti Tuhfetir-râğib fî sıyrâti cemâ'atin min a'yâni Ehli beyti'l-etâyib:

Eser, esas itibariyle Şâfiî âlimlerinden Şihâbeddin Ahmed b. Selâme el-Kalyûbî'nin (ö.1069/1658)¹³⁰ *Tuhfetu'r-rağib* adlı risâlesinin tercemesidir. Eserde isminden de anlaşılacağı gibi soy itibariyle Ehl-i Beyt'ten olan bazı zâtların biyografi ve bazı menkıbeleri anlatılmaktadır.

128 - Mükrimin Halil Yınanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I*, İst. 1940, s. 585.

129 - İsmail Kara, "Kaybolmuş Bir Hal Tercümesi", *Dergâh (dergisi)*, Kasım 1992, sayı: 33, s.23.

130 - Hayatı ve eserleri çin bkz: Ö.Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I. 148.

İçindekiler: Vak'a-i Kerbelâ, Seyyide Zeyneb, Seyyide Rukiyye, Seyyide Sekine, Muhammed el-Enver, Hasen el-Ezher, Seyyide Nefise, es-Seyyid el-Celil Ali Zeynelâbidin, Seyyid İbrahim, Seyyide Aîşe, Seyyid Kasım, ez-Zeki, Seyyid Ahmed er-Rifâ'î, Seyyid Ahmed el-Bedevî, Seyyid Abdulkadir Geylânî, İbrâhim ed-Düsûkî.

Bu risâlenin basımını, Zihni Efendi'nin kızıdan torunu olan Hüseyin Şâdi gerçekleştirmiş ve eserin basımı ile ilgili notunda şöyle demiştir:

"Bu risâle büyük pederim Hacı Zihni Efendi tarafından terceme edilmiş; irtihallerinden iki üç ay evvel kütüphanesinde birlikte bulunduğum esnâda müsveddâtını çıkararak, bu risâleyi ehîbâdah (sevdiğim kimselerden) bir zâtın tavsiyesi üzerine bundan yirmi sene mukaddem (önce) terceme etmişdim. Hâlâ tab'olunamadı, demişti. Belki vakt-i merhunu gelmiştir, diye ricada bulunarak tab'ına muvafakatlarını almışdım. Ma'atteessüf ilk formanın tertibi esnâsında irtihalleri vukû buldu. Yarım kalmasın maksadıyla müsveddelerden mukabele ederek hâtâma erdirdim (basımı tamamladım).

Cenab-ı Hak, Habib-i Ekrem'i hürmetine ana (ona) rahmet ve bize mağfiret ihsan buyursun!

14 Rebiulahir 1332 Hüseyin Şâdi" 131

Kitapta Mehmed Zihni Efendi'nin yazdığı mukaddimenin tarihi olarak 1 Muharrem 1331 yazılıdır. Ancak bu tarih, torunun yukardaki ifâdesine bakılırsa, 1332 olmalıdır.

Zihni Efendi'nin bu risâlesi İstanbul'da Şems Matbaasın'da 1332/1913'te küçük boy (98+1 sayfa) olarak basılmıştır. Basında reklamı da yapılmıştır.¹³²

131 - M.Z. Buğyetu't-tâlib ... s. 98.

132 - Sebilurreşad Mecmuası, cild 18, aded. 421-461, Yıl 1388 Hicri/1326 Rumi.

Bu ilanlardan birinde¹³³ eserin ilk baskısından sonra "basılıyor" ifâdesinin yer aldığına bakılırsa, bu eserin birden fazla baskısı yapıldığı söylenebilir.

Hadîse dair eserleri arasında zikrettiğimiz *el-Hakâik*'in basılan ilk iki cildinde hadis râvilerinin terâcim-i ahvâline ait bir eser olduğunu da burada işâret etmemiz yerinde olur.

J-TASAVVUF:

1- *el-Münkızu mine'd-dalâl Tercemesi*:

Said Efendi ile birlikte terceme edilen eserin aslı İmâm Gazzâlî'nin (ö.505/1111) meşhur otobiyoğrafisidir. Erbâbınca bilindiği gibi, çeşitli bilim dallarına ait konuları ihtiva etmelerinden dolayı eski eserlerimizi sistematik bir taksime tâbi tutmak oldukça zordur. Ben de burada bu zorluğu hissettim ve *el-Münkız*'ı içindekilerin bütünü ve vurgulamak istediği hedefi nazar-ı itibara alarak Zihni Efendi'nin tasavvufi eserleri arasında saydım.

Mütercimlerden Zihni Efendi'nin bu terceme hakkındaki verdiği bilgileri bazı açıklamalarla birlikte nakletmeyi uygun buldum:

"*el-Münkızu mine'd-dalâl Tercemesi*, matbu'dur. "Birincisi beyaz (İst. Matbaa-i Âmire 1287/1870, 106 s.) ve ikincisi sarı (Matbaa-i Âmire 1289/1872, 110 s.) kağıdı olarak iki defa tab olunmuştur. Aslı İmâm Gazzâlî'nindir. İmâm-ı müşarun ileyh (adı geçen imam) anı (onu) *İhya-i ulûm*'dan sonra evâhir-i ömr-i azizlerinde (kıymetli ömürlerinin son zamanlarında) kaleme almış oldukları cihetle kendilerinin hemen hulâsa-i akl u hikmeti (akıl, düşünce ve bilgisinin özeti) denilmeğe şâyân (layık) bir kitab-ı fevâid-nisâb (faydalı bilgilerle dolu bir kitab) dır. Müellif (yani Zihni Efendi) anı (onu) tarik-i sufiyye mebhâsine (bahsine) kadar terceme edüb mütercim nâmına (adına ilâve) olarak

133- Sebilurreşad Mecmuası 29 Şaban 1337/29 Mayıs 1335 Perşembe, aded 418.

serâpâ (baştan sona, tamamen) bir hayli (çok) fevâid (faydalı bilgiler) zam etmiş (eklemiş) dir. Mebhas-i mezkûrdan aşağısını sâhib-i vazâif (bir çok vazifeler sahibi) Sa'id Efendi terceme ederek tab'ına iştirak eylemiştir.

Hak râzı olsun ondan ki, iştiraki olmuyaydı bu da tab olunmaz idi."¹³⁴

el-Münkız Tercemesi'nin sonunda "İşbu risâle bin iki yüz seksen yedi Şaban'ında terceme olunarak Matbaa-i Âmire' de tab ettirilmiştir. Fî 20 Şevaal 1287" denildigine göre mütercimler bu eserlerini çok geçmeden o sırada memurları bulundukları Matbaa-i Âmire'de¹³⁵ bastırma imkanı bulmuşlardır.

2-Sihâmu'l-isâbe fi kenzi'd-de'avâti'l-müstecâbe

Tercemesi:

İmâm Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Sihâmu'l-isâbe* adındaki eserinin tercemesidir. İçindekiler göz önünde bulundurularak kitap burada yâni Tasavvuf'a ait eserleri arasında zikredilmiştir. Eser dört fasıl ve bir hâtmeden (sonuçtan) ibârettir. Kitapta duânın kabul edilmesinin sebebi, zamânı, mekânı ve duâ edenin içinde bulunduğu psikolojik durum (hâl) söz konusu edilmekte; sonuç bölümünde ise Allah'a hamd, Peygamber'e ve âline salât ve selâm getirmenin lüzumu anlatılmaktadır.

Bu eserin bir baskısını tesbit edebildik:

İstanbul, Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, Sahib ve Nâşiri: Kitabçı es-Seyyid Abdulkerim, 1313/1895, 23 s.

¹³⁴ - M.Z. *Meşâhiru'n-nisâ*, 1294, I (Mukaddime).

¹³⁵ - Matbaa-i Âmire Memurlarından Said, Zihni, *el-Münkız min ed-dalâl Tercemesi*, 1287, s.1.

K-MEKTUPLARI :

Zihni Efendi'nin tesbit edebildiğim iki mektubunu da buraya almakta fayda mülâhaza ettim.

Birinci Mektup:

Bu mektup Almanya'da öğrenim görmekte olan (Yıl 1906) oğlu Ali Ra'nâ Bey'e hitaben yazılmıştır. Mektubun aslı Galatasaray Lisesi Müzesi'nde, Müsteşrikler Kongresi'nce Zihni Efendi'ye verilen altın madalya ve Ali Ra'nâ Bey'in Galatasaray Lisesi Müdürü'ne hitâben yazdığı bir mektupla birlikte¹³⁶ bir levha halinde duvarda asılı durmaktadır.¹³⁷

Oğlunun sorduğu suâllere Zihni Efendi'nin cevabı mâhiyetinde olan *Mektub*'u orjinal ifâdelerini aynen koruyarak ve anlaşılmasına yardımcı olmak düşüncesiyle parantez içinde bazı açıklamalar yaparak ve Arapça ibârelerin anlamını vererek buraya alıyorum:

¹³⁶ - Ali Rana Bey'in mektubu şöyledir:

"Mekteb-i Sultânî Müdîr-i Muhteremî Sâlih Ârif Beyefendi'ye takdim.

Arz-ı âcizânemdir:

Mekteb-i Sultânî Müzesi'ne ta'lik edilmek üzere pederimin resmi emir buyurulmuşdu. Hiç resim çıkartmamış olduğu için bu emrin ifâsı mümkün olamadı. Buna mukabil, pederime, İstokholm Müşterikîn Kongresi tarafından -bir çoğunu Mekteb-i Sultânî tadrîsâtı için vücuda getirmiş olduğu- müellefâtını takdiren ihdâ edilmiş olan madalyayı ve âcizleri Almanya'da tahsilde iken yazdığı mektublardan birini kendisinin pek çok emek verdiği ve benim de pek çok istifâde ettiğim Mekteb'e bir hâtıra olmak üzere takdim ediyorum.

Bu vesile ile de te'yid-i hürmet eylerim Efendim. Beylerbeyi 2 Teşrinievvel 1921/1337
Muallim Hacı Zihni Efendi'nin mahdûmu:

"Ali Ra'nâ".

¹³⁷ - Bu belgelerin resmini almamıza izin verip yardımcı olan Müze Müdürü Sayın Vefa Semenderoğlu'na ve Kütüphane Müdürü Sayın Celaleddin Kışmır'e burada teşekkürlerimi ifâde etmek isterim.

"Küçük Herif!¹³⁸

22 Kanûn tarihli mektubunu okudum. Biz ne kadar fenâ isek dînimiz o kadar iyidir. Ahkâm-ı Şer'iyye'miz dahî metîn (sağlam) ve mâ'kuldür (akla uygundur). Aksi, gayr-i makûldür. Ve sahibleri gülünçdür. Ne çâre ki, din şevketimiz kâim olamadığı cihetle ma'rûz-ı ta'arruz (tecavüz ve sataşmaya maruz) olmakdayız. Fakat Sure-i Fetih'deki...

139 لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ

va'd-ı kerim-i ilâhîsi vechile galebe-i bürhaniyyemiz her vakit için kemâliyle mevcuddur.

Bi-hamdillâhi Te'âlâ (Allah Teâlâ'ya hamdolsun!) sen Dîni'nin câhili olmayan müslim bin müslimsin (müslüman oğlu müslümansın). Küfrün sana karşı mağlubiyetinden başka çâresi yoktur. Benim arzum, küffârın (kafirlerin) seni bilfiil (pratikte) mütemessik-i din (Dîn'e bağlı) bulmaları yani abdestli, namazlı görmeleridir ki, bu da zâten icrâcısı olduğun (yaptığın) vazife-i diyânetin idi. Mukabele-i a'dâda (düşmanlarla karşılaşmada) onun da feyz-i mu'âvenetini (yardım feyzini) görecektin. Ve inşaallahü te'âlâ (Yüce Allah dilerse) yine öyle bulunursun oğlum! Hazret-i Ömer bir mektubunda Hak-celle ve 'alâ ile ibâdı (kulları) arasında tâ'at (itâat) dan başka münâsebet yoktur, buyuruyor.

Kadınların talâk (boşanma) talebine olan hakları kendilerinin zann-ı muhâlifin vechile (karşı çıkanların sandıkları gibi), erkeklerin istibdâd-ı istimrârîleri tahtında (sürekli istibadları altında) olmadıklarını

138 - Bugün sadece menfi anlamda kullanılan bu kelam, zaman içinde -Osmanlı Türkçesi'nde meslekdaş ve teklifsiz dost anlamlarını da ifade ediyordu.

139 - Fetih suresi âyet: 28 "Dînini bütün dinlerden üstün kılmak için Peygamberini hidâyet ve hak bir din ile gönderen O'dur. Şâhit olarak Allah yeter."

göstermez mi? Her taleb intâc-ı matlûb etmesede (her istek istenen şeyin ortaya çıkmasını gerektirmese de) bir kadın memnun olmadığı zevcini, beni buraksun, deyu mahkemeye arz-ı da'va etmek hakkını hâiz olmak kendisinin zevcine karşı bir şahs-ı müstakil (bağımsız bir kişi) olduğunu ve hatta ona müdde'î ve muhâsım (dâvâcı) bulunduğunu anlatmaz mı ki, işte bu, Hukûkan (Hukuk bakımından/ haklar bakımından) müsâvât (eşitlik) demektir.

Zevcesi kendisinden izhâr-ı memnûniyet etmeyen (memnûniyet göstermeyen) bir sâhib-i vicdan zevc (koca) ise, işi mahkemeye düşürmeyerek, ben de seni istemem, demek ve yâhud taleb-i vâk'îin (meydane gelen isteğin) sırf killet-i mulâhaza (az düşünmekten) ve fıkdan-ı dirâyetden (bilgisizlikten) ileri gelmiş olması takdirinde zevc-i müdebbirin (işin kötü sonunu düşünüp önceden çare arayan koca) nasîhat-i hakîmâne ile işi geçiştirmek beyninde (arasında) muhayyer bulunur. Zevcin inadiyle hukm-i hâkime (hakimin hükmüne) ihtiyac mesetdikde (gerektiğinde) hâkim sulha çâre bulamadığı takdirde bunun sana hayrı olmayacak, deyu tavsiye-i talâk ile (boşanmayı tavsiye ile) kadın nâil-i emel (emeline erişmiş) olur. Zevc pek zulm etse hâkimden muhâle'a (eşlerin nikâhın feshedilmesiyle birbirinden ayrılmasını) taleb eder ki, kadın kendisinden nikâh yahud nafaka veyahud her ikisini taleb etmek şartıyla onu boşar. Asr-ı Seâdet'de, zevcin çirkinlikden başka kusuru olmadığını ve fakat çirkinliği cihetiyle kat'iyyen onu istemeyeciğini beyan eden bir zevceye zevcin mihir olarak verdiği hurmalık geri verilmek üzere tavsiye buyrulmuş ve ol vechile beyinlerinde (aralarında) müfarakat (ayrılık) hâsıl olmuştur. Talâkın eydî-i ricâlde (erkeklerin elinde) olması mehâsindendir. Kavli-hâkimi (hâkimin sözünü) kabul etmeyip kadını nikâhında tutmak fikrine musır (ısrar eden) ahmaklar da bulunur. Onlara cebr (zor kullanma) yokdur. Bu da binde bir bulunur.

Sûre-i Kâfirûn'un sebep-i nüzûlüne gelince, sûre-i celile-i mezkûre (adı geçen şerefli sure) bazı küberâ-i müşrikînin (ileri gelen bazı müşriklerin) Hazret-i Hâtemu'l-Enbiyâ'ya (Peygamberlerin Sonuncusu-nuna) -Aleyhi ve aleyhimu's-salâtü ve's-selâm -(Ona ve diğer Peygamberlere saygı ve selâm olsun!):

"Ma'bûdumuz (ibâdet ettiğimiz) hep bir değil mi, bazan sen de bizim usûl-i diyânetimize mürâât göster ki, biz de bazan sana ve senin dînine mûmâşât edelim (hoş geçinelim) demeleri üzerine nâzil olmuştur. Sizinle bizim ma'bûdumuz bir değildir. Biz Hakk'a, siz Batıl'a perestiş etmekle (tapmakla) ma'bûdlarımızca hiç münâsebet yoktur, deyu onların esâs-ı müddeâlarını (iddia ettiklerinin temelini) tekzib buyurmuştur.

140 لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ

kavl-i kerim-i dahi ... وَلِيَ دِينِ takdîrindedir.

Siz bulunduğunuz din üzere olup terk edemezsiniz ilh... demektir. Küffâr bi-sunûfihim (her sınıfıyla kâfirler) Cenab-ı Hakk'a bigânedir (Yüce Allah'a yabancı, onu tanımayan kimselerdir). Hakk'ı bilmek müslim olmağa mütevakkıf (bağlı) dır. 141 الْكَفَرُ مِلَّةٌ وَاحِدَةٌ Fehvâsınca (delalet ettiği ma'nâca) bu bigânelikte ve bigâneliklerini bilmemekde cümleleri müsterekdir. Anadan doğma a'mâ çocuk gibi ki, geceyi, gündüzü ve elvânı (renkleri) bilmediği halde onları işidik sayar ve söyler.

142

وَلَكِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لِيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ

140 - "Sizin dîniniz size, benim dinim bana!" el-Kafirun sûresi: 6.

141 - Küfür (kâfirler) tek bir ümmettir.

142 - Lokman Suresi: 25 "Onlara "Gökleri ve yeri kim yarattı?" diye sorsan mutlaka "Allah!" diyecekler. Sen ise "Hamdolsun Allah'a!" de; ama, onların çoğu bilmezler."

143 قَالَتَيْنِ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكَرَةٌ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ .

Küffâr gürûhunu Kur'an-ı-azimu's-şan bize böyle tarif buyurmuştur. Bu bir hakikkattır, oğlum! "Ben Allah'ı bilirim amma, falan zâtın (Hazret-i İsa'nın) mahlûk olduğunu ikrar edemem." diyen kimse Cenab-ı Allah'ı bilmiş midir? Eğer bilmiş olsaydı mâsivallahın (Allah'dan başka varlıkların) hepsi mahluk (yaradılmış) olduğunu bilecek idi. Biz onların dalâlet (sapıklık) ve cehâlet üzere olduklarına Peygamberimiz'e olan cehâletleriyle hükmeder ve haklı çıkarız.

144 ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ

Fî 24 Zilka'de sene 324 ve 27 Kânûn Pederin

Belki lüzumu olur diye bir Kitab-ı Nikâh gönderiyorum."

İkinci Mektup :

Bu mektubu da Zihni Efendi, dostlarından piyâde zâbitânından ve Beşiktaş Askerî rüşdiyesi muallimlerinden İpekli Hafız İbrahim Efendi'ye yazmıştır. Hafız İbrahim, Zihni Efendi'nin vefatı dolayısıyla kaleme aldığı yazı içinde mektubu kısmen neşretmiştir. Biz de o mektubu da buraya nakletmenin uygun olacağını düşündük. Yazar mektubu şöyle takdim ediyor:

Beş altı ay mukaddem (önce) Sofya'dan Merhum'a bir mektup takdim eylemişdim. Cevher-i cân (can cevheri) gibi sakladığım cevabnâme-i hakîmânelerini aynen âtiye derc ediyorum (aşağıya alıyorum) :

143 - en-Nahl Suresi: 22: "... Ahirete inanmayanların kalpleri ise inkârla doludur, Allah'a ve âhirete inanmayı kibirleriyle bağdaştıramazlar."

144 - ez-Zümer Suresi, 23: "... Bu, Allah'ın doğru yol rehberidir; onunla dilediğini doğru yola eriştirir..."

« Oğlum Hâfız İbrahim Efendi,

Sofya'dan yolladığınız mektubu târihinden bir hafta sonra aldım. Hayâtınıza sevindim, esâretinize yerindim. Ehl-i İslâm'ın bu seferki musibeti tasavvur hâricindedir.¹⁴⁵ Mevlâ-yı Mütââl encâmı (sonunu) hayr eylesün. Dâmâdım Doktor Binbaşısı Rifat Efendi bidâyet-i harbdeki sefâletle (harbin başlangıcındaki sıkıntıyla) ve O'nun dâmâdı Yüzbaşı Halil Efendi düşman kurşunuyla şehiddirler. İkisi dâhi metin ve ehl-i din (dindâr) kimseler idi. Mevlâ garik-ı rahmet eylesün!

Din-i İslâm'ın anâsır-ı gayr-i müslimeyi himâyesi (müslüman olmayanları koruması) onların hîn-i fetihden (fetih zamanından) bu âna kadar memâlikimizde mevcûdiyetiyle müsbetdir (ülkemizde var olmalarıyla sabittir). İspanya'nın Ehl-i İslâm elinden çıkması ve İstanbul'un Ehl-i İslâm eline girmesi bir zamâna tesâdüf etmiştir. Orada bir müslim kalmamış ve kalanlar da ateşlerle yakılmışdır! Burada ise yerlilere bir çok İspanya muhâciri Yahûdiler ve Asya düşkünü Ermeniler munzam olmuştur (katılmıştır). Selim-i Evvel'in İstanbul ve Rumeli Hristiyanlarını İslâm etmek için katil teşebbüsünden Zembilli Ali Efendi nâmındaki Müfti'nin mümânaatı (karşı çıkması) menetmiştir ki; zimmet-i İslâm'ı kabul edip cizye veren ra'yye katlolunamaz, demiştir. Muktezây-ı hükm-ı Şer' (Şeriatın hükmünün gereği) dahi budur.(...)

« إِنَّمَا بَدَّلُوا الْجَزِيَّةَ لَتَكُونَ دِمَاؤُهُمْ كَدِمَانِنَا وَ أَمْوَالُهُمْ كَأَمْوَالِنَا »

buyurulmuştur ki, "onlar yani milel-i gayr-i müslime (müslüman olmayan milletler) , kanları kanımız ve malları malımız gibi olmak için bezl-i cizye ettiler" demektir. Devlet-i İslâmiyye'ye ra'yye (tebea) olub cizyesini veren gayr-i müslim (zimmî) nâmını alır. Zimmîler bizce müste'menlerden yani düvel-i ecnebiye teba'asından olub da

145 - Balkan Harbi kasediliyor.

memâlikimizde muvakkaten (ülkemizde geçici olarak) bulunanlardan mümtazdırlar. (Muvakkaten, diyorum ki; ecnebîler memâlik-i İslâmiyye'de bir seneden ziyâde duramamakla ve duracak olurlar ise zimmî olmakla mükellefdirler.) Bir zimmîyi bi - gayr-i hakkın (haksız yere) katleden (öldüren) bir müslim kısâsen katolunur. Bir zimmînin malını sirkat eden (çalın) sârik-ı müslimin (müslüman hırsızın) eli kesilir.

Kur'an-ı Kerim'de ; ... إِنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ الْغَالِيَةَ

kavl-i kerimi mutlak vârid olmuştur (Müslüman olan, olmayan ayrımı yapmaksızın zikredilmiştir). Müslim-i Şerif'in tashîh ve tahşiyesi (düzeltme ve dipnot yazımı) bendenizi epeyce meşgul etmekde olduğundan bundan ziyâde yazamadım. Bedâi' ve Fethu'l-Kadir ve Bahr-ı râik ve Tebyin-i hakâik kütüb-i fıkhiyyemizin matbû ve muteberlerindendir.

25 Mayıs sene 329 Mehmed Zihni"

Beşiktaş'tan Hafız İbrahim¹⁴⁶

Mehmed Zihni Efendi'ye Nisbet Edilen Eserler:

Burada Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin eserleriyle ilgili bir hususun hatırlanmasının yerinde olacağını düşünüyorum:

Şöyle ki:

Bilindiği gibi, her dilde kitap veya kişi isimlerinin birbirine benzemesi zaman zaman karşılaşılan bir durumdur. İşte bu benzerlik

146 - Hafız İbrahim, "Büyük Üstad Hacı Zihni Efendi Merhum", *Sebilurreşâd*, 26 Muharrem 1332 H /12 Kânun-ı evvel 1329 Rumî (1913 Miladi) Perşembe, Aded 276, cild 11, s. 246-7.

bazan araştırmacıları yanıltmakta ve onların boşuna yorulmalarına yol açmaktadır.¹⁴⁷

Biz de bu çalışmayı yaparken Zihni Efendi hakkında yapılmış olan önceki çalışmalardan bazılarında ¹⁴⁸ rastladığımız ve isimleriyle dikkatimizi çeken iki eserin (*Muktetafât-ı âsâr-ı Arabiyye* ve *Amelî Mükâlemât ve Temrînât-ı Arabiyye*) nüshalarını bulabilmek için hayli aradık. Bulunca da Hacı Zihni Efendi'ye nisbet edilen o eserlerin O'na ait olmadıkları kanaatine vardık.

Müellif isimlerinin benzerliğinden meydana gelmiş olduğunu sandığım bu iltibası burada -müsâmahaya mağruren- zikretmek istiyorum ki benden sonra bu konuda çalışacaklar, boşa zahmet çekip yorulmasınlar.

Şimdi Zihni Efendi'ye nisbet edilen *Muktetafât-ı Asâr-ı Arabiyye* (İstanbul, Mahmut Bey Matbası, 1314/1890, 126s.) ve *Amelî Mükâlemet ve Temrînât-ı Arabiyye* (İzmir, Hidmet Matbaası, 1313/1896, 279s.) isimli eserlerin her ne kadar üzerlerinde müellif ismi olarak "Mehmed Zihni" yazılmış olsa da, bu iki eserin Mülkiye Kaymakamlarından Mehmed Reşid Efendi'nin oğlu olan Hacı Mehmed Zihni'ye (1262-1332) âit olmadığı kanaatine sevk eden sebepleri kaydedelim:

147 - Nitekim daha önce de böyle bir durumu tesbit edip dikkat çekmiştim: Bkz: Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivi Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İst. 1992, s. 127-9, 152; aynı mlf, "Arap Dilinde İki Avamil Risâlesi ve Bunların Mukayesesi", *İlam Araştırma Dergisi*, I, sayı 2, İst. 1996, s.161-176.

148 -Bkz: Candemir Doğan, *Hacı Mehmed Zihni Efendi ve Yeni Arapça Öğretim Metodu*, (Doktora semineri) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Konya 1993, s. 4; Gökhan Sebâti Işkın, a.g.e. s.7; Mevlut Kuyucu, a.g.e. s.5; M.Sadi Çöğenli, a.g.e. s. 9, 12;

1- Bu kitapların kapak sayfalarında müellifi tanıtan şu ifade yer alıyor:"Câmiî: Aydın Vilâyeti Ma'ârif İdâresi Matbû'ât Muâyene Memurları ve Matba'alar Müfettişi Mehmed Zihni".

Bizim araştırmamızın konusunu teşkil eden Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Sicil Defteri'nde böyle bir vazifesinden bahsedilmediği gibi, oğlunun ve torununun tesbit ettikleri terceme-i hâlinde ve *el-Muhtasarât* adlı eserinin müellifin vefâtından yedi yıl sonra yapılan üçüncü baskısındaki (İst. 1339/1919) terceme-i hâlinde de bulunmamakta ve bu eserlerin ismi geçmemektedir.

2- Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin eserlerinin kapaklarına bakıldığında, müellifin, kitaplarının kapağını konuya uygun şiirlerle veya hikmetli sözlerle süslediği görülmektedir. Bu eserlerde ise böyle bir duruma rastlayamıyoruz.

3- Hacı Zihni Efendi merhum eserlerinde münâsebet düştükçe diğer müellefâtına atıfta bulunmaktadır. Arapça ile ilgili kitaplarında bu iki kitaba atıf görülemediği gibi, bunların uslûbu da Hacı Zihni Efendi'nin uslûbuna benzememektedir.

SONUÇ

Bu çalışmamızda son asır ilim ve kültür dünyamızın mühim sîmâlarından Hacı Mehmed Zihni Efendi ile ilgili bilgileri ana hatlarıyla derlemeye gayret gösterdik. Bu esnâda gördük ki, Hacı Mehmed Zihni Efendi, eski kültürümüzün iki temel direği mesâbesinde görülen Arapça ve Farsça'ya yüksek seviyede vâkıf ve genel olarak da şark kültürünü hazmetmiş; bununla da yetinmeyerek zamanındaki gelişmeleri ve yenilikleri takibedebilmiş şer'î ilmlere tam vukufu ile birlikte Doğu-Batı ilim metodlarını kendisinde toplayabilen, intikal döneminin müstesnâ şahsiyetlerinden biridir.

Zihni Efendi'nin, içinde yaşadığı zamanın şartlarına göre imkân ve fırsatları iyi değerlendirerek kendisini yetiştirdiği söylenebilir. O, zamanındaki medrese derslerini gördükten sonra ilimde ilerleme çabalarını durdurmamış; musahhih ve kâtip olarak girdiği Matbaa-i Âmire'deki meslekdaşlarından ve aynı müessesede görev yapan Arap âlimlerinden de istifâdeyi ihmal etmemiştir. Böylece Şark kültürünü hazmetmiş olan Zihni Efendi'nin "Türkiye'nin Batı'ya açılan kapısı" olarak görülen Galatasaray Sultânîsi'nde hocalık yapması da bir başka fırsat olarak düşünülebilir. O, bu kültürel birikimini kırk yıla yakın bir zaman, Galatasaray Sultânîsi ve Mekteb-i Mülkiye gibi memleketimizin en önemli ilim ocaklarında bilfiil hocalık yaparak zamanın genç kuşaklarına aktardığı gibi, kaleme aldığı eserlerle de gelecek nesillerin istifâdesine sunmuştur.

Zihni Efendi, Arapça'nın kaidelerini Türk talebelerinin anadili ile öğretilmesi metodunu benimsemiştir. O'nun Arap Dili ve Edebiyatı ile alâkalı eserleri -Hacı İbrahim Efendi'nin eser ve faaliyetleri ile birlikte- bu alanda bir çığır açmıştır. Bu eserler mekteplerde ders kitabı olarak okutulmuş; daha sonra sâhasında yazılan bir çok kitaba da kaynaklık etmişlerdir.

Zihni Efendi, ilgilendiği öteki bilim dallarıyla ilgili eserlerinin çoğunu da Türkçe yazmıştır. O'nun Fıkıh, Usûl-i Fıkıh ve Akaid hakkında yazdığı eserleri de uzun süre öğrencilerin ders kitabı, halkın ise el kitabı olmuşlardır.

Müellifimizin hayatı ve eserleri hakkında ulaşabildiğimiz ve bir araya getirmeye çalıştığımız malumatı noktalarken bir hususa işâret etmemizin yerinde olacağını sanıyorum. O da, Zihni Efendi'nin te'lif yoluyla ilgilendiği her bilim dalı ile ilgili çalışmalarının üniversitelerin ilgili bölümlerinde birer mastır veya doktora tezi çapında ele alınmalarının uygun olacağıdır. Bu türden çalışmalar, hem bu âlimimizi daha iyi tanımamıza yardım edecek, hem de takdire değer işler olacaktır. Bir de, özellikle son devir âlimlerimizin her biri hakkında müstakil monografilerin hazırlanmasının kültür tarihimiz için çok gerekli olduğu söylenmeye lüzum bırakmıyacak açıklıktadır.

Bu münasebetle ve bu çalışmayı sürdürürken karşılaşılan zorluklardan kaynaklanan bir kanaatimi de burada ifade etmenin faydalı olabileceğini düşünüyorum.

Bilindiği gibi, Osmanlı te'lif geleneğinde varlığını bildiğimiz ve gördüğümüz biyografi yazımı, özellikle, XIX. asırdan itibaren -en azından- zayıflamıştır. Yazılanlar yok değilse de, yeterli olduğunu söylemek zordur. Bu bakımdan son dönemin hemen hemen her alanında araştırılacak kişilerin terceme-i hallerine dâir bilgi ve belgelerin daha fazla olması beklenirken, üzülererek ifade etmeliyim ki, umulduğu kadar

çok değildir; mevcutlar da oldukça dağınıktır. Bu vesileyle -ehlince bilinen- bir zarureti burada tekrar etmek istiyorum. Gerek terceme-i haller için, gerekse geçen asırdan itibaren, her türden gelişim, değişim ve oluşumların teşhislerinin doğru olarak konulabilmesi ve ilmî tahlillerinin sıhhatli bir biçimde yapılabilmesi için, o devre ait her tür yayın akademik olarak ele alınmalı, ilmî neşirleri indeksli olarak yapılmalıdır. Zira o tür çalışmalar, Türk kültür tarihinin değişme ve gelişme faktörlerinde dikkate alınması gereken ondokuzuncu yüzyıl ilim ve devlet adamlarına ait monografik eserler için çok büyük önem arz etmektedir.

EKLER

EK-I

ÖĞRENCİLERİNDEN HATIRALAR

Galatasaray Sultanisi'ndeki talebelerinden Ord. Prof. İsmail Hakkı Ertaylan şunları yazıyor:

(...) "Konağın arka sokağına, Mezarlık sokağı derlerdi. Çok ileride bir mezarlık vardı. Bu sokakta Galatasaray Lisesi Edebiyat-ı Arabiyye Müderrisi Hacı Zihni Efendi ile oğlu Ra'na bey ve kızı ve kızının oğlu Şâdi bey beraber otururlardı. Şâdi, sonraları Galatasaray'da benim arkadaşım olmuş daha sonraları mektebi bırakarak, tiyatroya girmiş ve meşhur bir aktör olmuştu. Şâdi, yüzüne bakılsa kıpkırmızı kesilecek kadar sıkılğan ve utangaç olan bir çocuktur. Onun, nasıl olup da aktör olduğuna hep şaşmıştık. (Hele büyük babası Hacı Zihni Efendi, ondan bahsettikçe, eliyle sakalını sıvazlar: "Benim gibi bir adamın torunu nasıl olur da oyuncu olur?! Bu benim için felâketler felâketi!" diye ağlardı) O zamanlar aktörlük çok aşağı görülür, oyuncu diye tezyif edilirdi. Hacı Zihni Efendi gibi dindar bir adamın zihni bu durumu nasıl hazmedebilirdi. (...)

« Bazı, (Rıfat Börekçi) hocayı kızdıran sorular soranlar olurdu. Hoca kıpkırmızı olur:

-Çık dışarı! Kâfir! Tecdîd-i îmân et! diye bağırırdı. Çocuk dışarı çıkar, beraber çıkanlardan biri içeri girer, hocaya:

-Hocam, çocuk kederinden ölecek, affınızı diliyor, tecdîd-i îmân edecek, elinizi öpecek! diye ısrarla rica eder. Hoca da ciddi bir edâ ile:

-Gelsin! Getirin! der.

Çocuk perişan, bitkin bir tavır ile iki kolundan tutulmuş, ayakları yere basmadan hocanın önüne getirilir, özür diler, biraz da zoraki ağlar.Hoca:

-Tecdîd-i îmân et! Bir daha da böyle halt etme! der. Sonra da gönlünü almak için iki mükâfat yazar.

Sınıfın ölü sükûnunu arada bir böyle bir olay bozardı.

Bir Kânûn-i sâni sabahı idi.Kar buram buram yağıyor, sınıfın kocaman sac mangalının içinde buz kesilmiş küller titreşiyor, talebe de, mektebin verdiği lâciverd abalara bürünmüş donmamağa uğraşıyordu. Hocayı bekliyordu. Mutâd hilâfına fazlaca gecikmişti.

Birden kapı açıldı.

«Başında püskülsüz, yarı yırtık bir gecelik fesi, arkasında tüyleri dökülmüş, derisi meydana çıkmış eski bir kürk, hemen hemen dizlerine kadar çıkan eski, dar ve kısa bir şalvar, çıplak ayaklarında eski yırtık lastikler, göğüs, bağır açık, herşey meydanda bir kıyafette, hoca içeri dalıverdi. Dişleri takır takır birbirine vuruyor, vücudu zangır zangır titriyordu. Durmadan dolaşiyor, ısınmağa uğraşıyordu! Bütün talebe ayakta idi. Bu zavallı insan düşününe gülmeli mi?! Ağlamalı mıydı?!...

Hemen yavaşça sokulduk:

-Efendim! bu halde ders yapamazsınız! Hastaneye gidelim! Orada, biraz dinlenir, ısınırsınız! dedik. Ve koluna girip hastaneye çıkardık bir yatağa uzattık.. Arkadaşlar eczacı Jozef'e birşeyler söylemişlerdi.»

Balıkçı lakabıyla anılan eczacı Jozef antikanın antikasıydı. Hemen Rifat Efendi'ye, kocaman bir kadeh dolusu konyağı sundu. O da içip ısındı. Gözleri açıldı. Tek sözü:

-Aman! O ilâhtan bir daha verin! oldu. Jozef sırtarak göz kırptı. Bir kadeh daha doldurdu ve sundu.

Rifat Efendi tamamiyle kendisine gelmişti. Artık hastahane kalmak istemiyordu. Fakat bu perişan, bu gülünç, bu yarı çıplak haliyle sınıfa da giremezdi...

Adamcağız sabahleyin mektebe yetişmek için Sirkeci'den dolmuşa binmiş, Galata'da rıhtıma inerken, kayığın küpeştesine basınca kayık dönüvermiş, kendisi de denize gidivermiş... Suyun yüzüne çıkar çıkmaz yakalayıp dışarı almışlar. Fakat, o kış kar içinde, o vaziyette mektebe gelemeyeceği için, Cihangir'de tanıdığı bir hocanın ev adresini vermiş, oraya götürmüşler. Soyunmuş, dökünmüş, ufak tefek bir adam olan arkadaşının verdiği eski püskü şeyleri giymiş, mektebe gelmiş...

Sınıfa o hâliyle indi. Mümkün olduğu kadar vücudunu örtmeğe çalışıyordu. Sırtına büyük bir aba verdiler.

Muzipler dururlar mı? Biri hemen yanına yanaştı:

-Hocam! o içtiğiniz neydi? biliyor musunuz?

-Ne olacak ilâhtı!

-İlâç değil hocam! Mis gibi konyaktı. Haram işlediniz! Tecdîd-i îmân etmelisiniz! demez mi! Zavallı hoca, bütün bütün perişan hale girmişti.

-Hocam! Siz o zevzeğin sözlerine bakmayınız! Konyakda olsa, ilâç olarak içilmiştir! Bunda haram maram yoktur! dedik. Adamcağızı teskin ettik. Zaten manen de, maddeten de bitmişti... Dersten çıktı!... Ne oldu?! Nereye gitti.Bilemem.

«Lise sınıflarında Arapça ve Farsça dersler de başlamıştı. Arapça hocamız Babanzade Naim Beydi.

Naim bey kısa seyrek sakallı, sert ablak yüzlü, çetin tabiatlı, kör gözlü, haşın tabiatlı bir adamdı. Dersinde bulunduğumuz yıllarca yüzünün güldüğünü görmüş değiliz. Tadrîs ve terbiye usûlü diye bir ilm olduğundan hiç bir haberi yoktu. Onun usûlü şiddet ve tehdit ve tahkirdi. Ağıza alınmayacak sözler onun ağzından hiç eksik olmazdı. Son derece

müteassıp, son derece mütecâviz bir zavallı idi. Bu halini bilen bazı çocuklar rûy-ı haktan görünerek onu kötü söyletirlerdi. »

Birgün galiba Ramazan'dı. Ona bazı çocukların, helâlara gizlenerek oruç yediklerini söylenmişti. O, bir an bile düşünmeden, bütün gılgizet-i lisâniyesiyle, kaşlarını çatarak, -Onları görenler oruç değil B.. yiyor derler! demişti. Biz böyle bir sözü, değil onun gibi Galatasaray'dan mezun olmuş, Hacı Zihni Efendi gibi dindar, melek hasletli, insan tabiatlı bir hocadan Arapça ve din dersleri okumuş, kültürlü bir adam olması icabeden bir hocadan, hatta onun yarısı kadar tahsil ve terbiye görmemiş hocalardan bile işitmemiştik.

Korku insanı terbiye etmez, ümitsizliğe, isyana sevk eder. Talebesi içinde kendisini candan seven, candan sayan tek ferd varmış bilemem.

Tedris sistemlerinden o kadar uzak, o kadar nasıbsız ki, mektepte kendisinden başka hoca, kendi dersinden başka ders yokmuş gibi davranır, vazife diye yazı cezası verirdi.

SON SINIFLARA GELMİŞTİK

Türkçe kısmındaki hocalarımız yurdumuzun medâr-iftihârı olan insanlardı. Başta müdürümüz Abdürrahman Şeref bey hocamızdı. (...)

Edebiyat-ı Arabiye hocamız Hacı Zihni Efendi bir insan değil bir melekti. Üç senelik hocalığı esnasında rûhu incitecek tek bir kelime ağzından çıkmış değildi. Asîl, necîb, halîm, selîm bir insân-ı kâmil. Hem âlim, hem muallimdi, hem de müşfik, mülâyim bir muallimdi. Adetâ bir babaydı.

Arapçayı, güya, evvelki sınıflarda öğrenmiş olduğumuz için, kendisi bize Arap edebiyâtından parçalar yazdırır, okutur, izah eder. Kelimelerin çeşitli manâları üzerinde durur. Güzel sözlerle alâkamızı canlandırmaya çalışırdı. Büyük şairlerin hal tercümelerinden kısa bilgiler verir.

Bıkmadan, usanmadan anlatırdı. Bazan tahtaya kaldırdığı bir talebe suallerine cevap veremezse mülâyimetle:

-Rahatsız mı idin oğlum? Vakit mi bulamadın? diye sorar:

-Gelecek defa çalışırsın yavrum! Otur oğlum! der. Aynı çocuğun üçüncü defa cevap veremediğini gördüğü zaman müteessir olur, yumuşak eliyle kır dökmüş sakallarını sıvağlayarak:

-Fesühânellah! derdi. Bu, onun en acı sözüydü.

Oğlu Ra'na bey de Galatasaray'da talebeydi. Babası gibi kısa boylu, geniş omuzlu, kavî adaleli, gürbüz bir gençti; jimnastikte, bilhassa gülle kaldırmakta mâhirdi. Ekseri jimnastik derslerinde hocamız Faik Beyin yanında olur ve onun tensibi ile kuvvet gösterileri yapardı.

Avrupa'da tahsilde iken bir kule üzerinde tatbikat yaparken geçirmiş olduğu bir ölüm tehlikesinden jimnastikteki mahâreti sâyesinde kurtulmuş olduğunu söylerdi.

Mektepten sonra kendisini iki kere görmüştüm. Birinde Kıbrıs'tan dönmüştüm, gümrükte uğradığım bir müşkilât için İnhisarlar Vekilini görmem icab etmişti. O da, o zaman İnhisarlar Vekili imiş. Büyük bir alâka ve insâniyetle karşılanmışım. Birinde de Ankara Konservatuarında Müdürdüm. Bir pazar günü idi. Konser dinlemeğe gelen İsmet İnönü ile gelmişti. Babasının oğlu idi. Asîl, necîp, vakûr ve dürüstü.

Hacı Zihni Efendinin torunu, kızının oğlu, Şâdi de, aşağı sınıflarda, arkadaşımızdı. Mektebi bitirmeden ayrıldı. O da biraz tutuk konuşurdu. Son derece mahcuptu. Yüzüne bakılırsa kıpkırmızı kesilirdi. Tiyatroya hevesli imiş. Aktör oldu. Biz şaşırmiştık. O mahcup çocuk sahneye nasıl çıkacaktı. Çıktı. Hem de şöhreti ayyûka çıktı: Aktör Şâdi bey!

Bir bayram günüydü. Hacı Zihni Efendi'yi ziyarete gitmişim. O da bizim gibi Beylerbeyi'nde otururdu. Babamla da tanışırlandı. Bizim evin arka tarafında "Mezarlık Sokağı" denilen sokakta bir evi vardı. Bu sokakta Şehzade Tevfik Efendinin de yazlık köşkü vardı. O yokken

gider, bahçesindeki beyaz tavus kuşlarını seyrederdik(...) Mükâleme esnasında Şadi'nin durumu söz konusu olmuştu. Çok muztarib olan Zihni Efendi acı acı:

-Benim gibi bir adamın torunu oyuncu olur mu? Efendim!... demiş ve ağlamıştı. Allah gani gani rahmet eylesin!"¹

REŞAD MİMAROĞLU'nun hatıralarından:

"Biz Mülkiye'de öğrenci iken her yıl me'zun olacak 40 talebeden hemen otuzunun bir dersden ikmali vardı. Buna sebep, Mektebin pek tuhaf bir Nizamnâmesi hükmünce me'zunlara 25 yaşından evvel vilâyet maiyyet me'murluğunda maâş te'min edilememesiydi. Yine bu Nizamnâme ile Mektebe 18-22 yaş arasında talebe kabulü meşrutdu. Bu yersiz hükmün ta'dili için Müdür Muâvini Merhum Ali Nazîmâ Bey'e mükerreren sızlandık. o da Mekteb Müdîri meşhur Hacı Recâî Efendi'ye keyfiyeti arzedeceğini va'detti. Fakat, Müdîr, "talebe böyle şeylere karışmaz" sözü ile Muâvini dinlememiş bile...

O sene, bilmem kaçınıcı defa olarak (Şâpur Çelebi) Küçük Said Paşa yine bir müddetçik Sadrâzam nasb olunmuş idi. Talebe nâmına bir arzuhâl hazırlandı. Buna, 404 numaralı Rodoslu Hâmid, 402 numaralı Nâzım (1918'de ve 1924'de iki defa Mülkiye Müdîrî olan) merhumlarla bir arkadaş daha imza koyarak Sadâret Yaverlerinden Suvârî Yüzbaşısı ve Eski komşum Yümni (Üresin Paşa) Bey merhum delâletiyle Sadrazama sundular; Said Paşa merhum da talebenin matlûbunu iyi karşıladı ve dilekçeyi Maârif Nâzırlığına havâle etti. Nezâret de bu kağıdı Müdirliğe gönderdi. Hacı Müdîr, arzuhâlde imzası olanları:

-Sizi habîsler sizi, Makamât-ı Âliyey-i tasdî'e cür'etyâb olursunuz hâa!... sözleri ile siygaya çekti ve zavalılları Mektebden tard etmeğe kalkıştı. Bereket versin ki Muhterem Hocalarımızdan Merhum Hacı Zihni Efendi (merhum Ali Ra'nâ Tarhan'ın Babası) imdâda yetişti ve o Muhterem Hocamız'ın lûtfkâr niyâzı ile Recâî'nin talebeyi tard etmek cesâreti kırıldı.

Hac arkadaşlığı etmiş olan bu iki kişiden Recâî'nin devesi ve Zihni Efendi merhumun da kendisi Hacı olmuştur, derler..."²

Rahmetli ÂSİM USTA şunları yazmaktadır:

" ... Mektebimizin Müdürü, Recâî Efendi idi. Devletler Hukuku imtihanları onun odasında ve kontrolü altında yapıldı. Gerek Devletler Hukuku Muallimimiz Es'ad Efendi ve gerek Mâliye muallimimiz Nâil Bey, dersleri arasında memleketimizin geri kalması sebeplerinden bahsederlerken bilhassa kapitülasyonlar denilen siyâsî, iktisâdî, mâlî, adlî ecnebî imtiyazları hakkında uzun izâhât verirlerdi. Bununla beraber Abdülhamîd idâresi, bizim son sınıfa geçtiğimiz sene, kapitülasyon kelimesinin derslerde kullanılmasını da yasak etmişti. Onun yerine ('Uhûd-ı Atîka) tâbiri konmuştu.

Talebe olarak en çok hâfızamızda iz bırakan muallimlerimiz, Devletler Hukuku ile İktisad Muallimi Mahmud Es'ad Efendi, Mâliye Muallimi Nâil Bey, Târih Muallimi Abdurrahman Şeref Efendi, Resmî kitâbet Muallimi İsmail Hakkı Bey, Mecelle Muallimi Haydar Efendi, Usûl-i Fıkıh Muallimi Hacı Zihni Efendidir."³

1-Ord Prof. İsmail Hikmet Ertaylan, *Yetmiş Yılın Masalı*, İst. 1964. s. s. 32-33, 136-137.

2 - Bkz. Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, I, 393, 1902; aynı müellif, *Yeni Mülkiye Tarihi*, II, s. 829-30.

3- Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, 1968, II, 1023-1024.

MEHMET SELİM İNAL (ö.1948)

"Rahmetli, 2 Ocak 1947'de, *"Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler Kitabı"* için gönderdiği mektupda *"Mülkiye Hayâtı"*na dâir hâtıralarından bir kısmını aşağıdaki şekilde kaleme almıştı:

- "... Hocalarımdan iki muhterem zâtın adını rahmetle anmak üzere, yalnız şu iki hâtıramı arz edeyim:

Mülkiye'nin birinci sınıfında iken Fuad (Tuksal) ile, ki Konya Vâlisi iken vefât etmiştir, birlikte Usûl-i Fıkıh dersi imtihanına girdik. Hocamız, meşhur âlimlerimizden Hacı Zihnî Efendi merhum idi. Mümeyyiz olarak, yine ma'ruf âlimlerimizden Nasûhî-zâde Mustafa Âsım Efendi merhum hazır bulunuyordu.

Âsım Efendi evvelâ arkadaşşıma bazı sualler irâd etdi; sonra bana dönerek:

— Biraz da bu Efendiye soralım, deyince, Zihnî Efendi:

— Efendim, O'nun imtihanı taraf-ı âcizânemden icrâ edilmiştir; dersimde sınıfın birincisidir. Bana i'timâd buyurursanız zahmet etmeyiniz, buyurdu. Âsım Efendi de bana hitâben :

— Efendi oğlum, muhterem Hocanızın bu derece teveccüh ve i'timadını kazandığınız için sizi tebrik ederim, iltifâtında bulundu. Bana hiç bir şey sorulmadı.

O iki muhterem fâzıl'ın bu teveccüh ve iltifâtları, beni hâlâ mütehassis etmektedir. Cenâb-ı Hak ikisinin de rûhunu rahmetle şâd etsin. İnhisarlar İdâresi'ndeki son vazifemden, beni tekaaüde sevkedem genç Umum Müdür (= Ali Ra'nâ Tarhan) işte bu Hacı Zihnî Efendi'nin oğludur."⁴

4 - Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, II, 1111.

AHMED EKREM ENGÜR (ö. 1948)

" Rahmetli *"Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler"* kitabı için 16 Aralık 1946'da gönderdiği mektubda öğrencilik hayâtına dâir hâtıralarını aşağıdaki şekilde yazmıştı :

"... Bilhassa Son Sınıfta hocalarla talebe arasında geçmiş zamanlar ve husûle gelen temaslar dolayısıyla bir nevi' alışkanlık ve samîmiyet doğuyor da her iki taraf biraz daha serbest konuşup görüşebiliyorlar. Bu cümleden olarak enteresan addettiğimiz iki hâdiseyi kaydedeceğim. Her iki hâdisede de çok sevdiğimiz hocalardan Hacı Zihnî Efendi merhumun Fıkıh Dersinde vâki' olmuş; birisi Hoca gülerken bütün sınıf gülmüş; diğeri, Hoca ağlarken bütün sınıfı ağlatmıştır. Hoca ile sınıf arasındaki münâsebet ve sâmimiye nişâne olması i'tibâriyle tesbitini uygun buldum.

Merhum Hoca, son ve umumî imtihanlara yakın bir dersinde talebeyi yoklamak istedi. Bizim sınıfın ileri gelen çalışkan talebesi, ekseriya ön sıralarda oturlardı; 9 ve 14 numaralı Suriye'li iki Zeki'ler (Zekî Kadri ve Zekîyü'l-Hafîb) , İzmir tahsilli 36 Saffet (Tunçay) , 31 numaralı Bahâ Tevfik, 90 Şükrî (Yaşın) , sınıfın birincisi Arnavut 63 Abdürrahman (Remzi) hep ön sıralarda idiler. Hoca bunlara birer birer baş vurdu. Her birinden güzel güzel cevaplar da aldı. Dersin sonuna az da kalmıştı. O esnâda, Hocanın hitâbı bana teveccüh etdi:

— 79, hani senin önünde kitabın? dedi. Ben:

— Yanlışlıkla başka bir ders kitabı getirmişim, affedersiniz; deyince Hoca merhum gülerek :

— Ya! .. Ekrem, Sana şimdi kitapsız mı diyelim? deyince bütün sınıfı birden bire bir gülme aldı. Ben, utancımın kıpkırmızı kesilmişdim. Bereket versin paydos trampeti çaldı da o mahcûb hâl ve vaziyetden çabuk kurtuldum.

Hocayı ve Sınıfı Ağlatan Alaylı Söz

Yine merhum Hacı Zihnî Efendi ders takrirî esnâsında, hırsızlık yapanların ellerinin kesilmesini emreden şer'in hükmünü anlatırken, arkadaşlardan âteşin zekâyâ sâhib Bahâ Tefvîk merhum söz istemiş ve Hoca'ya:

"*«Hırsızlığın muhtelif sebep ve zarûretlerden olabileceği gibi i'tiyâd hâlini almış fitrî nakîse ile ma'lûl hırsızlar da bulunabileceğini», ileri sürerek bunların elleri kesilmekle hırsızlıklarının önü alınamayacağını beyân ile " elleri kesildiği hâlde yine hırsızlık yaparlarsa daha nerelerinin kesilebileceğini" sorması üzerine Hoca hemen iki ellerini yüzüne kapamış ve öylece bir hayli zaman kalmış idi. Bu hâl hepimizi derin bir sükûta sevketti; hepimizin gözü ve gönlü Hoca'nın yüzüne ve ellerine müteveccih idi. Hoca ellerini kaldırdığı zaman gözünden akan yaşların sakal uçlarından damladığını görünce bütün sınıf ağlamağa başlamıştı. Hoca bu hâle dayanamadı. Sınıfı bırakıp dışarı çıktı. Bütün sınıf da, Hocayı kıracak mütâlalarda bulunduğu için Bahâ Tefvîk merhuma çıkmış idi. Allah'dan her ikisine de rahmet ve mağfiret dileriz»*"⁵

5 - Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, II, 1123-24.

HASAN VASFÎ MENTEŞ :

Mülkiye'deki öğrencilik yıllarına âid hâtıralarını şöyle yazmıştır:

" Bu Yüksek Okul hayatımda Usûl-i Fıkıh Muallimi Zihnî ve Fransızca öğreten Kalabas Efendi'lerle tuhaf münâkaşalarım oldu.

Hacı Zihnî Efendi çok iyi Arabca bilen, sevimli ve ipek gibi bir insandı. Bize dikte ettiği derslerde çetin Arabca kelimeler kullanırdı. Meselâ "benzeri" ma'nâsına "müşâbih" demekle yetinmek varken bunu az bulur, "müşâkil" derdi. Nitekim İ'dâdîler'e mahsus Arabca dersleri için yazdığı sarf ve nahiv kitaplarının adları da " *el-Müşezzeb*", *el-Mürteeb*" olmuşdu. Kelimeler vahşileşdikçe sözlerden ma'nâ çıkarmak da zorlaşırdı. Bir gün isyân etdim. Kendisine: "Bizler Fransızca edebî, ilmî ve felsefî her hangi bir kitabı kolay anlıyabiliyoruz; ama Zât-ı Âlilerinin yazdıklarınızdan ma'nâ çıkarmak bazen imkânsız oluyor." dedim ve "müşâkil" den bahsettim. Rahmetli Üstâdımızın benzi sapsarı kesildi. Sakalını eline aldı; "Yaa! dedi, demek Vafî Efendi bize itiraz ediyor. Biz bu dersleri "Medrese-i 'Ulûm" talebesi için hazırlarız. Bu kelimeler Arabca metinlerde aynen yer aldığından talebenin işi kolaylaşır. "Yazdıklarımı okumak lûtfunda bulunanlar düşünsünler artık ...Biz Medrese-i 'Ulûm talebesi değildik ki ... Mülkiyelilerdik. Bizler için başka bir yazış, başka bir anlatış gerekirdi. Allahım! ne garip devirdi o devir. "Leçons des Choses" çocuklara "İlm-i Eşya" adı altında öğretilirdi."⁶

6- Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, II, 1125-27.

ALİ KEMÂLÎ AKSÜT (ö. 1962)

" Rahmetli, 1946'da eski kitap için gönderdiği mektupda, Mülkiye Hayâtına dâir hâtıralarından bir kısmını şöyle yazmıştır:

« Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de Usûl-i Fıkıh diye bir ders vardı. Bunu, ilminin genişliği nisbetinde ahlâkının yüksekliğiyle tanınmış olan Hacı Zihnî Efendi merhum okutuyordu. Üslûbu ne kadar metîn ise, o kadar da çetin olan bu mütebahhir, dersinin talebe tarafından aynen ezber edilmesini istiyordu. Zâten o yaşda bizler için başka çâre de yoktu. Muakkad (=anlaşılması güç) denecek derecede vecîz olan o ilim üslûbunu değiştirmek mümkün değildi; çaresiz Hocamızı'nın sözlerini aynen tekrar ediyor ve i'tirâf edeyim ki lâıyık ile müstefid olamıyorduk.

Hacı Zihnî Efendi nihâyet Mülkiye'den ayrıldı. Son Usûl-i Fıkıh imtihanını onun huzûrunda veren sınıf bizim sınıftı. Ben, hâfızamın gevşekliğinden mi, her nedense dersi lâıyık vechile ezberleyemiyor ve imtihandan korkuyordum.

Sabahleyin bahçede, elimde defter dolaşıp dersimi tekrara çalışırken Hakkı Efendi isminde sonradan rahmet-i Rahmân'a kavuşmuş olan bir arkadaşım yanıma sokuldu:

— Kemâlî, ne imtihanınız var ?

— Usûl-i Fıkıh ...

— Sen gaaliba ilk girensin ?

— Evet.

— O hâlde hiç üzülme; ilk sahifeyi güzelce ezberle ve tamâmiyle emin olarak imtihana gir. Hacı Zihnî Efendi küçük numaralardan başlamak ve ona ilk sahifeyi ezber okutmak i'tiyâdındadır. Senin de imtihanın böyle olacak, dedi. Ne olursa olsun, dedim. Hakkı'nın sözüne inandım.

" Şer'iyât, bir kısmı keyfiyet-i a'mâl'e ve diğeri keyfiyet-i i'tikaad'a müteallık olmak üzere, ikiye münkasem olup evelkisine Ahkâm-ı Şer'iyye ve 'Ameliyye ve ikincisine Ahkâm-ı Asliye ve İ'tikâdiye denir" diye başlayan ve 25-30 satırdan ibâret olan sâhifeyi su gibi ezberledim.

136 numaralı Necîb ile imtihana girdik; yanyana oturduk. Hacı Zihnî Efendi merhum, yüzümüze şöyle bir bakdıktan sonra bana sordu:

— Şer'iyât nedir.

Sevincimin derecesini takdîr edersiniz: Ezberlemiş olduğum sayfayı bülbül gibi okudum. Hoca'nın âferin'ini kazandım. Arkadaşım bir sual silsilesiyle karşılaştı. Terler döke döke cevaplarını verdi. Muvaffakiyetle çıktık."⁷

7- Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, 1968-9, III. cild. s.1143-44. (Tamamı VIII? cild).

EK- II

BELGELER

تبخانه عمومی به وقف عارفیه
شواله محمد رضا

ورتل القرآن ترتیلا

الْقَوْلُ السَّيِّدُ فِي عِلْمِ التَّجْوِيدِ

یاخود

تجوید جدید

عما من الله سبحانه وتعالى به علی عبده

محمد ذهنی

والاخذ بالتجوید حتم لازم • من لم یجود القرآن آثم
لانه به الاله أنزلا • وهكذا منه الینا وصلا
وهو أيضا حلیة الللاوة • وزینة الاداء والقراءة
(جزری)

BAYAZIT UMUMİ KÜTÜPHANESİ

8198

طبعة اولی

Mehmet Zihnî Efendi'nin "el-Kavlü's-sedîd" adlı tecvîd kitabının
Beyazıt Devlet Kütüphanesine vakfettiğini gösteren kendi el yazısı.

قُلُوبِهِمْ مُنْكَرَةٌ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ . انظار کرده و حق را نمی بینند
 انسان بزه بود تعریف میورشد . بوقیقتد . او علم !
 بود به الله میورم اما فلان را الله (حق تعالی)
 مخلوق اولی یعنی اقرار ایده می ، دیبا به نمی جناب الله
 می کشید ؟ اگر بیکم اولی می ماسوی الله حق تعالی
 اولی یعنی بدیعت ای می . بر انزل خدایت و جلالت
 اوزره او بدقتی . بغير زره او لا اله الا الله و لا اله الا الله
 و حق تعالی . و الله تعالی به می یساز .

و حق تعالی
 و حق تعالی
 و حق تعالی

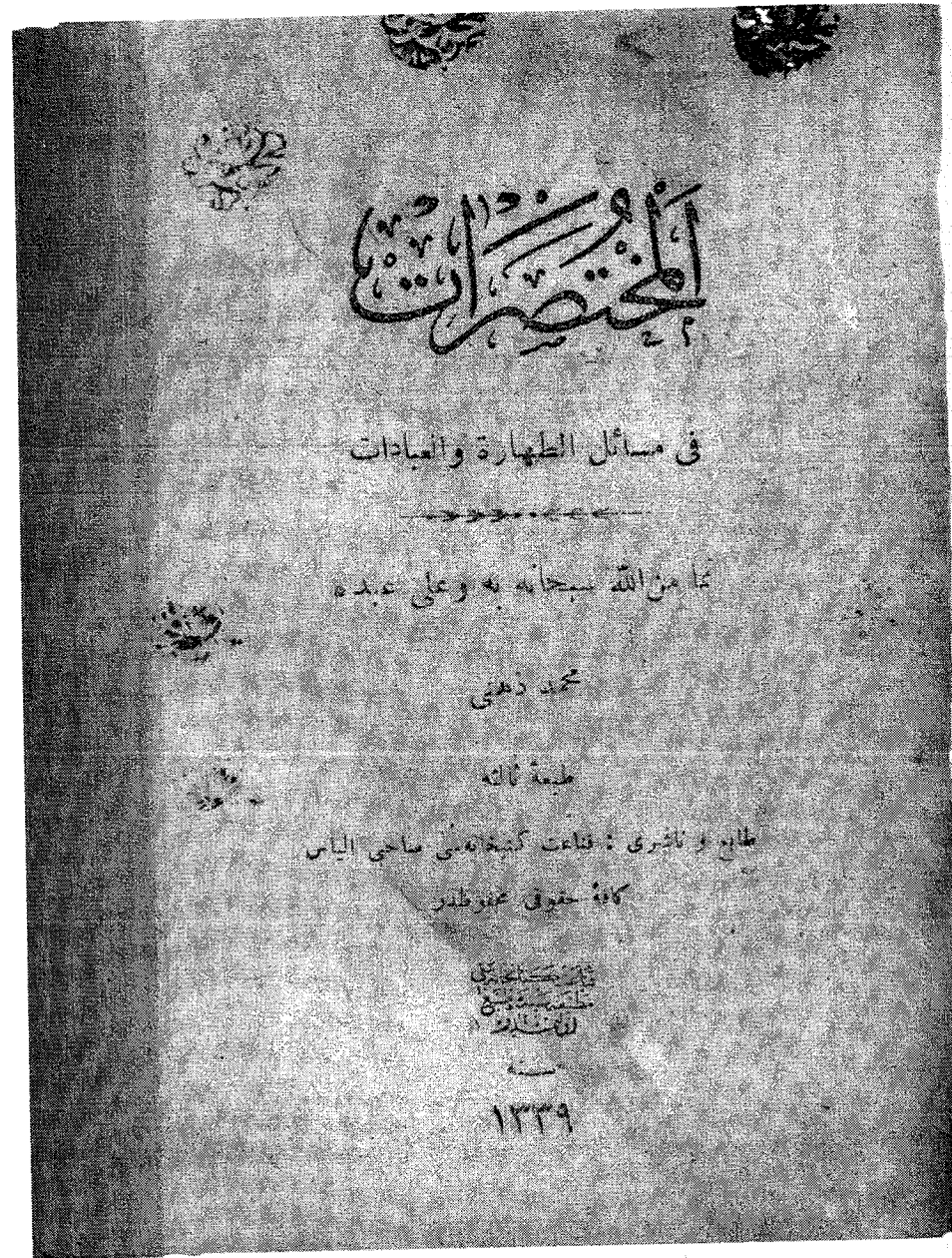
بده نوز می او نور و بر کتاب نگاه نو نور میور

سورة ماعز و سب نوز . طنج سورة طنج
 بعده کبر او سر کیند صفت خاتم الانبیاء علیه السلام
 الصلاة والسلام : معبود میور به بر دکلیم بعضا سده
 بزم اصول و ایضه مراعات کونتر و بزم بعضا
 نکا و صفت و بینه محاسن ایده می . و بعد از او نور
 نازک او طندر سز طه بزم معبود میور بر دکلیم
 حق ، سز باطله بر ستره ایتمله معبود میور به بر دکلیم
 مناسب یوقدر و یو انزل اساسی معالی میور
 میورشد . بکم دین می و لی دین قول کرم و حق و ولی دین
 تقدیر میور . سز بر تقدیر و به اوزره اولی میور
 ایده نر میور ای دیندر . انظار بعضی جناب حق
 بیکانه در حق میور میور او حق میور . اللفظه
 واحدة خود آنجی بیکانه بده و بیکانه بیکانه
 هدی میور . اناده طوخر اعمی میور به بر دکلیم
 کونوزی و الوان بیکانه حاکمه انور ایستادن میور
 دسویر . و لی سالت میور فائق السموات و الارض بقوله
 الله قل الحمد لله الذی لا یعلمون . فالتی لا یؤمنون بآخرة

٥٤

1717

- 185 -

el-Muhtasarât'ın kapak sayfası

MARMARA ÜNİVERSİTESİ	
İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi	
Kayıt No	20582
Konu No	

تدریسات عالیہ کتب خانہ سندھ

الغافقہ فیہ

تمام من الله سبحانه به على عبده

محمد ذهني

وكم من عائب قولاً صحيحاً وآتته من الفهم السقيم
ولكن تأخذ الآذان منه على قدر الفريضة والعلوم

معارف نظارت مہدیہ سنک رخصتید طبع اول نشر

مہر ستر نسخہ لڑ ساختہ در

النبوءات

(قصبار مطبعہ سی) باب عالی بارہ سنہ

١٣٠٩

Elğâz-ı Fıkhiyye'nin kapak sayfası ve
üzerinde Mehmed Zihni Efendi'nin mührü:
« es-Seyyid Mehmed Zihnî »

الحقائق

مما في الجامع الصغير والمشارك

من حديث خير الخلائق

محمد

هذا من فضل الله تعالى على عبده

محمد زهني

جعله الله سبحانه من أحبا سنن رسوله وكان ذلك أكبر سوله

وَمَنْ مَعَ الْجَنَّةِ عِلْمًا آصَاعُهُ . وَمَنْ مَعَ الْمُسْتَوْجِبِينَ فَقَدْ ظَلَمَ

رب علوم لا تنفع . وأعمال لا ترفع . وليس لأهلها
منها إلا كد القراع . وكدح الحارح . فاملاً من استخلص
العلوم الدينية . وأخلص الأعمال بالنية . (اطواق الذهب ٨٦ مقاله)

ذِكْرُ الْفَنَى عُمْرُهُ الْثَانِي وَحَاجَتُهُ . مَا قَاتَهُ وَفُضُولُ الْعَيْشِ أَشْغَالُ

محمد

معارف نظارت جليله ستك رخصتیه باب عالی جاده سنده
٢٥ نومبر ولی مطبوعه طبع اول نشر

١٣١٥

el-Hakâik'in kapak sayfası

(الحقائق)

مما في الجامع الصغير والمشارك

من حديث خير الخلائق

محمد زهني
المصنف المفضل مولاه الفتي
محمد زهني

محمد الله نبي
الله نبي
الله نبي

el-Hakâik'in aslının kapak sayfası.

في ١٤ ربيع الثاني ١٣٩٨

294

2828

numa
gali

اجرة من اموال
الجمهورية العربية السورية
في مستحقاته
بإذن السيد الرئيس

المُنْتَخَبُ فِي تَحْقِيقِ الْعِلْمِ

المبد الفقير محمد ذهني

وفقره الى ربه الغني

لا اله غيره ولا خير الاخيره استغفره وتوب اليه

صرف قسمي

اذا كنت عني كرامتي في . فلا زالي غضبا على انما
واما التز حبيب نفسي . فكن حبيباً حبيباً
يا رب ان احطاً او كسيت . فانت لا تنسى ولا تنوت

استأبول

(س) شمس مربية - طبع في دار طبع في دار طبع في دار

١٣٠٣

Zihni Efendi'nin el-Hakâik adlı eserinin Diyanet İşleri Başkanlığı
Kütüphanesindeki müsveddelerinin kayıt numarasını gösteren sayfa

el-Müntehab'ın kapak sayfası

المُتَّصِبُ

من المتخب

صرف قسمي

صرف عربي في تلخيص يعني واضحاً وخلاصة بيان
مقصديله بوندن اول ترتيب ايتديكم {الْمُتَّصِبُ} تميزلر
ومثالر ايله بيوجك دوشديكندن اني اختصار ايدرك
{المُتَّصِبُ} تسميه ايتدم.

معلملر و، متتهجه معلملر ايچون اندن استغنا يوق،
مبتديلر ايچون بوكا احتياج واردر. وبالله التوفيق.

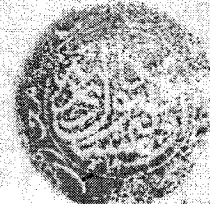
el-Müktedab'ın sarf kısmının kapak sayfası

المُتَّصِبُ

في صرف ونحو لسان العرب

نحو قسمي

محمد ذهني

(مُتَّصِبُ) منقح ومهندس دكتور. بوكتاب (مكتب ادب) ك شمالي
درمخانه سنده بطريق الاملاء حاصل اولمش اولدقندن براسمي ده (مكتب
ادب) ابدى. وجه لائق اوزره اصلاح اولمش معنانه اولان (المرتاب)
انظاً ومعي ده مناسبتي اولمده بو دفعه كتابك نام ديكرينه (المرتاب)
ديتلمش وان شاءالله تعالى طبعه نالدهده يستون (المرتاب) ناميله نشرى
مقدم بولمقدور.

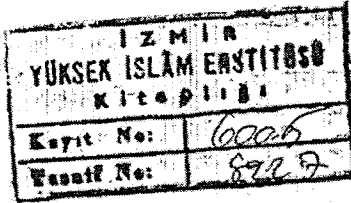
مناوب نظارت جليله سنك ومطبوعات داخله مديريت عليه سنك وخصيله
طبع اولمقدور.

استانبول

(آصادوربان) شركت سرقيه مطبعه سى — باب عالي يادى سى نوسرو ٤٣

١٣٢٠

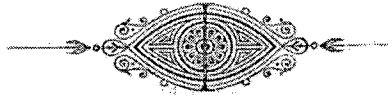
el-Müşezzeb'in kapak sayfası
ve üzerinde müellifin mührü. «es-Seyyid Mehmed Zihni»

el-Kavlü'l-ceyyid

مكتبة الشركة

في قرآن
١٨٩٧

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 18 Сентября 1902 года.

КАЗАНЬ.
Городской Печатни.
Лито-Типография И. Н. Харитонова.
1903.

el-Kavlü'l-ceyyid'in Kazan baskısının kapak sayfası.

القول الجليل

في شرح آيات التخييص وشرحيه وجاشية السيد

ما أنعم الله سبحانه على عبده المفتخر إلى منه المصنف

محمد زهني

لقد غررنا حتى اكفنا وأتانا - لتعريف مني يا كل الناس بعدنا

أديبك طالبان بلاغته أولان شفتي سابه سنة قرآنك مكتبة شركة
طرمين طبع البدي

el-Kavlü'l-ceyyid'in Kazan baskısının unvan sayfası.

اللى اوجاجي صحفه سنه ميين اولان (لام تقويه) در،
مفهوم بيت : اى اهلك بناهى وكف امانى اولان ذات ! سن دهرک بقاستجه
باقى اوله سين . بوير دعادرکه انتون مخلوقه عام وشاملدر . چونکه سنک بقاک ایلر
انلر امن وراحتده وصلاح وبعينه در ديمکدر .

يونده مقصود ، احتتام کلامى مشعر احسن انتهاء اولد بغيردر . والحمد لله .

اللهم ! فنعني بها رزقننى ولا تقننى بها زويت عنى . وأعوذ بك من الجور
بعد الكور . اللهم ! أصح لي ديني الذي هو عصمة امرئ وأصح لي ديني الذي
مبها معاشي وأصح لي آخرتي التي فيها معادي واجعل الحياة زيادة لي في كل
غير واجعل الموت راحة لي من كل شر . واجعل لي لسان صدق في الآخرين
واجعلني من ورثة جنة النعيم واجعل لاني ومتعني بامى وبسعى وبصرى . اللهم ! اى
أعوذ بك من علم لا ينفع وقلب لا يشبع ودعاء لا يسع ونفس لا تشبع .

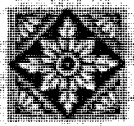
متن وشرحينه وحاشية سبده صريحاً وإشارة موجود اولان آيات تامه ومصاريح
مفردة نك عددى مكرراتك اسقاطين صكره التبور بكرمى برة بالغ اولديعى بالبرينه
آيتلان رقيملدن متيندر . يتمش التنجي صحفه ده مذکور ارجوه نك بالكر
اولنه رقم آيتلشد . انلرو (٤٠٩) صحفه ده مذکور ايكى بيت داخل حساب اولدقه مجموع
اعداد آيات التبور بكرمى التى اولور .

الحمد لله أولاً و آخراً . والصلاة والسلام على من خلق نوره أولاً وبعث ذاته آخراً .
وعلى آله وصحبه الذين قاموا على الحق باطناً وظاهراً .

وقد تيسر ختامه عشية يوم الاربعاء السابع والعشرين من شهر ربيع الثانى سنة
خمس وثلاثمائة بعد الالف . من هجرة من هو منعوت باكرم وصف . في منزلى ومسقط
رأسى بقسطنطينية في محلة مراب العلم (حضر بك) قرب الشيخ ابن الوفاء .

ولتختم الكلام بما ختم به الشارح الفاضل كلامه في خطبة المطول فيل بسملة المصنف وهو
قوله : «ولكن فأننى من الناس الثناء الخيل في العاجل ، فحسى ما أرجو من الثواب الجزيل
في الآجل : وما توفيقى الا بالله عليه توكلت ، واليه انيب»

وما ابرئ نفسي اتنى بشر * أسهو وأعطى مالم يحمنى القدر

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين . والحلوة والسلام على سيد المرسلين . وعلى آله وصحبه اجمعين . (بعد ذا) :
الشعار عرب ، ديوان اديبوز . شعرك البعث وكراعتى فقتده اولان شبهه امام
شاعبي حضرتلرندن منقول اولان شوقيه دانعدر : «شعر ، كلام من بر توعدر ؛ حسنى
حسن وقببى قبيدر»

سورة شعرائك آمرنده كى (والشعراء يتبعهم الغاويون) آيت كرينه سى حضرت
نبى اكرمك (صلى الله تعالى عليه وسلم) شاعر وفران كريك شعراولمسى فقتده كى زعم
مخالفتى ردوا بطلانهمون مسوق دركه آنلرك اتباعى بر طانم غاوى وضلايشه كيمسه لردر
اصحاب نبى ايشه مهلى ومادى ذاتلردر ديمكدر .

آيت كرينه مذكوره شعرك وشعرائك ذمنى كرجه دلالة متضمندر . ولكن على
الاطلاق دكل ، استثناسى واردركه (الا الذين آمنوا وعملوا الصالحات وذكروا الله
كثيراً واتصروا من بعد ما ظلموا) فيقول لمشدر .

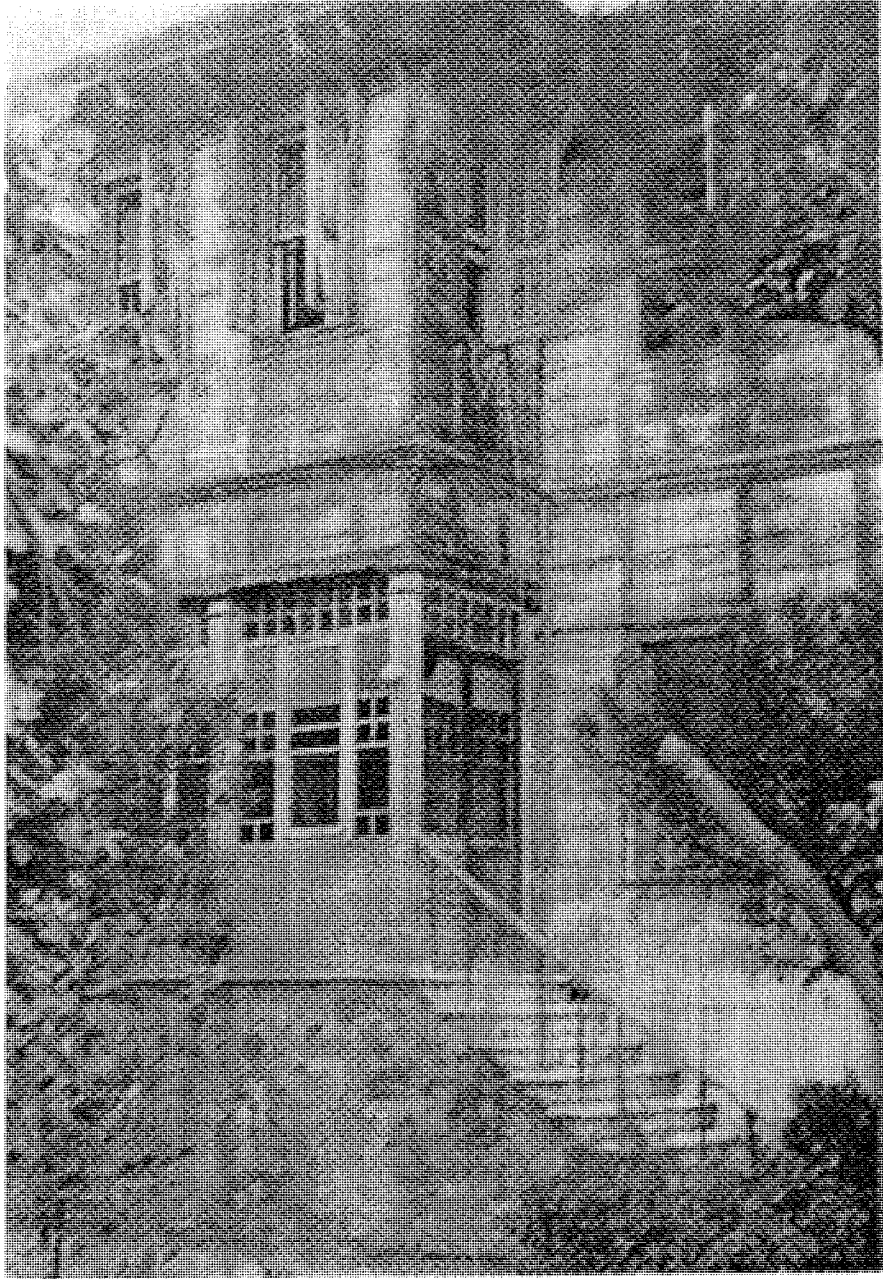
شعرك اكثر مقدماتى مقبقتى اوليمان خيالات اولمخل خيالات ومبالغات تابع
الادب كيدلر ووعده كاذب وانتخار باطل (١) ونا مستحق مدح وأنساب وأعراضى
قدح وادبيلرته كزيتلر ملوم وقد موم وتوحيد بازى ومكمت وموعظه وآداب مسنه ومدح
رسول وصحابه باينده نظم شعر ايدلر ، ومجوده مظلوماً مقابلده بولنانلر ، مدوحدر .

نبى اكرم صلى الله تعالى عليه وسلم حضرتلر «شعرك حكمت اولانى ده واردر»
بيورمشلردر . صحابه دن عبد الله بن رواحه ويسان بن ثابت وكعب بن مالك رضى الله
تعالى عنهم حضرتلر شعرا دن بولنشلردر .

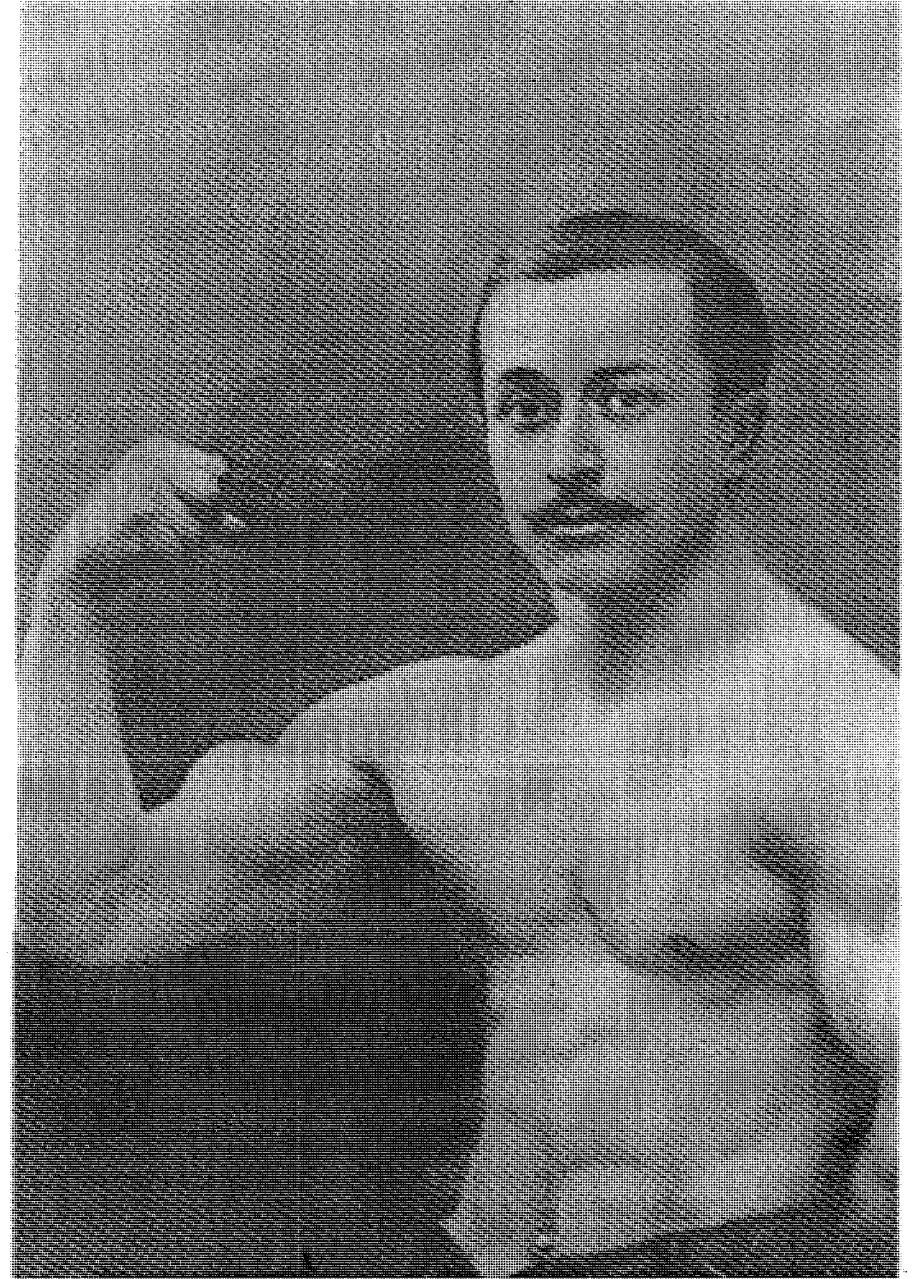
(١) وفي الكشاف عند قوله تعالى وانهم يقولون ما لا يفعلون : «ومن الفرزدق
ان سليمان بن عبد الملك سمع قوله :

بئس جانيئ مصريات * وبئس أفسى أغلاق الختام

فقال قد وجب عليك الحد قال يا امير المؤمنين قد خذ الله على الحد يقول وانهم يقولون ما لا يفعلون»

Mehmed Zihnî Efendinin Köşkü
(Baraz, M.R.H. a.g.e., II, 554' ten alınmıştır.)

Sporcu Ali Rânâ Tarhan
(Baraz, M.R.H. a.g.e., II, 501' den alınmıştır.)

Ali Rânâ Tarhan (1882-1956)
(Baraz, M.R.H. a.g.e., II, 501' den alınmıştır.)

Prof. Tayfur Tarhan (1911-1994)
(Baraz, M.R.H. a.g.e., II, 502' den alınmıştır.)

Zihni Efendi'nin Küplüce'deki aile kabristanı.

BİBLİYOGRAFYA

- A. Atıf, "Kütüb-i Medresiyemiz", *Medrese İtikadları (dergisi)*, İstanbul 1331,
- Abdülhalim Kenan (er-Rifâ'i) , *Ahmed er-Rifâi*, Matbaa-i Âmire, 1340.
- Abdülkahir el-Cürcânî, *Delâilü'lî'câz*, (nşr. Mahmud Muhammed Şâkir), Cidde 1412/1991.
- _____, *Delâilü'lî'câz*, (nşr. Muhammed b. Tâvit), Tatvân (el-Mağrib), tarihsiz.
- _____, *Delâilü'lî'câz*, (nşr. Reşid Rıza) Kahire 1321.
- Abdullah Fikri, *Nazmu'l-Leâl*, Bâyezit Devlet ktp. no: 15399.
- Abdurrahman b. Haldun, *Miftâhu'l-İber*, (tercüme: Abdullatif Subhi Paşa), Takvimhâne-i Âmire, 1276/1859.
- el-'Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ...*, Beyrut 1351.
- Ahmed b. Muhammed b. Ebi'r-Rabi', *Sülûku'l-Mâlik fî tedbiri'l-memâlik*, Mısır 1286/1869.
- Ahmed Naim, *Mekteb-i Sultani'ye Mahsus Sarf-ı Arabî ve Temrinât*, İstanbul 1323.
- Akgündüz, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, İstanbul 1997.
- Aksoy, Hasan, *Şemseddin Sivâsî ve Mevlidi* (Tenkidli Basım) Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (basılmamış doktora tezi), İstanbul 1983.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 1985.
- Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1981.

- Coşan, M. Esad, *İslâm, Sevgi ve Tasavvuf*, Seha Neşriyat, İstanbul 1994.
- Cour, A., "Hasenî", *İA*. V/1.339-341.
- Çankaya, Ali, *Mülkiye ve Mülkiyeliler Tarihi, I-II*, Ankara 1954.
- _____, *Yeni Mülkiye ve Mülkiyeliler Tarihi*, Ankara 1968-9.
- Cerîde-i Sâfiyye*, 1332/1329, no 78.
- Çetin, Atilla, *el-Cevâib, DİA*, VII.
- Çetin, Atilla, "Fâris eş-Şidyâk", *DİA*, XII.
- Çetin, Nihad M., "Recez", *İA*, IX.
- Çetiner, Bedreddin, *Tâhâ Hüseyin, Hayatı, Eserleri ve XX.Yüzyıl Arap Edebiyatındaki Yeri*, (basılmamış doktora tezi Yüksek İslâm Enstitüsü), İstanbul 1981.
- Çöğenli, M. Sadi, *Müderres Mehmed Zihni Efendi Bibliyografyası*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1989.
- Dâğır, Yusuf Es'ad, *Mesâdiru'd-dirâsâti'l-'arabiyye*, Beyrut 1983.
- Develioğlu, Abdullah, *Büyük İnsanlar Üçbin Türk ve İslam Müellifi*, İstanbul 1973.
- Doğan, Candemir, *Hacı Mehmed Zihni Efendi ve Yeni Arapça Öğretim Metodu*, (Doktora semineri), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Konya 1993.
- Duman, Hasan, *Bayezit Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında*, İstanbul 1984.
- Ebuzziya, Ziyad -Kozikoğlu, Sahir, 1921-1933 *Galatasaray Tarihçesi ve 1933 Mezunları ve 50. yılları*, Galatasaray Eğitim Vakfı Yayını, İstanbul 1933.
- Ergin, Osman (Nuri), *Muallim M. Cevdet'in Hayatı Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul 1937.

- _____, *Türk Maarif Tarihi*, I-V, İstanbul 1977.
- Ertaylan, İsmail Hikmet, *70 Yılın Masalı*, İstanbul 1964.
- Filibe'li Ahmed Halil Fevzi, *es-Süyûfu'l-kavâti 'Afganî'ye Reddiye adıyla neşreden Sadık Albayrak*, İstanbul 1976.
- Gövsâ, İbrâhim Alâettin, *Meşhur Adamlar*, İstanbul 1933-36,
- Gümüş, Sadreddin, *Seyyid Şerif Cürcânî*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1984.
- Günümüz Türkiyesinde Kim Kimdir?*, Copyright Profesyonel Ltd. Şti., İstanbul 1990.
- Güzel, Ömer, *el-Kavlu'l-ceyyid'in Mahiyeti ve İndeksi*, (basılmamış bitirme tezi), İstanbul Ü. Ktp. Tez no: 7693.
- Hâfız İbrâhim, (İpek'li), "Büyük Üstâd Hacı Zihni Efendi Merhum," *Sebilurreşad (Mecmuası)* 26 Muharrem 1332, sayı 276, s. 247.
- _____, *Kenzü'l-hikem*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, Kostantîniyye, Saferu'l-hayr, 1338 / Şubat 1335.
- Haig, T.W., "Seyyid", *İA*. X.
- Harîrî, *Makâmât*, (Çeviren Sabri Sevsevil), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1989.
- Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliyâ*, I, (Hazırlayan Mehmet Akkuş), Şehâ Neşriyat, İstanbul 1990.
- _____, *Sefine-i Evliyâ*, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar Bölümü, No 2308
- Işkın, Gökhan Sebâti, *Muhammed Zihni Efendi ve kitâbuhû el-Müşezzeb fi sarfı ve nahvi lisâni'l-Arab*, (mastır tezi) *Kısmu'l-luğati'l-Arabiyye, el-Ma'hedu'l-kavmiyyü lil'l-luğâti'l-hadîse*, Câmî'âtül-Kâidi'l-a'zam, İslâmâbâd (Pakistan) 1989-90.
- İbnu Melek, *Şerhu Menâri'l-envar*, İstanbul 1292.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1992.

- , "Cenkçiler, Ali Yakup", *DİA*, VII.
- İkdâm (Gazetesi)* numara 6041, 18 Muharrem 1332/5 Kânûn-ı evvel 1329/ 18 Kanun-ı evvel Efrenci 1913.
- İkdâm*, 19 Muharrem 1332/ 6 Kanun-ı evvel 1329 /19 Kanûn-ı evvel Efrenci 1913.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1930-7.
- İsfendiyaroğlu, Fethi, *Galatasaray Tarihi* I. cild, İstanbul 1954.
- İsmail Hâmeti, *Usul-i Tedris-i Arabî*, Beyrut 1314.
- Kara, İsmail, "Kaybolmuş Bir Hal Tercümesi", *Dergâh (dergisi)*, sayı 33, Kasım 1992.
- Kâtip, Çelebi, *Kesfû'z-zunûn*, İstanbul, 1973.
- Kaya, Mahmut, "Ali Yakup Hocayı Anarken", *İslâm (aylık mecmua)*, yıl, 15, sy: 177, s. 52-63, Mayıs 1998.
- Kehhale, Ömer Rıza *Mu'cemu'l-müellifin*, I-XIII, Beyrut 1984.
- Kodaman, Bayram, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdulhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983.
- , *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980.
- Kur'an-ı Kerîm.
- Kurdoğlu, Veli Behcet, *Şair Tabipler*, İstanbul 1967,
- Kut, Günay -Bayraktar, Nimet, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- Kut, Turgut, "Dâruttibâa", *DİA*, IX.
- Kuyucu, Mevlut, *Mehmet Zihni Efendi'nin Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arap-Fars Filolojisi Mezuniyet Yazılı Çalışması, İstanbul Ü. Ktp. Tez no: 7074.
- Levend, Agâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973.
- Maarif-i Umumiye Salnamesi*, Matbaa-i Âmire 1318.

- Mardin, Ebu'l-Ulâ, *Huzur Dersleri*, I-III, İstanbul 1956-1966.
- Meçdi Vehbe-Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemu'l-mustalahâtî'l-arabiyye fi'l-lügati ve'l-edebi*, Beyrut 1979.
- Mehmed Emin, "Tarihçe-i Tarîk-ı Tedrîs", *Sebilurreşad*, 1337, sayı 442.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul 1308-1312.
- Mehmed Zihni, *Meşâhirü'n-nisâ*, I-II, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1294-5.
- , *el-Kavlul'l-ceyyid*, birinci baskı, İstanbul 1304-5.
- , *el-Kavlul'l-ceyyid*, üçüncü baskı, İstanbul 1327-1328.
- , *el-Muhtasarat*, İstanbul 1332.
- , *el-Muhtasarat*, (ikinci baskı) İstanbul 1339.
- , *el-Muhtasarât...* (sadeleştiren H.R. Yananlı) Bedir Yayınevi, İstanbul 1990.
- , *el-Muktedab mine'l-Müntehab fi ta'limi lügati'l-Arab*, (Sarf Kısmı), tab'a-i ulâ, (A. Muaviyan) Şirket-i Mürettibiyye Matbası, Babıali Caddesi no: 52, İstanbul 1304.
- , *el-Muktedab-Nahiv Kısmı*-İstanbul 1304.
- , *Hanımlar İlmihâli*, İstanbul 1321/1903.
- , *Kızlar Hocası Yahud Küçük Hanımlar İlmihali*, İstanbul 1319.
- , *Usûl-i Fıkıh*, İstanbul, 1314-1316.
- , *Buğyetu't-tâlib*, İstanbul 1332.
- , *el-Hakaik*, İstanbul 1310-1.
- , *el-Müşezzeb*, MÜİF Ktp, nr, 8774, Bâyezit Devlet Kitaplığı, nr, 104690.
- , *el-Müntehab*, İstanbul 1304.
- , *Ni'met-i İslam*, İstanbul 1311 (ikinci baskı).
- Mehmedoğlu, Yurdağül Konuk, *1838 den 1920'ye Örgün Eğitimde Din Eğitimi ve Öğretimi*, (basılmamış doktora tezi), Marmara

- Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı, İstanbul 1998.
- Meydan Larousse, İstanbul 1973.
- Muhtar, Cemal, *Ferîsteoğulları'nın Arapça Türkçe Lügatleri Üzerinde
Araştırma*, İstanbul 1993.
- Müslim, *el-Cami'u's-sahih*, Matbaa-ı 'Âmire, 1331.
- Mustafa Sabri Efendi, "Raddî 'alâ mâ fi'l-Kavlî'l-ceyyid...", *Beyânul-
hak*, (mecmuası), 1325-1327, sayı, 32, 36, 38, 43, 46, 47, 50,
53, 56, 60, 62, 64, 66, 69.,
- Necati Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
1968.
- Okay, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Mithat Efendi*,
Ankara 1975.
- Ortaylı, İlber, "19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı
Notlar," *Osmanlı Araştırmaları IV*, Enderun Kitabevi, İstanbul
1984.
- Özcan, Abdulkadir, "Öğretmen Yetiştirme Meselesi", *150. Yılında
Tanzimat*, Ankara 1992.
- Özdemir, Yılmaz, *Dâvud el-Karsî ve Avâmil Şerhi* (tenkidli neşir),
Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.
- Özel, Ahmet, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990.
- Öztürk, Bayram Ali, "Fukahâ-i Kiramdan Hacı Mehmed Zihni Efendi
(Rahmetullahi Aleyh) ", *Nimet-i İslam*, İslam Mecmuası
Yayınları, İstanbul 1986.
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri Terimleri ve
Sözlüğü*, İstanbul 1972.
- Salnâme-i Devlet-i 'Âliye-i Osmaniyye*, 'Âlem Matbaası, 1315.
- Salnâme-i Nezâret-i Meârif-i Umûmiyye*, (Maarif Salnamesi), 1318
- Sene-i Hicriyyesine Mahsus*, Matbaa-ı 'Âmire, 1318

- Sandıkçıoğlu, Muhittin, *Galatasaray Lisesi 100. Yıl Kitabı*, İstanbul
1975.
- Sarıkaya, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul 1997.
- Savran, Ahmet, *19.YY. Osmanlı Döneminde Yeni Arap Edebiyatı*,
Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum
1991.
- Selim Efendi, *Medhalu't-tullâb ilâ firdevsi lüğati'l-A'râb*, Beyrut
1873.
- Semenderoğlu, Vefa -Tanburacı, H. Osman, *Galatasaray ve
Galatasaraylılar Derneği Tarihçesi*, İstanbul 1994.
- _____, *Dünden Bugüne Galatasaray*, İstanbul 1997.
- Serkis, Yusuf İlyan, *Mu'cemül-matbû'âtî'l-'arabiyye ve'l-mu'arrabe*, I-
II, Beyrut, 1970.
- Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul
1986.
- Seyyid Ca'fer b. Hasan el-Berzencî, *Esmâu Ehli Bedir*, Bâyezit Devlet
ktp. no: 15311.
- Şahinoğlu, Nazif, "Vefâ", *İA*, XIII, 254.
- Şâkiru'l-Hanbelî, *Usûlu'l-Fıkıh'l-İslâmî*, İstanbul ts. (Şam baskısından
offset).
- Şemseddin es-Sivâsî, *Hallu'l-me'âkîd...* (inceleme ve notlarla
neşreden Ahmed Turan Arslan), (basılmamış doçentlik tezi),
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 1993.
- Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, Dersââdet 1317.
- Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa, *eş-Şekâiku'n-nu'maniyye*, (nşr.
Ahmed Subhi Furat), İstanbul 1985.
- Tanin (Gazetesi)*, 19 Muharrem 1332 Cuma (6 Kânûn-ı evvel 1329
Rûmî/ 19 Kânûn-ı evvel (Aralık) Efrenci/ Milâdi 1913 Cuma.
- Tanin (Gazetesi)*, 18 Muharrem 1332.

- Tarhan, Ali Rânâ, "Hacı Mehmed Zihni," *el-Muhtasarât*, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara 1957.
- , "Merhûm Hacı Zihni Efendi'nin Hal Tercümesi" *Nimet-i İslâm* (içinde), Salah Bilici Kitabevi, İstanbul 1990.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.
- Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1949.
- Uslu, Recep, *Mehmed Zihni Efendi'nin Meşâhîru'n-nisâ Adlı Eserinin Kaynakları*, İstanbul 1996 (yayımlanmamış makale)
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965.
- Yaltkaya, Şerafettin, "Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, İstanbul 1940.
- Yavuz, Hulûsi, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Te'siri", *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, İstanbul 1991.
- Yeni Rehber Ansiklopedisi*, İhlas Gazetecilik Holding A.Ş. İstanbul 1994.
- Yüce, Nuri, "Zemahşeri ", *İA*, XIII.
- Yınanç, Mükrimin Halil, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I*, İstanbul 1940.
- Zebidî, *İthâfu's-sâdeti'l-müttakîn*, I-XIV, Beyrut 1989.
- Zevalsiz, Halit, *Abbas Mahmud el-Akkâd, Hayatı, Eserleri ve XX. Yüzyıl Arap Edebiyatındaki Yeri*, (basılmamış doktora tezi Yüksek İslâm Enstitüsü), İstanbul 1982.
- ez-Zirikî, Hayreddîn, *el-A'lâm*, Dârü'l-İlmi li'l-melâyîn, Beyrut 1984.

KARMA İNDEKS

— A —

- A'mâl 130, 132
- A. Asadoryan 107
- A. Atıf 91n
- Abdüh 86n, 87
- Abdülhak Tayfur Zihni Tarhan 69, 70, 73, 76
- Abdülhamîd 169
- Abdülkadir Dedeoğlu 135
- Abdülkahir el-Cürçânî 87
- Abdullah et-Terceman 133n, 140
- Abdullatif Efendi 119
- Abdullatif Subhi Paşa 133n
- Abdullatîf Kudsi 27n
- Abdünnâfi Efendi 88
- Abdurrahman Câmî 129
- Abdurrahman Nâcim 32, 100
- Abdurrahman Sâmi Paşa 33
- Abdurrahman (Remzi) 171
- Abdurrahman Şeref 7, 166
- Acem 9, 141
- Adnan Sözmén 63n
- Afganî 20
- Afganî'ye Reddiye 20n
- Afra Hanım 34, 142
- Afvan 65
- Ahîret 136
- Ahkâm-ı Asliye ve İ'tikâdiye 175
- Ahkâm-ı Şer'iyye 148, 176
- Ahlâk 19, 130, 132
- Ahlâk-ı İslâmiyye 131
- Ahmed b. Mahmud el-Cilî el-İsfendî 100
- Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî 139
- Ahmed b. Muhammed el-Mekkî el-Huseynî el-Hamevî 121
- Ahmed Cevdet Paşa 33
- Ahmed et-Tahtâvi 123
- Ahmed Fâris eş-Şidyâk 33, 85, 86n, 100
- Ahmed Midhat Efendi 9, 83n
- Ahmed Naim 93, 95n
- Ahmed İhsan ve Şürekâsı 146
- Ahmet Ekrem Engür 171
- Akaid 37, 125, 130, 131, 132, 158
- Akaîd Dersleri 145
- Akşam Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu 74

Âlem-i İslâm 54
 Alem Matbaası 146
 Ali (Ali b. Ebi Tâlib) 7n,
 Ali (Feyzioğlu) 75
 Ali Efendi 50
 Ali el-Cârim 7
 Ali Genceli 133n
 Ali Kemal 82, 82n, 83
 Ali Kemal Aksüt 175
 Ali Nar 126
 Ali Nazîmâ Bey 81, 93, 166
 Âli Paşa 20
 Ali Ra'na Tarhan 31n, 42n,
 48n, 49, 51, 65, 69, 72, 73,
 76, 82n, 123, 126, 127, 147,
 169, 171
 Ali Rıza Bey 57n, 58
 Ali Selahaddin Yeğitoğlu 59n,
 60
 Ali Yakup Cenkçiler 7, 7n, 8,
 53n
 Alican Gürsoy 65, 76
 Aliyyu'l-Kârî 133n
 Allah (Teâlâ) 7n, 55, 56, 68,
 108, 109, 125, 127, 137,
 146, 148, 151, 172, 174
 Allah'ın Resülü 68
 Almanca 69, 73
 Almanya 70, 147

Altın Küpeler 102
 Amelî Mükâlemât ve
 Temrinât-ı Arabiyye 154
 'Allâme-i Teftazânî,
 115
 'Allâme-i Cürcânî 111
 'Amra 34
 Âmidî 33
 Anadolu 141
 Anadolu yakası 28n
 Anadoluhisarı Cemiyet-i
 Umûmiye-i Belediye
 Âzâlığı 70
 Anayasa 21
 Ankara 16n, 24n, 30n, 66, 73,
 74, 76n, 127, 128, 138
 Ankara Akşam Yüksek İktisat
 ve Ticaret Okulu 74
 Ankara Çimento Ltd. Şirketi
 Murakıplığı 74
 Ankara Konservatuvarı 167
 Ankara İktisâdi ve Ticârî
 İlimler Akademisi 74
 Ankaralı Ömer Fehmi Efendi
 133n
 Anselmo Turmeda 140
 Anvers Yüksek Ticaret
 Mektebi 73

Arabî 82, 91, 102, 103, 107,
 124, 132
 Arap 7, 24, 83, 95, 110, 141,
 142
 Arap Dili 21, 32, 81, 86, 93,
 Arap Dili ve Edebiyatı 78,
 82n, 84, 92, 96, 103, 158
 Arap Edebiyatı 7, 94, 103,
 118, 166
 Arap grameri 86, 90
 Arap ülkeleri 85
 Arap ulusçuluğu 22
 Arapça (Arapçayı) 7, 9, 15,
 16, 19, 84, 85, 88, 89, 90,
 93, 94, 96, 97, 100, 102,
 103, 108, 125, 131, 132,
 135, 141, 142, 143, 155,
 157, 158, 165, 166
 Arapça öğretimi 88, 90
 Arapça Ve Din Dersi 335
 Arapgirli Bölümü 143
 Arapgirli Hüseyin Avni 103,
 118, 143
 Aritmetik 15
 Arnavut 171
 Ashâb 137
 Âsım Efendi 170
 Âsım Usta 169
 Askeri Tabip 73

askerî 16
 Askeriye 16
 Asr-ı Seâdet 149
 Asya 152
 Asım Sözman 63n, 72
 Âşir Efendi Kütüphanesi 32
 Aşîret Mektebi 22
 Atatürk 72
 Avrupa (lılar) 15, 17, 18, 40n,
 66, 84, 93
 Aydın Başmüdürlüğü 70
 Aydın Vilâyeti Ma'ârif İdâresi
 Matbû'ât Muâyene
 Memurları ve Matba'alar
 Müfettişi 155
 Ayşe 76
 Ayşe Aşım 72, 73, 76
 Ayvansarayî 28n
 Azmizâde 119

— B —

Bab-ı Hümayun 38n
 Bab-ı Âli 35, 43, 105
 Bab-ı Âli Caddesi 105
 Babanzade Ahmed Naim Bey
 57n, 59n, 81, 165
 Bahâ Tevfik 171, 172
 Bahar Yayınları 121
 Bahr-ı râik 153

Bahsu'l-metâlib fî ilmi'l-'ara-
biyye 86
Bakanlar Kurulu 48, 71
Balkan (Harbi) Savaşı 64, 65,
152n
Balkan 55
Batı 157
Batıl 150
Bayezid Devlet Kütüphanesi
81, 84n, 105, 106, 134, 135
Başbakanlık 48
Başbakanlık Osmanlı Arşivi
48, 128, 155
Bedâi' 153
bedî' 37
Bedi'uz-zemân 116
Bedii Feyzioğlu 63n, 72, 128n
Bedir Yayınevi 102, 128, 130,
141
Bedrettin Çetiner 139,
142
el-Belâğatü'l-vâdiha 7
Belçika 70, 73
Berlin 66, 70
Beyân 37
Beyânu'l-hak 8, 113
Beylerbeyi 28, 51, 52, 53, 65,
73, 147n, 167
Beylerbeyi Camii 51, 56

Beylerbeyi Mezaristanı 53
Beynelmilel Parlamentolar
Ticaret Konferansı 70
Beynelmilel Posta Kongresi
71
Beyrut 84, 84n, 85
Beyrut Mekteb-i İdâdisi 81
Beyrut Sultânîsi 85
Beşiktaş 153
Beşiktaş Askerî Rüşdiyesi
53n, 151
Bican Efendi 66
Bilâd-ı Cebel 79
Bilâd-ı Horasan 79
Binbaşı Rif'at Efendi 64
Bir Çiçek İki Böcek piyesi 66
Birinci Dünya savaşı 65
Birleşmiş Milletler İktisâdi ve
İçtimâi Konseyi 71
Bosna 133n
Bostan 102
Boğaziçi Köprüsü 51
Brüksel 73
el-Buhâri 68, 132
Bulgar 13
Burhanettin Tepki 64, 65
Bursa 27n
Büyük İslam İlmihali Nimet-i
İslâm, 126

— C —
C.H.P. Mustakil Grubu 71
Caddebostan Balıkadamlar
Kulübü 75
el-Câmi'u's-sahih 138
el-Câmiu's-sağir fî hadîsi'l-
beşîri'n-nezîr 136
câmî dersleri 23
Canik 70
Çağrı Yayınları 139
Celal BAYAR 71
Celâl Yıldırım, 126
Celaleddin Kışmır 147n
Celâleddin Abdurrahman Ebi
Bekr es-Süyûtî 136
Celâleddin Muhammed b.
Abdurrahman el-Kazvinî
110
Cemaleddin (Parlakışık)
Efendi 30n
Cemâleddin-i Afgânî (bkz.
Afgânî)
Cemiyet-i Tedrîsiye-i
İslâmiyye 19
Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye
20
Cemiyyetu'l-Ma'ârif Matbaası
133n
Cenab-ı Vâhibü'l-âmâl 132

Cenâb-ı Mennân 112
Cerîde-i Sûfiyye 58
Cermanus Ferhat el-Mârûnî
el-Halebî 86
Cerrahhâne 15
el-Cevâib gazetesi 99
el-Cevâib matbaası 32, 99
Cevdet 33
Cezâ Kanunu 66
Cihad Kitabı 126
Cihangir 165
Cizvit Koleji 22
cizye 152
Collier d'or=Altın Kolye 101
Coğrafya 16, 19, 79, 80
Cuma 125
Cumhuriyet 38n
Cürcânî 111

— Ç —
Çengelköyü İskeleyi 54
Çerâkise 29
Çerâkiseden Mahmud Nedim
Efendi 115
— D —
Dârü'l-'ulûm-i Hikemiye-i
Osmâniye 15
Dârü'l-muallimîn 18

Daru't-ta'lim 88, 94
 Dâru't-Tıbbâ'ti'l-Âmire 127
 Darülbcdâyî 66
 Darülfünûn 20n
 Darülfünûn-ı Osmânî 20
 Dâru'lmu'allimât 141
 Dâru'lmu'allimin 23, 32, 53, 54
 Daruşşafaka 19, 21
 Davud Karsi 133n
 Delâilü'l-i'câz 87
 Demirbaş Defteri 134
 Derseâdet 37, 109
 Derya 76
 Devlet Matbaası 35, 38n
 Devlet-i İslâmiyye 152
 Devletler Hukuku 169
 Din 19, 124, 148
 Din dersi 15
 Din İşleri Yüksek Kurulu
 Uzmanı 138n
 Din-i İslâm 152
 Dinler Tarihi 141
 Divan-ı Hümâyûn 37n
 Divaneler Hekimi 66
 Diyanet İşleri Başkanlığı
 Kütüphanesi 138
 Diyanet İşleri Reisliği
 Yayınları 127
 Diyarbakır 125

Doktor Binbaşısı Rifat Efendi
 152
 Donanma Cemiyeti 66
 Doğu-Batı 157
 Dünya Tarihi 19
ed-Durûsu'l-arabiyye 85
 Düstûr-u'l-muvahhidîn 37,
 130, 131
 — E —
 Ebû 'Amra 34
 Ebû İshak es-Sâbiî 79
 Ebu'l-berakât Abdullah b.
 Ahmed en-Nesefi 119
 Ebu'l-İhlâs Hasan eş-
 Şurunbulâlî 123
 Ebussuûd Efendi 120
 eczacı Jozef 164
 Edebiyat-ı Arab 61
 Edebiyat-ı Arabiyye 20, 32,
 39, 103, 166
Edebu'd-dünyâ ve'd-dîn 7
 Efrenci 51
 Ehl-i Beyt 143
 Ehl-i medâris 80
 Ehl-i sünnet 125, 134
Ehl-i Sünnet'in Akaid
Risaleleri 126
 Ehl-i İslâm 152

Elğâz-i Fıkhiyye 29, 37
Emâlî-i Kâlî 32
 Emin Saraç 7, 8, 123
 Emsal Sezâ Hanım 29
 Encümen-i Dâniş 20
 Encümen-i Teftiş ve Mu'âyene
 Riyâseti 45
 Enderun 13
 Endonezya 29n
 Ensâr 67
 Ermeni (ler) 13, 152
 Es'ad Efendi 169
Esmâü'l-müellifin 27n
Etvâku'z-zeheb 37, 83, 102
 Evrak Kalemi 66
 Evrak Müdür ve Mümeyyizi
 43
 Ezher 86
el-Eşbâh ve'n-nezâir 121
 Eşref 46n
 — F —
 Fahreddin er-Râzî 132n
 Faik Bey 167
 Fârisî 124
 Farsça 19, 80, 83, 84, 131,
 142, 157, 165
 Fatih müderrislerinden Halis
 Efendi 115

Fatih Sultan Mehmed 133n
 Fatma Şehber Hanım 66
 Fehim Efendi 65
 Fen 19
 Fen Müşavirliği 70
Fennü'l-elgâz 121
 Ferah Sinema Ve Tiyatrosu 66
 Ferhan Nezâhet 70, 72, 76
Fethu'l-Kadir 153
el-Fevâidu'd-diyâiyye 129
Feyz-ı Yezdân 37, 103
 Fransa 18
 fransiskan 140
 Fransız 18, 19, 22
 Fransız Eğitim Bakanı 18
 Fransız lisesi 18
 Fransızca 15, 18, 69, 73, 83,
 101, 174
 Franz Babinger 28n
 Frenk 93
 Fuad (Tuksal) 170
 Fuat Paşa 33
 Fıkıh-ı şerif dersi 42
 Fıkıhî 128
 fıkhiyye 52
 Fıkıh 37, 61, 89n, 125, 126,
 130, 158
 Fıkıh Bilmeceleri 121
 Fıkıh Dersi 171

— G —

Galata 165
 Galatasaray 21, 163, 166, 167
 Galatasaray Holding Eğitim
 ve Sanayi Anonim Şirketi
 75
 Galatasaray Lisesi 9, 35, 38n,
 42n, 65, 69, 73, 77, 80, 104,
 130, 132
 Galatasaray Lisesi Edebiyat-ı
 Arabiyye Müderrisi 163
 Galatasaray Lisesi Müdürü
 147
 Galatasaray Lisesi Müzesi
 42n, 147
 Galatasaray Mekteb-i Sultânisi
 35
 Galatasaray Mühendislik Özel
 Yüksek Okulu 75
 Galatasaray Spor Kulübü 75
 Galatasaray Sultânîsi 18, 82,
 85, 157, 163
*Gamzu uyûn'l-besâir 'alâ
 mehâsini'l-Eşbâhi ve'n-
 nezâir* 121
 Gayr-i müslimler 13
 gayr-i müslim tebaa 17
 Geometri 15
 Gülhane Hatt-ı Hümayun 16

Gülistan 102
 Gülnihal 66
 Gümrük ve Tekel Bakanı 65,
 69, 73
 Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti
 71
 Gümrük ve İnhisarlar
 Vekilliği 71
*Günyetü't-tâlib ve münyetü'r-
 râğib* 86
 Güzelyazıcı (bkz:
 Abdurrahman Şeref)
 Güzide Gülsüm Hanım 28, 64,
 65, 76

— H —

H.R. Yamanlı 128, 130n
 Habib Naccar 66
 Habib-i Ekrem 144
 Hâce 37n
 Hâcegân-ı Divân-ı Hümayûn
 37n
 Hâcegânlık 38n
 Hacı Ahmed Özdemir 126
 Hacı Kadın Mahallesi 28, 28n
 Hacı Müdîr 169
 Hacı Recâî Efendi 168
 Hacı İbrahim Efendi 88, 94,
 95, 158

Hadis 37, 61
 Hâdis-i şerifi 67
 Hadiye 51, 64, 65, 76
 Hafız Hüseyin 28n
 Hafız İbrahim 53n, 54, 56n,
 63n, 151, 152, 153
 Hâfız Emin (bkz: Emin Saraç)
 Hafız-ı Şîrâzî 68
 Hâfızu'd-din en-Nesefî 119
el-Hakaik 37, 56, 67, 67n,
 135, 136, 137, 145
 Hakim Semâî 65
 Hakkı Efendi 175
 Halil Altuntaş 138n
 Halk Bankası A.Ş. İdare
 Meclisi Üyeliği 74
 Haluk Feyzioğlu 72
 Hamîdiye 22
 Hâmise 38n
 Hanbelizâde Muhammed
 Şakir 81, 93
 Hanefî Mezhebi 124, 129
Hanımlar İlmihâli 122
 Haram 165
 Hâricî Münâsebetler Servisi
 73
 Hâriciye Vekili 16
 Harîrî 82, 116
 Hasan Rasim Paşa 35, 35n

Hasan Vasfî Menteş 173
 Hasen el-Ezher 144
 Hastane 164
 Hâtem-i Tâî 55
 Hâtemu'l-Enbiyâ 150
 Hatib 111
 Hatib-i Dimeşk 111, 115
 Hatice Şevkiye Hanım 70, 73
 Hayâli Çelebi 28n, 133n
 Hayber Gazvesi 139
 Hayrât-ı Hisân 142
 Hazmi Tura 79n
 Hazret-i Fahr-i Kâinât 67
 Hazret-i Hasan 29n
 Hazret-i Hilâfetpenâhî 45
 Hazret-i Hüseyin 29n
 Hazret-i Ömer 148
 Hazret-i İsa 151
 Hazret-i Şehriyârî 41
Hediyyetu's-su'lûk 129
 Helmuth Ritter 84
 Hesap İşleri Servisi 74
 Hırka-i Şerif 10, 65
 Hızır Bey 22, 28, 28n, 133n
 Hızır Bey Mahallesi 28, 28n
 Hızır Bey Mescidi 28n
 Hidmet Matbaası 154
 Hikmet Kâinat 20, 65, 76

- Hindistan'lı Rahmetullah Efendi 133n
 Hisse-i Şayia piyesi 66
 Hoca 37n , 176
 Hoca Abdullatif Harpûî 50
 Hoca Tahsin 20
 Horasan 79
 Hristiyanlığa Reddiye 141
 Hristiyan 19, 22
 Hristiyan Araplar 22
 Hristiyanlık 140
 Huccet-i bâliğa 133
 Hukûk 20
 Hulusi Yavuz 30n
 Hüseyin Avni Efendi 79n
 Hüseyin Dora 73
 Hüseyin Gazanfer 66, 76
 Hüseyin Vassâf Bey 49
 Hüseyin Şadi Karagözoğlu 64, 65, 76, 144
 Huzur Yayın-Dağıtım 126
 — I —
 Ilgınlı İbrahim Efendi, 115
 Institut Solvay 70
 Irak 100
 — İ —
 ibâdet 123, 126
 İbnul'-Aynî 119
 İbnu'l-Hâcib 109, 100, 110
 İbn-i Melek 119, 120
 İbnu Nuceym 121
 İbnu's-Şihne 121
 İbn Vefâ 27n
 İbnu Verdî 102, 103
 İbrâhim Alâettin (Gavsa) 31n
 İbrâhim ed-Düsûkî 144
 İbrahim Halil Can 121
 icâzet 23
 icâzet-nâme-i Esâtize 31
 İcrâ Vekilleri Heyeti 71
 İ'dâdîler 18
 İdare Meclisi Âzâsı 70
 İdare Meclisi Reislikleri 71
 İhya-i ulûm 132, 145
 II. Abdulhamid 21
 II. Mahmud 14, 15, 16, 40n
 İkinci Meşrutiyet 65
 İktibâsu'l-envâr fi tercemeti-Menâr 121
 İktisad Muallimi 169
 İktisad ve Münkız 132
 İlk Devir Osmanlı Medreseleri 14n
 ilkokul 13
 İmam Gazzâlî 132n
 İlm-i Eşya 174

- İlm-i Hadis 137
 İlm-i Me'âni 37
 İlm-i Nahiv 107
 İlm-i Sarf 107
 İlmihâl Ansiklopedisi 124
 İmâm A'zam'126
 İmâm Gazzâlî 145
 İmâm Suyûtî' 146
 İnâs Mekâtib-i İbtidâiyyesi 121, 122
 İngilizce 69, 73
 İngiltere 70
 İnhisarlar İdâresi 170
 İnhisarlar Vekilini 167
 İpek53n
 İpek'li Hâfız İbrahim Efendi 8, 64, 151
 İran Veliahdı 71
 İskenderiye 33, 87, 142
 İslâm (aylık mecmua) 7n
 İslam Hukuk Metodolojisi 122,128
 İslâm 110, 152
 İslâm Mecmuası Yayınları 126
 İslâmiyye 134
 İsmail Hakkı Ertaylan 81, 77, 163
 İsmet İNÖNÜ 71, 167
 İspanya 152
 İst. Üniversitesi Merkez Kütüphanesi 118
 İstanbul 8, 10, 14n, 16n, 20n, 23, 27n, 27n, 33, 51, 56, 65, 66, 69, 71, 73, 80, 80n, 86n, 87, 100, 102, 102n, 105, 107, 119, 121, 123, 126, 127, 128, 139, 140, 142, 144, 146, 152, 154
 İstanbul Başmüdürlüğü 70
 İstanbul Bâyezid Umûmi Kütüphanesi 80, 113
 İstanbul Beylerbeyi 72
 İstanbul Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye Âzâlığı 70
 İstanbul Milletvekili 71
 İstanbul Müftüsü 7
 İstanbul Petrol Rafinerisi A.Ş. 74
 İstanbul Polis Müdiriyeti 66
 İstanbul Posta Müfettişliği 70
 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap-Fars Filolojisi Bölümü 118
 İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü 7
 İstokholm 42

İstokholm Müşterikîn
 Kongresi 147n
İtkân-ı Süyûtî 133
 İsveç 9, 43
 İsviçre 73
 İzharu'l-hak 133
 İzmir 171
 İzmir, 154
 izâh 115
 — J —
 Jean Victor Duruy 18
 Jön Türk 16
 Jozef 164
 — K —
 kabristan 56
 Kadıköy semti 28n
 Kadın Pençesi 66
 el-Kâfiye 100, 129
 Kahire 113, 139
 Kalabas Efendi 174
 el-Kâmus 90
 Kanaat Kütüphanesi 127
 Kanber 9n
 Kanlıca 122
 Kanûn-ı Esâsi 21
 Kaptan İbrahim Paşa Camii
 38n

Kapıcıbaşı Musa Ağa 38n
Karabaş Tecvidi'nin Şerhi 135
 Karagözoğlu, Hüseyin Şadi
 "Fikret" 65
 Kasbar Matbaası 121
 Kaside-i Lâmiyye 103
 Kassâm-ı Askerî Atıf Bey 115
 Kat Köyü 113
 Katip Çelebi 28n, 133n
 katolik 140
el-Kavlu'l-ceyyid 7, 8, 28n,
 29, 37, 56, 84, 86, 89, 104,
 111, 112, 113, 114, 115,
 116, 118
el-Kavlu's-sedîd fi 'ilmi't-
Tecvîd Yâhud Tecvîd-i
Cedîd 134
 Kazan 84, 112, 113, 129
 Kazvînî 86
 Kâzım Nami Duru 65
 Kemâlî 175
 Kenan Gürsoy 28, 50, 63n, 65,
 76
 Kenan Rifâi Bey 50, 65, 81
 Kerbelâ 144
Kenzü'l-hikem 56n, 57
Kesfu'z-zunûn 133
 Kıbrıs 167
 Kırâet-i Verşiyiye 32

Kısm-ı âdî 19
 Kısm-ı âlî 19
 Kız ilkokulları 121
 Kız Öğretmen Okulu 141
 Kızılay Derneği Genel
 Başkanlığı 71
 Kızıltoprak 121, 125
 Kızıltoprak Mescidi 28
Kitab-ı Nikâh 151
Kitâb-ı Hacc 126
Kitâb-ı Zekât 126
Kitâbü'l-müvâzene 33
Kitabu't -terâcim 37, 91, 103,
 104
 Koca Mustafa Paşa 28n
 Kolyedor 101
 Konser 167
 Konya Vâlisi 170
 konyak 165
 Konyalı Şeyh Muslihuddîn
 Mustafa 27n
 Kosova 53n
 Kostantîniyye 56n
 krem 17
 Kur'an-ı Kerîm 46n, 151, 153
 Kuşadalı Ali Rıza Bey 57n
 Küçük Said Paşa 168
 Küplüce Camii 51, 72
 Küplüce Mezarlığı 51

Kütüb-i Kelâmiye 134
 Kütüphane-i Umûmi 113, 135
 Kütüphane-i Şirket-i
 Mürettibiye 113
 — L —
 laik üniversite 18
 Latince 18
 Leçons des Choses 174
Lehçe-i Osmani 40n
 liberalizm 16
 Lisan-i Arabi 81, 140
 Lisân-ı Arabi mualimliği 42
 Lisân-ı Mübin-i Arabi 91
 Londra 71
 Lozan Üniversitesi Hukuk
 Fakültesi 73
 Lübnan 24
 Lügât-i Arabî 107
 Lycée 20
 — M —
 M. Emin Saraç (bkz: Emin
 Saraç)
 M. Hasan İ'timâdu's-saltana
 142
 M. Rahmi 126
 M. Said Efendi 101n
 Ma'ârif 38n, 52

- Ma'ârif Muhasebesi 47
 Ma'ârif Nezâreti 20, 23, 36,
 45, 45n, 47, 48, 141, 142
 Ma'ârif Sicil Şu'besi 47, 48
 Ma'ârif-i Umûmiye
 Nizâmnâmesi 19
 Maarif Nazırlığı 22, 138, 168
 Maarif Nâzırı Safvet Paşa 85n
 Maarif ve Adalet Bakanlıkları
 81
 Maarif Vekâleti 69, 82
 Maârif Nizâmnâmesi 21
 Maarif-i Umûmiye Nezâreti
 19
 Maba'a-i 'Âmire 32
 Mabeyn Başkâtibi 52n, 124
 Mabeyn-i Hümayûn 53
 Madam Binemeciyan 66
 Maden Mektebi 19
 Mah Melek Hâtun 68, 68n
 mahalle mektepleri 13
 Mahmud Es'ad Efendi 169
 Mahmut Bey Matbası 154
 Majoca 140
 Makamât-ı Âliye 169
 Makâmat-ı Harîrî 101
 Malezya 29n
 Mâliye 169
 Mâliye Encümeni Reisi 70
 Mâliye Muallimi Nâil Bey 169
 Malta 85n
 Manakyan 65
 Manastırlı İsmail Hakkı
 Efendi 33
 Marifet Yayınevi 95n, 105,
 108
 Markoni 70
 Marmara Üniversitesi İlahiyat
 Fakültesi 86, 143n
 Matba'a-i 'Âmire 22, 35, 38,
 100, 107, 108, 109, 110,
 113, 119, 140, 142, 145,
 146, 146n, 157
 Matba'a-i 'Âmire
 Rûznâmeçiliği 44
 Matbaa-i Osmâniye 140
 matematik 15, 17, 20
 Mazbata Odası 35
 Mecelle Muallimi Haydar
 Efendi 170
 Mecîdî nişân-ı 40, 40n, 41n,
 45, 47
 Meclis-i Kebir-i Ma'ârif 42,
 44, 48, 73
 Meclis-i Ma'a-rif-i Muvakkat
 18
 Meclis-i Ma'ârif a'zâlığı 49,
 56, 57, 58

- Meclis-i Ma'ârif Dâire-i İdâre
 ve İlmiyye 45, 51, 52
 Meclis-i Ma'ârif Reisi Ali
 Haydar 115
 Meclis-i Ma'arif-i Umumî 18
 Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ 47
 Meclis-i Umûr-i Nâfi'a 17
 Meclis-i Vâlâ 35
 Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası
 38, 43
 Meclis-i Vükelâ 48
 Meclis-i Vükelâ Mazbatası,
 Şûrây-ı Devlet Mazbatası
 38n
 Meclisi-Âlî 70
 Medhalü't-tullâb ilâ Firdevsi
 Lüğati'l-A'râb 85
 Medine-i münevvere 31, 77n,
 81
 Medine-i İskenderiyye 34
 medrese (ler) 13, 14, 19, 23
 Medrese-i 'Ulûm 108, 174
 Megâribe 32
 Mehmed Reşid Efendi 28, 37,
 76
 Mehmed Sâ'id Efendi 102
 Mehmed Zihni Efendi'nin
 Meşâhîru'n-nisâ Adli
 Eserinin Kaynakları 143
 Mehmed Şevki Eygi 130n
 Mehmed Şükrü Efendi 81
 Mehmet Selim İnal 170
 Mekâtib-i âliye 20
 Mekâtib-i Umumiye Nezâreti
 18
 Mekke 77n
 Mekke Şerifi 77n
 Mekteb-i Edeb 82, 107
 Mekteb-i Ma'ârif-i 'Adliye 17
 Mekteb-i Mülkî (Mülkiye) 9,
 19, 23n, 24, 44, 46, 77, 82,
 88, 122, 128, 157
 Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne
 36, 40, 41, 42, 45, 47, 69,
 175
 Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne
 Litoğrafya Destgâhları 122
 Mekteb-i Sultanî 9, 36, 39, 41,
 42, 44, 69, 73, 88, 91, 95,
 96, 97, 104, 132, 14n
 Mekteb-i Sultani'ye mahsus
 Sarf-ı Arabî ve Temrinât,
 95n
 Mekteb-i Tıbbîye-i Adliye-i
 Şâhâne 15
 Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye 17
 Mekteb-i Ulûm-i Harbiye 16
 Mektep 94

Meliha (Melahat) Hanım 63n,
73
Memâlik-i Osmâniye 112
Menâr 120
Menâr Şerhi 120
Menâru'l-envâr 119, 121
Merâki'l-felâh 123
Merkezefendi 67
Mescid 125
mesleki okullar 23
Mesnevî 57
Mevâli 43n
Mevhibe 51, 63n, 64, 69
Mevlâ 152
Mevlut Efendi 86
Mezarlık sokağı 163
Meşâhîru'r-ricâl 137
*Meşâriku'l-envârî'n-
nebevviyye min sihâhul-
ahbârî'l-Mustafiyye* 136
Meşârik 67
Meşâriku'l-envâr 140
Meşihat-ı 'ulya Müsteşârî
Ahmed Necib 115
Mısır 8, 34, 80, 86, 87, 89,
133n
el-Miftah 93, 115
Miftâhu'l-iber 133
Miftâhu'l-ulûm 110

Milletlerarası Kızılhaç
Teşkilâtı 71
Milletvekili 71
Milli Eğitim Bakanlığı 19
Milli Eğitim Basımevi 38n
Milli Sahne 71
milliyetçilik 16
Miralay Hacı Osman Bey 67
Mithat Paşa 33
Modern 24
Muallim Cevdet 102
Muallim Naci 115, 116
Mudurnu 49
el-Muhtasarât 51, 56n, 82,
128, 130
*el-Muhtasarât Temizlik ve
ibâdetler* 127
Muhammed 109, 131
Muhammedî 50
Muhammed Abdüh 86
Muhammed el-Enver 144
Muhammed Fuâd Abdulbaki
140
Muhammed Mahmud et-
Türküzî eş-Şinkîfî 31, 32,
33, 87
Muhammed Şakir el-Hanbelî
23n, 81
Muhammed Şükrü 85n

Muharrem b. Muhammed ez-
Zîlî 129
Muhasebe Doçentliği 74
Muhasebe Profesörlüğü 75
Muhasebe Umumî Bilgileri 74
Muhsin 65
Muhtasar 111, 115
*Muhtasar Ni'met-i İslâm el-
Muhtasarat fi Mesâilî't-
tahâratî ve'l-ibâdât* 128
Muhtesaru'l-Me'ânî 120
Muhtasarât 128
el-Muktedab 37, 56, 90, 91,
94, 95, 96, 97, 104, 105,
106, 107, 108
el-Muktedab mine'l-Müntehab
106n
el-Muktedab'ın Nahiv Kısmı'
90n, 107
el-Muktedab'ın Sarf Kısm 91,
92
*Muktetafât-ı âsâr-ı Arabiyye
ve Amelî Mükâlemât ve
Temrînât-ı Arabiyye* 154
Muslihiddîn Mustafa Vefâ 27
Mustafa Beyefendi 43
Mustafa el-Galâyînî 85
Mustafa Emîn 7
Mustafa Reşid Paşa 17

Mustafa Sabri Efendi 8, 115,
116
Musullu Muhammed Sa'id 115
el-Mutavvel 110, 111, 115
Muzaffer Ozak 86, 126
Müçtehit ve Masum Katil 66
*Müderri Hacı Mehmed Zihni
Efendi Bibliyografyası* 9
Müfti 152
mühendis 15, 16
Mühendishâne-i Bahrî-i
Hümâyûn 15
Mühendishâne-i Berrî-i
Hümâyûn 15
Müjgan Cunbur 76n
Mükrimin Halil Yınanç 143
Mülâzim ve şâkird 37n
Mülkiye 80, 168, 174
Mülkiye Hayâtı 170, 175
MülkiyeKaymakamlarından
Mehmed Reşid Efendi 154
Mülkiye Mektebi Muallimi 73
*Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler
Kitabı* 170, 171
Mülkiye Müdürü 168
Mülkiyeliler 174
Münakehât 126
Münif paşa 33

el-Münkızı mine'd-dalâl
Tercemesi 37, 132n, 145, 146
el-Müntahab 37, 56, 82, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 100, 105, 106, 107, 108
Müntehabât 57
el-Mürteeb (el-Müşezzeb) 90, 107, 108, 174
 Mürebbiye 65
 Müslim 140
Müslim-i Şerif 137, 153
 Müslüman (lar) 20, 21, 24, 153
el-Müşezzeb 37, 82, 84, 105, 107, 108, 174
 Müsteşrikin Cemiyet-i İlmiyesi 42, 43
 Müsteşrikler Kongresi 9, 84, 84n, 147
 — N —
 Naci 82
 Nadr b. Şümeyl 89
 Nahiv 56, 81, 88, 90, 92, 95, 96, 100, 106, 108
 Nahiv Kısmı 92, 105
 Nahiv ve Sarf 95
 Na'im Cenneti 29

Nâil Bey 169
 Naim Bey 165
 Nakibüleşraf Şeyhzâde Muhammed Esad Hüseyinî 135
en-Nasâihu's-sığar 102
Nasîhatu'l-ihvân 102
 Nasîruddin et-Tûsî 132n
 Nasreddin Hoca 28n
 Nasûhî-zâde Mustafa Âsım Efendi 170
 Nazif Şahinoğlu 9, 27n
 Nâzım 168
 Necâti Lûgal 76n, 77n
 Necâtî Bey 76n
 Necib Efendi 49, 50, 176
 Necib Efendi Dergâhı 49
en-Nefu'l-mu'avvel tercemetu'l-Telhîs ve'l-Mutavvel 88
 New York 71
 Nezâret 169
 Neşet Bey 63n, 66
en-Nibrâs Dergisi 85
 Nihad M. Çetin 9, 118
 Nimet Bayraktar 30n
 Nizâm-ı Cedîd 14
 Nizamnâme 20, 168
 Nişan 40n

Nişân-ı Âli-i Osmânî 41, 45
 Norveç 9
 Norveç Hükümeti 43
 Nüfus Tezkere-i Osmâniyyesi 43
en-Nûniyye Kasidesi 28n
 Nüzhet Efendi 133n
 — O —
 Okumuş Adam Sokağı 123
 ordu 16
 Orman Mektebi 19
 orta öğretim 19
 Osman Ergin 116
 Osman Güman 138n
 Osmânî nişanları 43
 Osmanlı 14, 17, 19, 20, 24, 35n, 40n, 53, 158
 Osmanlı Devleti 13, 14, 18, 19, 28, 35n
 Osmanlı Rus 15
 Osman Saraç 130n
 Osmanlı Sarayı 29
Osmanlı Tarihi 20
 Osmanlı Tiyatrosu 66
 Osmanlı Üniversitesi 22
 Osmanlı Yayınevi 135
 Osmanlıca 20, 125, 148n
 Osmanlılar 19, 40n

— Ö —
 Öğretmen Okulu 23
 Ömer Cemâl Bey 70
 Ömer Güzel 118
 Ömer Nasuhi Bilmen 30n
 Özel Galatasaray Yüksek İktisât ve Ticâret Okulu 75
 — P —
 Padişah 18
 Pakistan 84, 108
 Paris 14, 65, 66, 70
 Peşte 66
 Peygamber 22, 29n, 56, 67, 77, 146, 150
 Piyâde 53n
 Posta Masâlihi Kalemi 70
 Posta Paket ve Kıymat-i Mukaddereli Mektup Kalemi Müdürlüğü 70
 Posta Telgraf Umum Müdürlüğü 70
 Posta Umûru Müdürlüğü 70
 Posta ve Telgraf Nezareti 70
 Posta İdaresi 70
 Protestant College 24
 Protokol Müdürlüğü 43n
 — R —
 Râbia 38n

Raddü's-şehm li's-Sehm 85n
 Radiyüddin Hasan b.
 Muhammed es-Sağânî 136
 Radiyyuddin Muhammed b.
 el-Hasen el-Esterâbâdî 109
 Rahmi Serin 102
 Ramazan 166
 Ranâ (bkz: Ali Ra'nha
 Tarhan)
 Recâî 169
 Recâî Efendi 169
 Recep Uslu 143
 Refik Saydam 71
 resm-i Hatt 108
 Resmî kitâbet Muallimi İsmail
 Hakkı Bey 170
 Resmi Gazete 35
 Resul-i Ekrem 69
 Reşad Mimaroglu 168
 Reşit Rıza 65
 Rifat Börekçi 64, 65, 163,
 164, 165
 Riyâziye 21
 Rize Müftüsü 143
 Rodoslu Hâmid 168
 Rum 14
 Rumeli Hristiyanları 152
 Rusya elçisi 19
 Rütbe-i salise 39

Rütbe-i Sâniye Sınıf-ı sanisi
 39
 rütbe-i sâniye sınıf-ı
 mütemayizi 40
 Ruûs 43n
 ruûs-ı Hümâyunları 43
 Rüşdiye mektepleri 17, 18, 20,
 21, 24, 94
 Ruşen Eşref Ünaydın 72
 — S —
 Sa'd-i el-'Allâme (bkz:
 Sa'deddin et-Teftâzânî)
 Sa'deddin et-Teftâzânî 78n,
 86, 110, 111, 115, 116n,
 128
 Sa'dî-i Şîrâzi 102
 Sabahat 63n
 Sabri Sevsevil 101n
 Sadi Çöğenli 9
 Sadrazam 53n, 168
 Sadrâzâm Âlî Paşa 22
 Saffet Paşa 22
 Sağâni 140
 Sahâbe 109
 Sahih-i Buhâri 138, 139
 Sahih-i Müslim 139
 Said Efendi 101, 102, 140,
 145, 146

Said eş-Şertûnî 85n
 Said Paşa 168
 Salah Bilici Kitabevi 126, 128
 Salîb 55
 Sâlih Ârif Beyefendi 147n
 Sâlise 38n
 Samsun 70
 Sancakbeği 43n
 Sâniye 38n
 Sâniye sınıfı mütemâyizi 38n
 Saray 124
 Sarf 56, 81, 88, 90, 108, 109,
 110
 Sarf Kısım 91, 105, 106, 107,
 108
 Sarf ve Nahiv 91, 92, 104,
 105, 107, 108
 Sebîlu'r-reşad 56n, 63n
 es-Sehmu's-sâib 85n
 Sekizinci piyes 66
 Selânik 66
 Selim Efendi el-Lübnânî 85
 Selim-i Evvel 152
 Selma Hanım 64, 67, 67n
 Servet-i Fünûn 83
 es-Seyyid Abdulhakim Arvâsî
 123
 es-Seyyid Abdulkerim 146

es-Seyyid el-Celil Ali
 Zeynelâbidin 144
 es-seyyid 30
 Seyyid Abdulkadir Geylânî
 144
 Seyyid Abdullah 109
 Seyyid Abdullah b.
 Muhammed 110
 Seyyid Ahmed el-Bedevî 144
 Seyyid Ahmed er-Rifâî 144
 Seyyid Hüseyin Hamdi 135
 Seyyid Kasım 144
 Seyyid İbrahim 144
 Seyyid Şerif el-Cürcânî 110,
 111, 115, 116n
 Seyyide Aişe 144
 Seyyide Nefise 144
 Seyyide Rukiyye 144
 Seyyide Sekine 144
 Seyyide Zeyneb 144
 Sicill-i Ahval Dâire-i
 Umumiyyesi 44
 Sicill-i Ahval Defteri 37n, 128
 Sicill-i Ahvâl Şubesi 44
 es-Sihâh 90
 Sihâmu'l-isâbe 146
 Singapur 29n
 Sirkeci 165
 sivil idâre 16

- siyâdet 29
 Siyâlkûtî 115
 Siyasal Bilgiler Fakültesi 9,
 36, 39n
 Sofya 151, 152
 Sönmez Neşriyat A.Ş. 126,
 133n
 Sosyal Bilimler 17
 Spor 20
 subay 15, 16
 Sultan Abdülmecid 17, 33
 Sultan II. Abdülhamid 22
 Sultan III. Ahmed 14
 Sultan Mecid 40n
 Sultan Sencer 68
 Sultan Vahîdeddin 123, 124
 Sultânî mektepleri 20, 21
 Süleymaniye 100
 Sümerbank Genel Katipliği 74
 Sümerbank Genel Saymanlık
 Müdür Mavini 74
 Sümerbank Genel Saymanlık
 Müdürlüğü 74
 Sümerbank Genel İşletme
 Müdürlüğü 74
 Sümerbank Merkez
 Kontrolörlüğü 74
 Sure-i Fetih 148
 Sûre-i Kâfirûn 150
 Suriye 23, 24, 23n, 81
 Suriye'li iki Zeki 171
 Suvârî Yüzbaşısı 168
 es-Süyûfu'l-kavâti 20n
 sıbyan mektepleri 13, 18, 20,
 24
 Sırp 14
 — T —
 T. C. Merkez Bankası 71
 T.C. Ziraat Bankası Genel
 Müdürlüğü 73
 Ta'likât 119, 120
 Tabiîn 109
 Tâhîru'l-Mevlevî 56n, 127
 Tahran 142
 Tahsin Yazıcı 77n
 Takvim-i Vekayi 35, 38, 38n,
 39, 44, 78, 83
 Takvimhane-i Âmire 39n,
 133n
 Tanin Gazetesi 52
 Tanzimat 14, 5, 17, 19, 23,
 38n, 85, 143,
 Tanzimat Fermânı 17
 Tanzimatçıların 19
 Tarhan Ailesi 51
 Târih Muallimi Abdurrahman
 Şeref Efendi 169

- Tarihte İz Birakan Kadınlar
 142
 Tasavvuf 146
 Tasfir-i Efkâr 55
 Tayfur Tarhan 51
 Taşköprüzâde 28n
 Tebyin-i hakâik 153
 Tecdid-i îmân 163, 164, 165
 Tecrid-i sarih 81
 Tecvid-i Cedid 135
 Tedkik-i Müellefât
 Komisyonu 36, 41, 42, 44,
 45
 Tedrîs 165
 Tefsir 37, 61, 80
 Tefsîr-i Fahr-i Râzi 132
 Teftâzânî 111, 114, 118
 Teftâzânî (bkz: Sa'deddin et-
 Teftâzhanî)
 Teftiş ve Mua'yene Heyeti
 Riyâseti 47
 teknik okullar 19
 Telhîs 110, 111, 115
 Telsiz Telgraf Merkezi 70
 Telvîh 115
 Temrinât 93
 Temrinli ve İrablı Lisan-ı
 Arabi 93
 Tercüman Yayınları 28n
 Teshîlu't-tahsil 33
 Tevfik Demiroğlu 123
 tezkire-i Osmâniye 48
 Teşrifât-ı Divân-ı Hümâyûn
 43
 Ticaret Mektebi 19
 Timar 43n
 Tiyatroya 167
 Tokat 113
 Topkapı Sarayı 38n
 Trabzon 56
 trup 65, 66
 Tuhfetu'l-erib 33, 133
 Tuhfetu'l-mülûk 37, 129
 Tuhfetu'r-rağib 143
 Tunus 85n, 140
 Türk 16, 24, 84, 158, 159
 Türk Eğitim Tarihi 23n
 Türk Tiyatrosu 66
 Türkçe 16, 24, 67, 69, 82, 83,
 88, 90, 91, 93, 94, 97, 101,
 102, 111, 116, 120, 123,
 124, 136, 141, 158, 166
 Türkiye 129, 157
 Türkiye Büyük Millet Meclis
 70, 71
 Türkiye Cumhuriyeti 69, 73
 Türkiye Fikir ve Kültür ve
 Büyük Kulüb Dernekleri 75

- Türkiye Muhasebe Uzmanları 75
 Türkiye Muhasebe Uzmanları Derneği 75
 Türkiye Petrolleri A.O. Murakıplığı 74
 Türkiye İş Bankası 71, 73, 74
 Türkiye Şeker Fabrikaları Murakıplığı 74
 Türkiye Petrolleri A.O. 74
 Türkocağı 66
 Tıbhâne-i Âmire 15
 Tıp Fakültesi 15
- U —
 Uhûd-ı Atika 169
 Ūlâ evveli 38n
 Ūlâ sânis 38n
 Ulemây-ı kirâm 50
 Ulûm-i Arabiyye ve Dîniyye 35
 Ulûm-ı 'Âliye Şehâdetnâmesi 31
 Ulûm-ı âliyye 41
 Ulûm-ı Tabî'yye 21
 ulûm-ı 'âliye 23, 37
 ulûm-ı arabiye 52
 ulûm-ı İslâmiye 114
 Umkuk? 68
- Usul-i Fıkıh 36, 40, 47, 81, 119, 120, 122, 124, 128, 129, 158, 170, 174, 175,
Usul-i Tedris-i 'Arabî 81, 81n
 Usûlü'n-Nuka 128
 Usûlunnuk 128
- Ü —
 Üçüncü III. Selim 14
 Ümm-i Ken'an Dergâhı Postnişini 65
 Ümmü 'Atıyye 67
 Umum Müdîr 171
 Üniversite 21, 22, 23, 38n
 Üsküdar 125
 Üsküdar Meclis-i İdâresi 48
- V —
 Vahyi 54n
 Vak'a-i Kerbelâ 144
 Vasfî Efendi 174
 Vefa Semenderoğlu 42n, 147n
 Vefâ 27, 27n
 Vefâ semti 27n
 Vezir 38n, 42n
Virdu'l-müfid fi şerhi't-Tecvid 135
 Viyana 66
 Voynuk Şüca Mescidi 28n

- Vükelây-ı Devlet 50
- Y —
 Yahudi (ler) 14, 152
 Yalova 86
 yardımcı ilimler 23
 Yasin Yayınevi 113
 Yazmalar Kütük Defteri 138
 Yazılı Eserleri İnceleme Komisyonu 36
 Yeni Nizam 14
 Yeniçeri Ocağı 15
 Yenigün Matbaası 126
 Yeşilköy 7
 Yeşim 76
 Yılmaz Özdemir 133n
 Yirmisekiz Çelebi Mehmed 14
 Yüce Allah 68, 92, 108, 109, 125, 136, 148
 Yüksek Okul 174
 Yüksek Okulun Muhasebe, Revizyon ve Kontrol profesörlüğü 74
 Yüksek Osmanlı Nişanı 41
 Yüksek Öğretim Okulu 53
 Yüksek Ticaret Mektebi 73
 yüksek seviyeli dînî ilimler 23
 Yümni (Üresin Paşa) 168
 Yunanca 20
- Yusuf b. Ebû Bekir es-Sekkâkî 110
 Yusuf Cemal Molla 81
 Yusuf Efendi 143
 Yûsuf el-Esîr 32, 85n
 Yusuf Kılıç 86
 Yüzbaşı Halil Efendi 64, 65, 152
- Z —
 Zeâmet 43n
ez-Zehâiru'l-eşrefiyye fi elgâz-ı's-sâdeti'l-Hanefiyye 121
 ez-Zeki 144
 Zekî Kadri 171
 Zekîyü'l-Hatîb 171
 Zemahşeri 101, 102
 Zembilli Ali Efendi 152
 ez-Zeyleî 129n
 Zeynep 67, 76
 Zeynuddin Muhammed b. Ebû Bekir Abdulmuhsin er-Râzî 129
 Zihni Efendi 7, 8, 19, 27, 42n, 95, 169, 170, 174, 176
 Zihni Efendi Merhum Vakfı 79n
 Zihni Paşa 50
 ez-Zilî 129n

Zile Mezarlığı 129n

zimmî 152

Ziraat Mektebi 19

Ziyâ-i Müessif 51

Zühdü Paşa 138